

отдел
К 93

СЕЛИМА КУРУМОН

ДОХК

СЕЛИМА КУРУМОВА

~~ДОХК~~

Библиотека № 5
Ленинского района

ОТДЕЛ ОБСЛУЖИВАНИЯ
ЦГБ & ГРОС

190151 г. Ленинград, пр. Подольный 28

БИБЛИОТЕКА

НОХИТАЛГІАИ
КНИЖНИ ИЗДАТ

1 9 6 7

АВТОРХ, ЦУЪНАН КХОЛЛАРАЛЛЕХ

Іаламат чолхе ду дахар. Цхьаццаверг цуънан чолхечу агІонийн ойла ца еш, «атта» веа, важа — церан кІоргене кхийда, шен дахаран Іалашо халкъ сирлачу а, аттачу а повкъа дахаре хьежош. Мелчу хьацаро бІаьргаш Іийжош, ирзо даьккхинчо а, шогачу куьйгашца мангал хьекхначо а дахаран ойла йина, тахана болатан гІоьнчашца ялта кхиорхочо а оцу дахаран ойла йо. ДІо лаьттачу лекхачу лаьмнаша, кху шерачу аренаша а цунна тоьшалла до. Мичхьа хилча а халкъ — халкъ ду. Иза шен ирсе кхийдаза, цуьнга кхачаза а ца Іа.

Шовдано лаьттан бухаула дукха некъ бо хьагвеллачуьнга ша кхачале, лаьттан Іалам ша хаздале. Цунах тера бу халкъо шен ирсе кхача гІерташ беш болу лехамаш. Вайн махкахь стаг ирсе хилийта массо а хІума долуш ду. Ткъа хІор яздархочуьнан декхар, цкъаделахь, цу тІе кхача гІерташ, халкъан дегасиз санна хилла болу некъ гайтар а ду.

Дешархочунна хІинцале евзинчу Курумова Селимин: — яздархочуьнан амат а бу цу новкъахь талламан гІулчаш йохучарех. Кхеташ ду, иза хІор яздархочуьнан сийлахь декхар хилар. Амма тайп-тайпана хуьлу яздархошна дахарехь гуш дерг, церан дегнашна Іаьткъаш дерг. Иза хуьлу дукхахьолахь церан турпалхойн васташ къасториг.

Дукха хан яц Курумова Селима яздан йолаелла. 1957-чу шарахь яздина цо шен дуьххьарлера «Жарманан некъ» дийцар. Нагахь вай цуънан повесташ, дийцарш шайн роле дІа-хІиттийча, шерра гучудер дара церан цхьана йоккхачу темница вовшар дозуш хилар а, цхьана произведени тІера вуькхуьнга

яздархо йолу идеяни а, психологически а аглонаш кларгы-
ялар а. И «цхьа тема» — адаман дахаран тема ю. Цхьана-
хьахь и цхьа ша васт ду, «типически» кхетамаш шеца боцуш,
(Масала, «Витахьа со») вукхузхьа уыш, шуьйра типически
а долуш, социальни васташ хуьлу. Амма массо а дийцар тлехь
а, повесть тлехь а Курумован цхьа башхалла ю — адаме болу
бовха безам, даима а цуьнан амалан диках йолу аглонаш гач-
та и глертар.

Шен кхоллараллехь и тайпа агло лобхуш, цунна тлехьча
глерташ дикка дийцарш, сатирически зарисовкаш язйо Сели-
мас. Цкъа хьалха стеган амалехь йолу мела аглонаш, нехан
дахарехь ирчух бухадиснарш йуора а даьхний бен кхачалур
йощийла хаьара Курумована ша кхоллараллехь хила езачу,
вай лакхахь цле яккхичу коьртачу темина тле а. Амма,
ала дезаш ду, цуьнан кхоллараллин мур болалучу хенахь яз-
йичу произведенешкахь кьеггина гучуйолучу цхьана башхал-
лонах лавцна. Иза дахаран проблемаш, нехан психологий
Селимина хаахь а, уыш кхоллараллехь гайта нсбаьхьаллин
говзалла ца тоара авторан.

Курумова Мусин Селима йина 1914-чу шарахь Шинсуьйрюк-
кьехь. Соьлж-Глалахьий, Москоххий дешна цо. Селимин —
белхахочуьнан некъ болало 1935-чу шарахь. Цуьнан корматал-
ла ю — машинийн инженер. ХIетахь болийна и говзанчийн
болх Селимас тахана а кхиамца длаьхо.

Вайна ма-гарра, ткьейтт шарахь сов йиллина белхалошний,
белхахошний юккьехь йолчу Селимина дахар а, адамийн пси-
хологи а дика евза куц хIуьттү хIинца.

Селимин дийцарша а, повесташа а юьйцу коьрта проблемаш
похчийн зудчун дIадахачу а, хIинцалерачу а дахарехь ерш
ю. Ишта ду «Жарманан некъ», «Ца йинчу ненан хIусамехь»
дийцаршкахь а, «Дожк», «Сан гIалат» повесташкахь а.

«Жарманан некъ» Селимас дубьхьар яздина дийцар ду.
Жарман Хьаматин цхьаь бен яц. Халла борхIалгIачу классе
яьллачу Жарманан дешаран ойланаш кIельюьту кхечу,
«ХIаваэьхь акха леллал яйчу» ойланаша. Нуьцкьала ду вуьр-
хIитта шо кхаьчначу йолана шен леларан а, ша дIакхььхьчу
некьан а хьесап дан, нагахь иза шег аьлларг а ца хезаш, зе-
загашна тлехула полла санна, дахар синкьерамечу ловзарх тар-
делла лелаш елахь. Жарман ишта ю. Ша хала кхийначу на-
нас аьлларг цунна лерах а ца хьакхало. Молуш а, шена кера
йогIург лачкьош а лелачу, «куц кIезиг долчу, битамашна бе-
замехь а воцчу» Сотин Хьасига йобду йорт эцна лелла Жар-

ман. Дукха хан ялале ган-м го цунна дахар шена хеташ ма-хиллара атта дацар а, шен ирс ойланта, к'инхьегамца лаха дезар а. Итт шо хан тоьхна, чувоб'лина цуьнан майра Хьаса. И волчу набахте йог'лучу Жарманан сибат х'окху кепара гойту автора. Кхузахь а, Курумован кхоллараллехь кест-кеста гучуьолу, анттеза ю вастан т'ехула хилла хийцамаш гойтуш ерг. «Ламанах схьадолучу шовданан жаг'а санна, ц'ена цергаш а к'агийна, лаьргачу б'аьргашца цхьанна Жарман елаелча, хийла к'ентан дог карзахдолура...» — иштта яра Жарман хьалха. Х'инца «дарцаца хьовкхучу мохо б'аьргаш лазадора цуьнан. Царах схьадуьйлура сихделла хи. Беснеш т'ехь, т'адамашца гор доьдура хи...» лаьржа б'аьргаш доьлхура... Кхеташ ду «Жарманан некъ» шеца цхьана декъехь дидактика йолуш хилар. «Хьовсал, — бохуш хетало авторо х'окху дийцарца, — ирсе боьду некъ дешарца бевза». Вукху аг'ор и тайпа исбаьхьаллин хормица беш болу хьехам хьашт а хуьлу шен хенахь....

Жарманан нана Хьамата — нохчийн зударийн типични векал ю. Дадаханчу дахаро уьш ца хьистина, х'истахь церан массеран, а хилла ирс лаххьийна схьаэцца цхьанна а тоьар дацара. Делахь а, цу халчу дахаро дог шога ца кхийна уьш, цара шайн ирсан цинц малхо а, мохо а дегтинчу куьйгашца доккхура. Царех ю Хьамата. Шен йо! Жарман иштта хиларна бежке ша хета Хьаматина. Бакъдерг аьлча, кхузахь авторо ган-м а гайтина цуьнан амалан а, ойланийн а к'орге. Иза шен кхоллараллехь дуьхьарлера васт хиларе терра, халт хилла куц ду Селимича.

Амма кхечу. «Ца йинчу ненан х'усамехь», дийцаран турпалхочун Маккин вастаца Селимас Хьаматин вастаца шега ца гайтаделларг гойту: Маккин — кхаа беран ненан — лелар а, ойла а, к'амел а гайтамана доцуш, ц'ена а, даггара а, дог'луш а ду. Замано еана халонаш ловш йоллу иза. Берийн да т'амехь вийна, шен мардеца кхо бер кхиош йоллу Макка. «Ютк'а шок етташ, шийла мох хьовкхучу сарахь» кхочу Маккаг'аьрга лугларчу юьртара хьаша, шеца жима йо! а йолуш. Маккин дог лозу цу йо!ах — Лалокех. «Елла ма яла хьо, дела! Ма шелъелла хьо», — олуш, йоб'ан куьйгех шен куьг хьаькхира Маккас; т'аккха, шен багара ла а тухуш, йоб'ан куьйгаш дохдира цо.

...Наб' яйна ха хоьрцура Маккас. Йо!ах лавцна ечу ойлана-ша яйинера иза. Йоб'ан кхоллам бара цу ойланаша хоьрцург, «Мица дикане г'ур ю иза кхана? Ютк'ачу пазатца ког а шел-

лур бу, йовханиг юьйхича кало чу хоьур бац... пагахь, зен доцуш, длакхачахь а, бухахь каро долчу диканна а воккха теш оьшу...» Карзахдолу хусамненан дог: кхаба деза кхо бер, хала хан, берийн воцу да... Ткъа юххехь «цйийелла горга беснеш а лепош», йуьллу нехан бо, цуьннан хиндолу дахар... Тлаьхьвара а, Маккин даго сацам бо йо! шеца йита, цунна нана хила. «Тлаккха сара яйна наб а».

Амма Маккин дог сьегаттаме дара Лалокас шех «нана» ал-лалц. Жимчу йолана го кхаа беран нанас шайх цхьа а къа-стош цахилар. Маккин комаьршачу даго кхочуйту Лалоки-на а ненан йовхо.

Вайна ма-гарра, Курумова шен кхоллараллехь зударийн васташ гайтаран говзалла шоръеш схьайоглу. Амма царна юккъехь цхьацца нисло шайх дика а, вон а масал дала тар-луш дерш. «Дорчин Донча» дийцарехь ша бечу балхаца глараяьлла ю Ану. Амма цуьннан майра Донча «йовза кIунзал тIе цIечу хуьтан пес» а тиллина, пхи бIе суьлхьа кара а эцна, буьйсанашкахь шен зуьжаран «вежаршца «болх беш» цIахь Iаш ву. Ануна дага а ца доглу цуьннан дахар хийца. Иза, цунна муьтIахь а йолуш, IадIа. Дончас ша шен воккхура Ю-ра нахана а, вирдан вежаршна а хьалха. Дийцар эстетически мехала хир дара, нагахь Дончин а, Анун а психологически агIонаш авторе гайтаеллехь.

Шен кхоллараллехь берриге а тидам халкъан амалан ду-ховни агIо гайтарна тIехьажийна волу яздархо юьххьехь я тIаьхьо цуьннан дахаран исторически орамашка хьажаз а Iа. Халкъан кхоллам а, тахана цуьннан дахарехь хилла социаль-ний, политический хийцамиьн некъаш а, историца йозу церан зIе а гучуйолу цу тайпанчу произведенешкахь. Ишттачу яз-дархойх хетало Курумова Селима а. Цуьннан «Дохк» повесто дуьйцу нохчийн лаьмнашкахь XIX-чу бIешерийн шолгIачу эхехь хилларг. Авторо шен повесть документальни хилар билгалдоккху цу тIехь дуьйцург «1865-чу шарахь ломахь хилларг ду», олий.

...Зоврин, ЗабиIатан вовшашка хиллачу боккхачу безамэх лаьцна дIахьо авторо и «гIийла дийцар». Амма беккъа цIена цхьа безам балхийна ца Iа иза. Цо гойту, повестехь юьйцучу хснахь ломахь къеьхошний, хьолахошний юккъехь йолаелла социальни антагонизм а, шайн къиза гIиллакхаш дIакхехьна шарилат а, Iадат а.

«Тховх хьала кхерсташ кхаа товхара кIур» а болуш, шен долахь «тешнабехкаца, мискачийн хьацарх гулдина» дуккха

а жа а, ялта а долуш, вехаш Іаш вара юъртахъ Мита. Цуьнан яра и це йоккхуш хаза йол ЗабиІат. Амма Мита ма-варра гучуволу меца шо дѣча. Халкъо мацаллин бала хьобгуш — «цхьана буъртигана дуьхьал — кхо буъртиг, цхьана коьртана дуьхьал — кхо корта», — дара Митин жоп, тѣдогӀучу ша-рахъ юхалург шѣга хІума дѣха баьхкинчу нахе. Юрт оьгӀаз-йобду Митина. Хьалха шайн хьадарца Митин хьал гулдинчу наха доькху цунна. ТӀаьххьара а, Мита шен хьолах волу... Ишта ду повестехъ социальни конфликт хІоттор; бакъдерг дийцича, и классови конфликт хІинца а шен локални маьІна долуш ю, цунна чу ца йогӀу цу хенахъ дӀахІуттуш долу ла-манхойн классови дахар хийцаран идея. Амма, повесто кхин гойту: хьолахойн дахарехъ болу лехамаш а, Іадатан, шарі-Іатан бѣхкамаш чІогӀа цхьаьна товш, вовшахъхьерчаш хилар. Иза шерра гучудолу Зоврин, ЗабиІатан беамах хиллӀачу йок-кхачу трагедица.

Мита цкъа а реза хир вацара шен йол ЗабиІат тайпа а, тукхма а доцчу, къечу, амма кьоначалла а, дин а дика долчу Зовре яла. Митина шен йоІах шортта там безар бара, иза Зоврин бацара. Митин йолу амал ю йобІан ненавешиг Мокин а. ЙобІан да кхалха ма-кхелххинехъ, цо ЗабиІат юкку, шена пайдехъ хинволчу хьуьнхехочунна.

ЗабиІат марехъ йоллушехъ, цуьнга болу безам лагӀ ца бел-ла Зоврин. Иза ЗабиІат шен дола ерзо кийча ву. Хьанна ца хаьа цу тайпанчу сацамо Іадате диллича хІун магадо? Шен безаме кхийдаш, амма цунна тӀе ца кхочуш. бе а бѣхк боцуш хІаллакхьуьлу Зовра, шаьІтан тӀе йобду ЗабиІат а. Амма бѣкхам хилла безамна дуьхьало йиначарна а — Мокиний, На-жиний.

Повестан сюжет, коьрта долчунна, дӀахьо кхаа васто — Зоврин, ЗабиІатан, Митин (я и санна берш). ЗабиІатан бе-зам романтически планехъ гайтаро а, цуьнан чаккхено а (йол, кІант — ший а далар), сюжет кхааммо дӀаьхьаро а (шиь вовшийн дезаш ду; кхозлагІиниг царна новкӀарло еш ву), да-гайохуьйту Байронан, Пушкинан цу схемехъ малхбалех йолу поэмаш. Делахъ а «Дохк» повестехъ дуьйцург бѣккъа безам балхочу цу поэмехъ кьастош кхин ду: Іадатан, шаріІатан классови коьрталлина дуьхьал лаьтта кьинхьегамхойн идеоло-ги. Церан типични векал Зовра ву. Лаа дац цуьнан гергарло ша санна кьечу Хесица. И тайпа халкъан векалш, тӀаьхьо и социальни самадолучу хенахъ, цунна хьалхабев берш бу.

«Доҳк» ю повесташ цёс. Амма повесть чекхъяллатц вайна цхьаннахъа а карор дац дахарх дуйцуш. Амма доҳк ша гуш дашахъ а, хадзаа и хитар хаа-м ло повестехъ. Иза Галатан символически васт ду, халкъан дахар, иза сирлачу новкъа ца долуйтуш, диллаша охъателаш долу. Доҳк дан а ду повестехъ гайтинчу цу хенахълерчу типични нохчийн юртахъ лавташ: сел дувкъачу цо ца гойту нахана хин долу сирла де.

«Дахар» тIаьхъа язйо Курумовас «Сан Галат» повесть. ЦIогIа йоккха ю цу шина произведенийн чулацаман башхалла.

Вайн денон дахарх а, къоначу нахах лавца а дуйцу «Сан Галато». Кхечу кепара аьлча, иза къоначу зуда-ламанхочуьнан дахарх а, цуьнан хиллачу, амма сов сиха кхачийначу, ирсах лавца кхин буха мискъалазарратал хIума ца дубтуш дийцина дагара ду. Масех дашца бен автор сюжета на юкъа ца гуртуш, йоккхачу лирически монолога дIахъо иза повестан коьртачу турпалхочо — Собис.

Соби ша ю шен дахаран да. Нохчийн литературехъ дукках йолчу повесташкаххый, дийцаршкаххый, вайна ма-хаъара, вайн нехан зуда хIинца а шена ма-хетта мукъаяьлла яц Галатах. Ткъа реальни дахаро кхин гойту: эзарнаш инженераш, лъараш, хьехархой, ялта кхиорхой, Илманчаш бевлла нохчийн зударех. Делахъ а, хъанна карор дара вайн литературехъ церан васташ, муьлхачу произведенийн ю церам амалийн психологически кIорге? Дийца оьшуш дац, вайна оьшуш цу реальни турпалхойн еккъа цIена исбаьхъа прототипаш яц. Вайна оьшу таханлерачу халкъан амалан бакъдерг.

Собин васто дукха дуйцу дешархочунна нохчийн йолан шен везачуьнга болчу безамах лавца. И безам авторо къастийна бац Собин дахарх а, цуьнан кьинхьегамах а.

Соби, жима йолуш дуйина техника езаелла йолу, йоккхалла, трактористка хуьлу. Масех шо хьалха вайн къомац дахаре диллича, иза художественни бакъдерг дац эр дара. Тахана и, хууш ма-дарра, вайн дахаран кеп ю. Селимас кхоьллина трактористкан васт, Iай диттан синтар санна, декъа доцуш, зудчун дахар шуьйра а, чолхе а гойтуш ду.

Стеган амал ша юьхъарлаьшачу Iалашоне кхача и гIерташ евза, дукхяхъолахъ. Соби берахъ дуйина шена безабеллачу балхана гIегIерташ, цуьрриг озалой юха ца йолу, нехан эладитанашкий, дийцаршкий ла а дугIий. «Шена атта лелархьама яхана», бохуш, наха олуш долчу дашо кхерайой юха ца йоккху Соби шен Iалашонах. Цо дийнахъ а, буса а, кIадъялар хIун ду ца хууш, шен трактора хъанал болх бо. Цунна Де-

нинан орден а ло. Амма Собин васт сов декъа хир дара, нагахь и (масала, кхечу цхьацца долчу вайн дийдаршкахь санна) дуьххьал дIа болха тIехь кхиамаш бохуш йолу хьалхелелорхо гайтинехь.

Повестан коьрта чулацам и хилла ца Ia. Вай лакхахь мааллара, авторан Iалашо Соби — йоI. Соби — зуда (цуьнна типични вастаца Хинцалерачу нохчийн зудчун амал) массо а агIор гайтар ю.

Iаламат боккха бу Собин безам. Хинцалц вайн литера турехь цхьамогIа зударийн васташ дара дешархочунна шайх кьахотуьйтуш. Уьш хеназа а, безам боццушехь а маре лора болчара. Соби цаьрца йогIуш яц. Иза паргIат ю шен безам харжа а, везачуьнга яха а.

Собин безам а (массеран санна) богIу дагахь доццуьура. Юьртахь пхьар ву Собина везавелла жима стаг Койма. «Лекха вара... пхьар, белшашкахь шуьйра а волуш. Хьийзинчу коьртах доккха ка а тесна, лакхара охьа хьаьжира иза. Когера дуййна коьрте кхаччалц, юьстира цо со. Хьажа юккье шад а бина, сан юьхьа тIехь сацийра цо шен бIаьрг. Аьрзун ира бIаьрг... Цхьа тамашено хийцалуш, серлабелира цуьнан битам... КIормодаша Iаржийнчу юьхьа тIехь шурул-кIайн кьегира цхьабосса нийса цергаш. Ловза девлира Iаьржа бIаьргаш. Хаза вара пхьар».

Иштта го Собинна Койма дуьххьара хьаьжча. Везало и Собина, чIогIа везало. ТIаьххьара а цуьнга маре а йоьдв. Коймина а еза, Соби. Койма, ша кьона стаг велахь а, шен хIvсамехь долчу дахарца дайх дисничу ширчу гIиллакхашна тIе гIерта. Койма кхета-м кхета дайша хIусамар, хIусамиенар лаьцна бинчу хьехамашна тIе гIерташ тахана вахалур зацарх. Цундела дуьххьал сьха ца олу цо Собига шен дагахь дерг, иза шен леларца, цхьацца дешнашца кьедадо. Соби, массо а хIуманна сема йолу Соби, кхета шен «стеган» дагахь долчух.

«Ахчанал деза а, туьрал ира а ду хIума довзар», — аьлла дайша. Койма кьора вара цу дашна. Цунна хьовха, кхин долчунна дуккханна а. Дайм со цIахь езара Коймина. ЦIахь хилар а ца тоьуш беа пенал араха долчунна со бIаьрзе хуьлийла лаьара цунна. Ша воцург, кхин хIума а ца гуш. Ткъа хила тарлуш дарий и? Цо дегабаамаш бора. Ас уьш сайх окхура, йинчу ненах а тIехь тхешан юкьаметтиг лечкъаеш».

Ишта йолу Коймин амал шена евззашехь, Соби, шена хIума а ца хуучуха, болх беш, цIеран цIа а, Койма а лелаш схьайоглу. Иза дагахь кхета хиллачу безамах йоккха киртиг яьлла хиларх, Койма шех мелла а хераваьлла вагIарх. Делахь а Собис ларйо шайн хIусам, Коймига шен хилла безам. Койма кьонахалла кIезиг йолуш стаг хилла. Иза ца кхетта Собис шега кхийдочу боккхачу безамах. Схьахетарехь, цунна цхьа а ца веза, ша бен. Соби кхечаьрца нтт денна эвлана гена яха яхийтича, Коймина дагатосу шен зудчух лавцна маьттаза ойланаш.

Вовшах делира и шиъ.

«...Сацал цкъа!» — элира Коймас. «Йитина зуда повкьахь сацош дац вайн Iедал», — аьлла, дIайолаелира со. Катоьхна пхьарс а лавцна сацийра цо со.

«Хьанах ю хьо?.. (берах). Алал!» — тIечевхира иза суна».

Соби йоккха стогалла йолуш а, ша делориг хIун ду хууш а стаг ю. Цуьнан ойланаш цIена ю, безам, цхьаъ бу. И безам Коймига бара. Иза хIинца, шаьшшиъ вовшахкьаьстинчул тIаьхьа а, веза цунна. Амма Соби хьалха хиллачу майрачо хIуьу дича а, и мухха хилча а садиттинчу зударех яц. Цунна шен безамна дувхьал безам оьшу, шен сий лорийла а лава. Ша а, шен безам а цхьа а хьесап Коймас ца лорийла хиъча, шен сий ца бехдайтархьама, Соби дIакьаьста Коймех. Цундела ду Собин васт керла а, ницкъ болуш а. Цо, дувийцйла йоццуш, дешархой (кьаьсттана мехкарий) дикачу амалс кхиор бу. ХIунда аьлча, кхечу зударийн васташа шайх дэг лозуьйту, Собис шен вастаца масал ло, Iамаво, хьехам бо.

Повестан композицина дийнна схьалаьцна ала хIума дац. Цхьаьцца йолу меттигаш лхйинна хетало авторо (масала, Собина машина лело хаар, Коймий, Собий ловзарга дахар...)

Селимин яздаран стиль ша тайпа ю. Иза цунна дика хуучу, хаза буьйцучу нохчийн маттах дозуш ду. Цуьнан прозех ритмически проза эр дара. Йоций предложенеш хIиттайо, поэзехь санна, шен мет-меттахь лавттаху дешнаша.

Кхин цхьа башхалла ю Селимин яздаран хотIан. Шен турпалхочуьнан дагахь долчух а, цуьнан дахарх а Iоттаеллачу халлачу я ирсечу киртигах нийса схьадиьцале, иза символца гойту авторо. Кьорано дакыйначу дитта тIехь Iаш йолчу Собис кIорггера кьурд ма-биннехь, дагатосу дешархочунна иза хаза-хетарг дийца цаяллар. ХIунда аьлча, йоI-стаг йолуш шен хиллачу ирсах а, хIинца дагна Iеткьачух а Собис кь о р а н о

бакъийначу кхора тIехъ Iаш дуйцу. Кхоран
стом а хилла мерза цунна къора тохале.

Гуш ма-дарра, Курумован кхоллараллехъ коьрта турпалхой
зударий бу. Цо кхоьल्लीна церан цхьамогIа васташ. Шайн
тайпана ду Хьаматин, Жарманан, Маккин, Анун, ЗабиIатан,
Собин васташ а, дахар а. Амма церан массеран а лехамаш
цхьаъ бу — ирс! Дукхахболчарна шайн амале а, замане а
хьаьжжина и кара а до. Масала, Маккина, Собина.

Курумова Селимин «Дохк» цIе йолу дуьххьарлера книжка
араелира 1962-чу шарахъ. Иза дешархоша езарца тIе а ийци-
ра, и кьобалъеш рецензеш а язйира. ХIара книжка хIинца
арайолу хьалхалерчу цхьайолчу произведенийн метта авторан
и вай йийцина «Сан гIалат» цIе йолу керла повесть хIоьт-
тина. Шеко яц, авторан цу керлачу произведенино дешархой
реза бийриг хиларан. И ду хIор яздархочунна уггар оьшург.
Цуо йоккху авторан балха тIехъ ка, цуо дика нисвеш воккху
иза лехаман новкъа.

Хьасан Туркаев.

A black and white woodcut illustration depicting a scene of physical punishment or discipline. A man in a long, dark robe stands centrally, holding a long, thin staff or whip aloft in his right hand. He is looking down at a man lying on the ground. The man on the ground is balding and appears to be in pain or distress. To the left, another man is crouching, observing the scene. The background is minimal, with some foliage suggested by simple lines. The style is characteristic of 19th-century book illustrations.

Діаяханчу заманан кѣа-бала ялхо йоллу со хЮ-
кху сирлачу дийнахъ.

Массо а хіуманна шен бахъана ду.

Блаырг сацош, вехо-о хъалахъаыжча, бІагор
хъаывзу цу ломан локхалла. Чхерийн лаба хъалха а

13

озна, тѣхарца кечбелча санна, лаѣтта и буѣрса
лам. Шеран еа хенан кѣастам ца беш, дохк-мар-
хаца хѣулбо цо шен оѣгѣзе амат. Іаѣй-бѣаѣста а, гу-
рахѣ-аѣхка а кѣаѣйн кирхѣа кхозу цу ломана дуѣ-
хѣал. Бѣлхаран кѣурдашца боѣра а бекош, лаккха-
ра охѣатуѣйсѣ цу ломо шовда. Кхоаме хета цунна
шех схѣакѣаѣста тѣадам. Хама боккха а бо цо ша
шен. Іинан хоршах мотт хѣоѣкху шал-шийлачу шов-
дано. Гѣиѣйла чѣуг етташ тача доккху цо шена. Не-
кѣан бохалла ша гѣелдаларе терра, хѣесталуш
доѣду и шовда Органа чу.

Шен готтачу хѣусамана дан амал доѣуш, гѣов-
гѣанца ха хоѣрцу дѣрачу Органо; чхеран пенех цо
тулгѣенаш етташ декарца, латкѣам бо кѣоргачу Іи-
но а. Тѣадамийн дохк аѣина, эрна деттало Орга.
Шен ницкѣ эшабо цо. Меттах ца довлѣ турпала бер-
даш. Хин хичашка шайн хенаш а шардойтуш, шаѣш
долччу лаѣтта уѣш. Цу бердаша ца окху шайх Ор-
ганехѣ йолу хало. Сих-сѣха ша туѣйсѣуш, гѣулч
шуѣйрра йоккхуш, охѣанехѣа уѣду са-сѣха Орга —
паргѣато лѣѣху цо.

Лам-м лаѣтта Органах ял оѣѣуш, — шен ко-
гашкара охѣаяѣржина хѣун дебош. Ка хѣоѣкхуш
лѣлийна, дахдина мекх санна, Іинца дѣаяхло буѣр-
са хѣун. Юѣкѣа ю и бодане хѣун. Гаѣннаш дѣаса а
сийсина шуѣйрра кѣерза хѣнара нежнаш; царех
орамаш хѣерчадо куѣѣечу пѣпнаша. Сеттина хѣала-
гѣѣрта маѣІ-маѣІІе кѣоѣхк. Хѣуѣннан маша буѣѣуш,
хѣийкѣина хѣерча бѣаѣѣллингаш, царах пѣбетташ,
соѣналла кѣарзѣеш, цѣен кѣѣегаш лаѣтта стѣйх
дуѣзна гаѣннаш; юѣкѣ-юѣкѣѣѣра схѣакѣѣѣда кѣча маѣ.
Гѣашлойн некѣ оѣу хѣуѣнца баѣ, дошлойниг-м бан-

не а бац. Акхаройн лар ю массанхъа а хаалуш. Мел
къегина малх кхетарх, цу хъуьнах лаьтта тIуьна бо-
да. Буйсанца ижуна долало экха. Арц бекош Iаь-
ха кура цIоькъа-лом, боьраца охъа даьржа цуьнан
оьгIазе аз. Лобмах кхералой, цхьанаметте хъавзу
тешха чангIалкх. Масех го боккху цо, юткъа тий-
жаш, тIаккха коьллашна кIел дIатеба чангIалкх.
Ира муцIар хъала а уьйзуш, сема ладоьгIу партал-
цу чано. ГIовгIане садоьлуш, гаьннаш а кегдеш, йо-
лало иза. Лобман аз ца хеззе йолу ча. Олхазар
а дIатоь шен бена чохъ, лом доладелча.

Жирга меттиг ю-кх, адаман кийра сингаттам т о-
суш, дегIе зуз доуьйтуш.

Вуьшта, лома тIера охъахъаьжча, бIаьрго схъа-
лоцу дуьненан исбаьхьалла...

Къилбехъа лахлуш, генна дIабахло къегана арц,
цуьнан йистошца йозуш, шерра яьржина го нийса
аре. Органа чу кхаччалц яхлуш ю и аре. Ворданан
некъо йоькъу и шина декъе. Малхо лепабо бай.
Бес-бесарчу зезаго къарзбина бу и сийна бай.
Баьццарчу экъана тIе забарш хIиттош, кечбина куз
санна бу иза. Кузан чечакх санна, шина агIор ет-
тало куллан, диттан соьналла. Бейн йистошца
кхиьна ю и соьналла. Куллой, диттой хъулдина
лаьтта ардаш. Басеца схъакъеда ирзеш. Къинхъега-
ман хъацаро дендина ду и ардаш. Белхалойн куьй-
гаша даьхна ирзеш. Малх кхетале балха йолу юрт.
МаьркIажан бода къовлабаллалц бетта гам, цел.
Букъ хъала ца саттош, къахьоьгу халкъо. ТIулгал
тулий, кхиадо лаьттан сурсат. Жима а, воккха а
тасало бIаьрмецигчу ломах. И къарбаллац охку
эделла латтий, жагIий. Цундела хьийкъина, цх'
босса хаало кIайн-къорза хьоькхнаш. Ш

Метте ца соцуш, д'асаяуьйлу и хьовкхнаш — жай,
бажий ду басаца дежаш дерг.

МаьI-маьIе бухдуьйлу шовданаш. Т'екхевди-
на лавттачу ИндагIаша, долчунна т'е а шелдо
уьш, бухарчу жагIано серладоху. Куьзганан метта-
на, шовдана чу хьуьйсу юьртара мехкарий. Га
долччохь тохалуш, гIаша шах-ших а деш, орцара
схьахьокху бай мох. Оцу мохо вахаво, нихано сан-
на. Безамо санна, са хьобсту цо — дог доьхна ве-
лахь, ойла ойуш, кийрахь беллахь, бала д'аоьцуш.
Сарахь-Гурий олхазарш дека... церан эшарца сама-
болу лекха арц. Цу эшаро гIаттадо к'юрга Ин а.
Боцчо бен лоху. Болчо и табо. Са кхобллина б'ар-
лагIа ерриг тохало.

ХIаваэхь кхойкхучу мукъаман хьомалла долало
юьртара адам а. Басе къарзъеш, д'ахIутту балха
массо а къинхьегамхо.

Вай юьйцург-м б'аьсте ю. Iа а кхочу цу хазчу
метте, шен рожак ца духуш, кхайкхаре ца хьожуш.
Луьра Iа...

Безткъе бейтта к'ур бара цу юьртах хьалабо-
луш.

Орцах д'алеттий, Инехьа дерзийний ц'енош
дохкура некъан шина а аг'ор. Чхорах доьттина
дара и ц'енош.

Басех букъ а товжийна, малхехьа неI а йоьгIна
дина дара цхьа ц'енош. Юьртан лахъхьа юккъе
ларалуш дара уьш. Йисина Iеш йолу Пакал яра
царна чохь ехаш ерг. Зовра — цуьнан цхьаь бен
вацара. Дех дисна кха а долуш, шаьш даьккхина
ирзо а лелош, токхонца дехара и наний, воIий.
Нехан хIуманна т'е б'аьрг цу шиммо ца бугIура;

шайчух дезар а дора, балхана мало ца еш. Цуйде-
ла хъайба а хуълура церан таделла шера.

Опу юьртахъ яцара Зовричуынга кхочуш говр.
Йоргла бекъа яра цуьнан, хъаргла санна, лаьржа.
Це а яра говран «Хъаргла», дас ша тиллина. Са-
рахъ-Юрий тарсара бекъа, да тлевовхуш. Акха
блаьрг а кхарстабой, тла тухура Хларглас, жагlex
суй а боккхуш, Зовра гучуваьлча. Дог ловза долу-
ра клентан и кеп цо шена хлоттийча. Цу бокъан
меха хлума дацара, цхъаь доцург — мах банне а
боцуш дара и цхъаь.

16216
Тлаьхьо дуьйцур вай иза, сан дешархо. Тлаьхьо...
Лакхахъа эвл-йисте лаьттара шозза тлекелдина
ценош. Тулг-тулгаца нисбина, маьлгашца за-
барш а еш дина дара уьш. Кура айаделла, еа а
маьлге хьовжуш лаьттара и ценош. Майда зуйш
санна, кьерзара церан кораш. Геннарчу ярташкахъ
а т!ехъ хаьара и г!ишло Товсолтин Митин юйла.

Митин тховх хъала кхерстара кхаа товханан
кIур. Деа ото чохъ Iохкура кIинжийн истангаш.
МаьI-маьлге лаьттара аьчган кьорза тIорказаш,
иййбарх дуьзна дара массо а тIорказ. Митин бажа
лаьхара юьртана а хезаш. Бацойн жа лаьттара
тогле а юьзна. Хъаша-дена бен ту-овст а шортта ба-
ра, хьолтIам хъакхо ялта а сайра буьзна дара. Та-
ро йолуш стаг вара Товсолтин Мита. Арахъара
тIедеьнарг дIадерзо а ницкъ бу шен, воглу-воьду-
чунна бан там а бу шен, олура Митас ша.

Амма, хаза дош дара-кх и, тлаьхье йоцуш. На-
хана вевзара Мита. Цармат вуйла хаьара. Миска
нах лебеш, ватт даьхни луш, тешнабехкаца, ми-
скачийн хъацарх гулдина дара Митин хьал.

Меца шо деьча кхоччуш гучувелира Мита. Кол-
чохъ дара адам. Охъахъ йокъа яра. Хъалахъ ч

В. С. Курумова

ОТДЕЛ ОБСЛУЖИВАНИЯ

ЦГБ г. ГРОЗНОГО

Министерство культуры Республики Чечня

хыйзара, хlor керта члугъетташ. Даьхни лара, долччохь дужий, Iаха а ца кхиалуш. Нуьцкъала шо дара и, хьуьнан стом кхиаре адамо сатуьйсус, ич-чархой боцуьрш а талла лелаш.

Куьйрин-лома клел лаьттара Митин жа. Итт доьзал шаре баккхал ялта а дара сайреш чохь хьулдина.

Мите гlo деха кхеташо йира юьрто. Дехаре хьов-сийра векалш. Сийна пхенаш гай тle девлла берийн, уьш гуш ву-кх хьо, аьлла, дlадолийра цара къамел. Тlедогlучу шарахь юхалург: цхьана гирда-на дуьхьал ши гирда, элира наха, цхьана коьртана дуьхьал — ши корта.

— Цхьана буьртигана дуьхьал — кхо буьртиг; цхьана коьртана дуьхьал — кхо корта, — дара Митин жоп. — ИншааллахI-рахьман! шаре девр дай вай-м, — тlегуьйхира цо, куьйгаш вовшахь-хьакхош.

Юрт огlазъяхара, йохье а елира. Мита висира шен дохнаца ша.

Зенaш а дера хилира, делахь а, шаре-м делира адам. Тlекхира сихха лаьттан шен беркат — акха сурсат. Божарий болчу хlусмаша гlo дира жоьра-наношна. Къеначийн терго йира къоначара.

Мезан некх санна, дуьзна тlедеара шо. Доккха гlo лецира бацоша а. Юьхькlай юхавирзира дехаре хьажийна векал. Даьхни лаьхкина баьхкира бацойн шайн жимахой. Жа делира цара, — коьртана дуьхьал корта бен ца буьллуш. Иза а, кхо шо кхаьчначул тlаьхьа духадерзориг. Юрт когаяхара. Мита виьлар вуьйжира...

— Зударийн, берийн наьlалт ду Митех дахнарг, — олура наха. Кхерам теси́ра Митин шен кийра а. — «Къа летта хьох. Дела дагалаца», — элира

«Седа-жайна» хъаьжинчо а. Суьпа велира Мита. Закат а даьккхира ХІан-хІа! — ца елира ял. Митега нехан боцу безам бара цунах бахнарг; юьрто букъберзнийра цунна. ТІаккха куьйрано тІебуьйгІа-ра шен ира бІаьрг. Цхъана шарахъ шозза кьола дира цунна. МІайстоша бажа бигира Митин, маьлхий пхийшша берта а бахана, жа лаькхира цуьнан. И жа даьккхира цара Шедлойн-ламал де-хъа.

Юьрте орца деха юьхъ яцара. Адаман кьоьлла инзаре хилар дага тІаккха тесира Митина. ТІаьхъавелира Митин шен ши воІ. Цаьрца вахара Митин вешин воІ а. Боршаллин билгало юьхъа тІехъ гучуяьллий, ялазий вара кховъ а кІант. Хала некъ бара цара юьхъарлаьцнарг.

Акха стоьмаша даздина гаьннаш охъатеІара кхо кІант новкъа волучу дийнахъ. Іаьржа кІур а тесна, бодделла лепара хилла стеш. Бацана наг-наггахъ церг а тухуш, басаца ловзура Іаьвла Іахарий. Дуьне лепара малхо къагийна.

...Баьццара гаьннаш баса а девлира. Деза гаьннаш дай а делира. Эсаро маждина гІа хьийзара, махо эккхийна. Тарха тІехъара схъакъедара малх. ОьгІазе мархаш дуьхъал йовлура цунна. Сихха къайлаболура малх. ГІеллой макхлора тІаккха дуьне. Ехха буьйса а юлура. Доцца де а догІура. Кхо кІант ца вогІура.

Синбилгало къастале араваьллачунна цхъа бІарлагІа хаалора Митин беданахъ. Бекх белшах а кхуллий, тхов гезбеш лелара Мита. Юкъ-кара со-цунгІа а хуьлий, малхбалехъара малхбузе хьожура Мита. Хъанна хаьа цуьнан дагахъ хІун дара. Болар-м дара цуьнан речІано лаьцначу экханан сан-на.

Карзахе болар дара Митас деш дерг.

Шайн-шайн беданашкара хуьйсуре юртахой. Мита тергалвора цара. Цхьана суьйранна гульелира майданых пхьобга. Кхо клант лаха сацам бира юрто. Хьоччакъас длатуьйхира и сацам Митех. Юртан къано вара Хьоччакъа. Новкъа бевлира нах. Пераскан де дара къастийнарг. Тлаьхьа хьобттира Мита ша а. Маь-ма-ге бекъалуш, юха вовшахкхеташ, лехира кхо клант. Шина клиранах лехира. Кхоалгачу клиранан шолгачу дийнахь бен лорах а ца буьйлира. Го лоцура лобхучийн те кхаьч-кхаьчнадохь. Длахоттуш-схьаолуш лар хи те кхечира. Генна охьавехьна карийра ши ваша. Вовшах хьаьрччиндохь тулгено юбстах теснера и шиь. Чхаро лазийна хиллера вежарий. Шича карийра хе гола тухучохь, гамаро лавцна. Кхоьа цхьаьна хи чу ваьлла хилла кхо клант. Гечо лобхуш, айми чу нисвелла, кхуьй а — буру хьийзочу айми чу.

— Хинца хеди сан некъ а! — элира Митас. Кхин вист ца хилира иза юрта чу воллалц.

Кхо дакъа диллира цхьана коша. Йоллачу юрто клир кхебира кхаа клентан. Кхоам а, къа а хетара хеназа длабевллачу кегийрхойх.

Хаац, дайначу хьолана делахь а, я берийн къина делахь а, Мита букар вуьйлира. Лайн духар те-кхобल्लीна орцан бохь санна, клай а велира иза. Кхин дохнна тлаьхьа ца волуш, дуьненан рицкъа а ца лохуш, длатийра Мита. Цуьнга салам лора, салам цуьнгара а оьцура. Текере-м яцара Митин ша винчу юртахь.

Цхьа сутара наьна бара Митин цот огуш. Бляьргийн гонаш хедара цуьнан. Хорша еанчу дархочуьнан санна, клорггехи мегара бляьргаш а. Шелвала

а велира Мита. Малх къевкъинчу дийнахъ а, бекх охъа ца тосуш, хуйй Іара иза. Пхъуьйранна адам дІатийча а ца вуьжура Мита. Товхана хъалха жІай-гІантахъ каравора иза. ГІелбелла кІега, хІупъолий, сама а боккхуш, кхерча хьобжуш Іара Мита. Юкъ-кара гІийла узам а бора цо.

— Хайра доцуш дай ас Іалашдинарг, — олура шен зудчуьнга. — КІентий а баха хьолана тІаьх-хье; хиэ церан садукъди, хьаргІанаша дилх дии... — ГІовталан кочах катосура Митас. — Зуда! ни-ханан къурд байтал соьга, — дІакхойкхура иза. Шийла хъацар тухура цунна.

Зуда хуьлура кІажахъ къурдаш беш Іеш. Гов-ьялла елха ца яхъара иза. Мита карзахъваьллийла хаъара цунна. Собар долуш стаг яра сте.

— ЗабиІат! — олура нанас. — Гучуяьл, дена ниха а дахъаш.

ТІаккха агІор волура Мита. Вела а къажара За-биІат чуяьлча. Йоллу тІаьхье а хІинца и йоІ яра. Дисина са дерриг цунна тІе дахнера.

— Хьелий дузийний ахъ? — хоттура дас.

— Мацаллий, хьогаллий леш дохку, — олура йоІа (и бегаш бан пурба йовІан бен дацара).

— Газа-гуьзалгга-м вайн а ю хьуна, зуда, — олура дас. ГІеххъа сакъералора цуьнан.

ЗабиІат жима яра, хІетте а схъакъедо йолийра цхъацца билгалонаш. Дех баьлла безам йоІана тІеберзийра наха. Луьстта тІекхехъа долийра захало-наш. Митин яссаелла хІусам лепориг ЗабиІат яра; иза араярарца хІусам макхлур юйла хаъ-ара Митина, цундела юхатуьттура цо захало-наш.

— Тахана маре яла сан йоІ яц, хилча а, нехан юьрта а лур яц, — олий, берзабора дехъа-сехъар-

ниш. — Шуна маггу, сан воІ а вац, цуьнан мет-
та ю суна хІара, — олура юьртахошка.

Малхо кѣагош, махо цІиндеш, басенца хѣалакѣ-
ди бІаьстенан зезаг. Хиэ орам чІагІбеш, битам
цІанбеш, басенца жхуьу бІаьстенан зезаг. Іаламо
кхобллина бос баса ца болуш, детталуш доьлу ла-
манан зезаг. ДогІучу догІано даша ца до и, хьоб-
кхучу махо каг ца до и, шен зама тІекхаччалц. Ду-
кха йоца ю-кх цу зезаган зама...

Хаза кхиьна йогІура Митин ЗабиІат. Кѣона
акхтарг санна, айелла яра иза. КІай-цІенчу юьхѣа
тІехь боьлуш лепара цуьнан Іаьржа бІаьргаш.
БІаьрган-негІарийн ІиндагІа дІасатуьйсущ, лепачу
бІаьргашца йохѣе юьйлура беснеш; цІе-херцаш
кѣегара горга беснеш. Сийначу луййдигах схѣа-
кѣеддачу хѣсан басахъ яра цуьнан хийїзина месаш.
Юьйцина чІабанаш гоьлел охѣайолура. Езаро сан-
на, лерса хѣостура цуьнан доьлучу озано. Цец-
даьлла лу санна, бай ког а тосуш, шуьйрра голо-
цуш, халхайолура иза. Айїина яїІна охѣа ца таІош,
го боккхура цо. Ловзар кѣарлора ЗабиІат юкѣа-
яьлча. Баккхийчу наха и яккха олура. Кегийчар-
на — цуьнца бовла лаѣара.

Баш-ламана тІехѣа а ЗабиІатан цІе йоккхуш
яра.

Самах а, набарх а цуьнга сатуьйсущ дукха кІен-
тий бара. Бехк барий ткѣа Зоврин, шен сил дукха
иза езча?..

Дукха мехкарий бара ломахъ. Зовра гича, цІий-
луш. Нагга... а яцара царях, цуьнтагола ялар
тер-мера хІума хетар долуш.

Иштта хилэ...

кІант вара Зовра. Лекха-ондачу дегІа тІехъ, хъаькх-
на тайича санна, шуьйра белшаш; шен кераюк-
къе тарлуш гІодаюкъ. Битам бара Зоврин, дегІе
терра, дукхе-дукха безамехъ. Шен ненан санна, ха-
за-нийса мара бара; хІетта даьлла мекх къагош,
жагІа санна, цІена цергаш а лепара. Хъажар дара
цуьнан буьрсо-о, амма, цергашна тІера балда хъа-
ла айдешшехъ, тІапп-олий бовра хъажаяуккъера
шад; тІаккха белалора Зоврин жухар бІаьргаш а.

Бечу балхана мало цо ца йора. Каде и вара, доь-
налла а цуьнца дара. Воцчо велира аьндерг, верг—
воккхавеверг вара Зовра.

Берахъ цхъаьна левзина дара ЗабиІаттий, Зов-
рий. Шешка долхара юьртара бераш. Хъалхаволий
хуьлтура Зовра. ЗабиІатан тускар дузура цо, иза
стеш дууш лаьтташехъ. Куьг лоций йоккхура басех
хъала а. Цкъа, ЗабиІатан когах кІохцал дахча,
ведда цІа веара Зовра. Шен ненера маха а баьк-
кхина, юхаведда хъуьнах кхечира иза. Ша охъахиъ-
инчохъ йоьлхуш Іеш карийра цунна йоІ. ЗабиІатан
когах дахана кІохцал дІадаьккхира кІанта. И гехъ
а йолуш, юьртах чу вуьйлира. Нанна гира Зовра,
Митин йоІ яхъаш вогІуш. ГІелъелира нана. Доккха
садаьккхира цо: «И бала бара соь база биснарг, —
элира нанас. — Хьолада Мита — кура стаг ву, дог
энжади а ду цуьнан. Ас сайн кІант лур вацара эзар
Мита валарх...».

— ЗабиІат йоцург кхин бераш дац вайн юьртахъ,
кІант? — хъаьра нанас.

— П

— Дера гехь-м и бен ма ца лелайо ахь.

— Нана, и-м жима яй! Ма эсала ю моьттахь. Гуттар а соь кхойкхуш хуьлу и. КӀохчал дахча а йоьлхий-ц! Суна къахета цунах, нана.

— Хьайх къа ма хобтийла хьуна, сан кӀант. Таьхьо-о кхетар ву хьо ас бохучух. Кура воцчун-на бале йолу куралла, — шен даго хьобхург дий-цира нанас. — Кхуьнца ловза, цуьнца ма ловза бере баьхча — бере баьхнарг ду-кх и, — аьлла, лад-ийра нана.

Жима вара хӀетахь Зовра.

Таьхьо-о кхийтирий техьа Зовра? Шен нанас баьхнарг диц-м ца дира цо, делахь а, дерриг таьхьатеттира Забилат езаро. Вовшийн бен хӀума гуш дацара и шиъ. Кхин а бара цу юьртахь кӀентий а, мехкарий а.

Забилат хьалагӀоттура малх кхетале. Гуттара а цхьана корехула арахьожура иза, — ЗоврагӀарна дуьххьал нислуш дара и кор. Чуьрниш шек ца бовлийта, хӀор луьйранна а олура: «Тахна-м хьаха ду вайна хаза де. Я, ма яча гӀерта вайна!..»

Дийне хьожжий дӀадерзадора Забилата шен корехула хьажар. Юкъ-кара дас-нанас олура: «Хьажал, йоӀ, муха ю техьа арахь?» — Церан а бацара, дегалацам, — гуттара а цхьана коре хӀунда йоьду техьа йоӀ аьлла...

Боцуш дика а дара, кӀант хуьлура шайн кертара лакхахьа хьобжуш; кест-кеста коьртара куй а бокхура цо. Забилатана беш хаам бара и. ШовдантӀа йола бохург дара куй баккхар. Царул-цӀийлора Забилат. Кийрара алу яра юьхьах кхерсташ ерг.

Чуьрчаьрга дIа ца хьожуш, коьртара хIума тIеузу-
ра цо: «Керла хи дай ас вайна?» Из-важ шег ала-
ле дIаэккхара ЗабиIат. ШовдантIе а кхачале хеза-
ра цунна чаболахь йогIучу говран тата. Дог тоха-
лора ЗабиIатан, схьаэккха доллуш санна.

Цхьана ирсечу дийнахь шовдантIе кхоччуш йол-
лура ЗабиIат. Цуьнан лере кхийтира говран тар-
сар. Цу хьайбанан аз дика девзира йоIана. Сихха
шен дега тIе куьг диллира йоIа, дIакхечира шов-
дантIе. ТIаьххье тIекхира бере а. Зовра вара иза.

— ЗабиIат! — кхайкхира кIант. ЙоIа агIо бер-
забале, говран юьхь лецира цо. КIайвелира кIант.

— ХIун хилла хьуна? — хаьттира цо. — Ца мега
хьуна?

КIанте хьаьжира ЗабиIат. Кхохкийра иза. Мел-
лаша охьадахийтира цо шен дег тIера куьг. Юьйхи-
ра ЗабиIат, йистхила а де доцуш. ТIаккха кхийти-
ра Зовра... Шен базе веара иза, юха а хьацар туьй-
хира цунна. Коьртара куй чехкка дIабаьккхира цо.
Вовшашна тIера бIаьрг дIа ца боккхуш, деладели-
ра ший а. Говран юьхь дIахийцира кIанта. Аьтту
тIа а детташ, Iадда лаьттара ХьаргIа. Кест-кеста
кIантехьа бIаьрг а кхарстабора цо. Дуьххьара
хIоттош яцара бекъа иштта дIа. Дехха лаьттира
кIанттий, йоIий дист а ца хуьлуш. ЗабиIатан коьр-
тара йовлакх охьадахара. Хьаж тIе йижира хьаьв-
зина мас. Ша лаьттачуьра меттах ца волуш, хIуп
элира Зоврас; ловзаелира мас. Iададна деладе-
лира йоIий, кIанттий.

— Со чемхалг-м дац хьуна? — хаьттира йоIа. —
ХIуп ма боху ахь?

— ХIан-хIа. ХIуп аьлча чемхалг дов; хьо-хьуо
йолччохь лаьтташ ю...

— Кхин башхалла яц, ткъа, тхойшинна юккьехь?

— Хъанна «тхойшинна»?

— Суний, чемхалганий?..

— Ю! И дайн ду, хьо еза ю...

— Иштта еза ю со тлаккха? Тохара-м ги а тухий, мел гена а ма хьора ахь со, я еза ю а ма ца олура.

— И дло кьега лам гуш ю-кх хьо, Забилат? Хьо марахь а йолуш, цунна тевевер вара-кх со, саца а ца луш. Жималлица цхьаьна сан бакьо а длаели, хьо суна яз а ели...

Хиэ буьзира Зоврин блярг.

— Сан даг тле йовжний хьо-м! — элира кIанта.

— Ма ца йовжна. Хюккхуза лаьтташ ма ю со-м, — ерриг елаелира йоI. Сихха кIудалан бертиг тле куьг диллира цо. ДIа а тийна, боьраца охьа-хьоьжуш лаьттара кIант.

— Схьахьажахьа! Со ца го хьуна? — олуш, хе-зира цунна. ЙоI шеге кхойкхийла хиира Зоврина. Езаеш, балда а ийзош хьоьжура йоI. Забилатан берахьлера амал карлаелира кIантана. ДIадаханчу шерашкахь, ша кIадьелча а, хIума восе даьлча а, хIоттайора йоIа и кеп. Велакъежира Зовра. Ловза бевлира жухар бляргаш а. Малх кхеттачу дийнахь орцан бохь санна, серлавелира кIант. Цергашца сацийра Забилата шен дего балда. Доккха садаькхира цо.

Вовшашка хьоьжуш лаьттара и шиъ. Мацца а, вистихилира кIант:

— Забилат! — элира цо, халла хозуьйтуш, — хьо марахь лело бакьо яккхий вайша?

— Яккха! — элира йоIа. ЦIеххьана, цхьа кхерам тесира цуьнан кийра. Хи чу буьйжира карара цIеста чами. Ший а охьатаьлира, шовдана чу куьйгани а кховдош. Шина куьйго схьайицира хих буьзна чаеми. Зоврин куьг дара Забилатан тIа тIехь.

санна, довха дара и куьг. Чами дла а ховцуш, дла-
иккхира Забилат. Йовхна, ша хлун до а ца хууш,
бокъана улло нисъелира Забилат. Герггара схъахе-
зира зударийн азнаш. Хинца Зоврас катуьйхира
клудалх. Шовдан чу а йоттина, юзира цо иза.
Чами чу а биллина, длахлоттийра клудал. Таьххъа-
ра, длабузале, серлабелира малх. Шовда къагийра
цуьнан злаьнарша. Клаь-къорза гучубелира, шага
санна, цена жарла а. Орцал тлехъа, къайлабелира
малх. Кховлира шовда. Ший а суьйра самабок-
кхуш, хъаькхира мох. Югкъа шок етташ, боьраца
охъахъаьдира мох. Кхоссавелла бокъана тле велира
Зовра. Забилате хъаьжира иза, хих буьзна бляьр-
гаш а болуш, егош лаьттара йол. «Хинца хлун де
техъа, аьлла, хийтира клантана. Эладита хир ду-кх
кхунах! Дера, Забилат йийцийта йиш-м яц!» Дла-
сахъаьжира Зовра. Лаххъара шовдан тле йоглу лар
мукъа карийра цунна. Охъатаьйна, аьтту кара клу-
дал ийцира, аьрру пхъаьрса клел Забилат а йовлли-
ра. Когашца длаерзийра Хьаргла. Ца гуче а як-
кхина, длахлоттийра Забилат. Белша тле йиллира
цуьнан клудал а.

— Хинца чехкка длаяло! — элира Зоврас, лере
а таьйна. Ша юхавирзира иза, оцу некъа тлехъ
Хьаргла а сацош. Длайовду Забилат ца гайта дира
цо и. Текхечира мехкарий. Клаь-месала куй, бляьр-
гашна тле а теттина, вистхилира Зовра. Вела а ве-
лира, ца доглуцу дагца, бегаш бечу востара. Шен
езар ченал хбекхайойтур йолуш вацара клант...

«Дала ларвойла вочу дашах! Сан куьг цунах
кхетар а хлума дац, наха и ца йийцихъана. Хieta
а, вета а, сан дола ер ма ю иза. Чукхаьчний техъа
иза? Дукха глийла хлума яй иза-м, елхан бен де а
лоцмш...»

Мехкаршка къамел а деш, еш яра и ойланаш. Шовдантихъ яра Зоврин чарх; са-м дара Забилат-на улло, хенах ха а тоьхна доьдуш.

Некъан хьовзам боцуш, цIа кхечира Забилат. Буха чу кIудал охьахIоттийра цо. Босбехъна кIайелла яра иза. Хьажа тIехъ къегара хьацаран тIадамаш. Цецъаьлла-а, юх-юха йоле хьожура нана:

— ХIун хилла хьуна? Адаман басахъ ма яц хьо-м, — хаьттира цо. Шекъелира иза. ЙоIана гондIа хьаьвзира нана. — Цхьа цатам-м хилла хьуна, — элира юха а.

— ХIума ца хиллера суна-м! — аьлла, нене хьаьжира йоI. Елаяла юьйлира иза — чIиччIашка яхара юьхь. БIаьргех охьахьаьдира сирла хи, тIаккха елхаран къурд иккхира Забилате.

— Со яла хьан къина!.. хIара-м цхьа ондда хIума ма ду! — хьалаиккхира нана.

— Корта эkkхаш боллу сан; юргIа доьху дегIо, — элира йоIа. Товханах букъ а тоьхна, дIатевжира иза.

Ян а яра Забилат дукха экам хIума. Эцца шовдантиахъ хилларг ца ловш, юьйжира иза. ДерIаца кхетта цамгар а яцара, дог холчохъ дара, — цуьнан хьу яра коьртана Iеткъаш. Цкъа дагар хьодура, тIаккха шело йогIура. Сихдинна муьйлуш шийла хи а дара.

Диadoьлхура денош.

— ХIун хир ду техьа хIинца? — буйьсанна юккъехъ, хьалатасалора иза. — Со Iинчу-м эkkхар ю н гучудалахъ! — ша шега олура цо.

Зовра бехке-м ца валора цуьнга. «Кхин дан хIума дацара цуьнан! — олура даго, — хьох маьIа-моза ца хьакхабалийта, ша воьйтур вара цо», — тIе-

тухура даго. Хіетте а ша лаза а лозура иза. Дукха сенаш ду цу деган а!

Цкѣацкѣа, набарх, Зовре кхойкхура йоІ. Цхъана буса, ЗабиІатан біаѣра хьобжуш Іара нана. Хіетта діатийна, набкхетта вара да. «Зовра-а, куьг діа-даккхахъа», — олуш, хезира нанна. Юха, «Зовра-а, куьг лохъа соь», — олуш, хезира цунна. Хьесталуш кхойкхура шен везаре ЗабиІат. «Ма веза цунна и кІант»! — элира ненан даго. Шен йоІ хъаьнга кхойкху хаѣара нанна. «Пакалан воІана ала хІума дац, хІуьттаренна а! — элира нанас. — Делахъ а, куьг хІунда дуьйцу цо?» — хаьттира даго. Са а дукъделла, къамкъаргах катуьйхира цо. Жама яра ЗабиІатан ненан ціе. Діасахъаьжира Жама. Меллаша уьйтІа елира иза. Ціена сийначу стиглахъ лепара седарчий, вовшашца яхъе а дуьйлуш. Церан серло макхъеш, уьш аьшнашдан санна, боьлура горга бутт а. СийнагІа-кІай серло туьйсура самукъечу батто. Дунена юккъехула хъаькхна чатакхо-тача а серладохура цо. УьйтІахъ Іуьллучу хена тіе охъахира Жама. Куьйга корта лецира цо. Шена хъалхха охъахъаьжира Жама. Беттан нур детталора гоьзанан уллорчу гуйна тіехъ. Хъалахъаьжира Жама. Гуттар ирбелла къегара бутт.

«Кхуьнан-м бат лергех ма кхийти. Сох боьлу хъуна и», — иштта хийтира Жамина, дегабаам бан кийчча ша йолу дела.

† Бела хьо! Бела! Хьо а бела, дуьне а дела! Сан йоІ!.. ХІун даьлла техъа сан йоІера? ХІун-бала бу техъа сан кхерч байначу хІусаме гІертарг? Тоьур дацара?.. Сан хеназа байна воІарий? Сан воІарийн хьомсара ваша... Сан кхин! ГІийла йисина кхин...

Діасатехкира Жама. Шен гоьлех тіараш туьйхира цо.

— ВоІарий боцу наной дай тхо-м. Кийрара Іа
кхагар йоблла тхан. Біаьрса лагІделла тхан. Хье
а лаьтта бакъалуш. Во-о шов! — тевжира Жама,
халла хозуьйтуш:

Нана яларг — Иноз!
Нана яларг — БагІал!
Мела цІий мелла Іаьржа хьаргІа
Хенан боьххье яьлча, ца елла
Жама,
Цкъа-а лийриг а яц...
Вайшинга цадеьнарг
Хьаьнга деьна аьлла,
Нахах елха-м йиш яцара вайшинна.
Тхан гІийла бераш,
Ва Жама шун яла-а,
Жамица кхин яла-а...

Ехха йилхира Жама. Ша хезаш адам дац моьт-
тура цунна.

Бахьанаш ду-кх леларш, бахьанаш, аьлла, хьа-
лагІаьттира иза... Тапп-аьлла, ша йолччохь дІа-
тийра Жама. Урамца детталора дехха ІиндагІа.
Аьтту агІор хьаьжира Жама. Чхаран пен лаьттара,
батто серлабохуш. Аьрру агІор йирзира Жама.
Ценойн маьІигаца лаьттара цхьа адам. Пенах дІа
а къаьстина, новкъа делира и адам. Кора хьалха
сецира иза.

«Ма евза-кх суна и хьаькхна йина белшаш», —
дагатесира Жамина. Корах чу хьобжуш лаьттара
Зовра. Жама ца гора цунна. Жамина и-м гора, ву-
но шера. ДІаса а хьожий юхаволуш, шортта вола-
лой кора кІел кхочуш, некъ бора кІанта.

— ХІун дагахь ву-те хІара? — хийтира Жами-
на. — Саготта ву-кх и кІант а, — элира Жамас ша
шега. Цхьана агІор сацам бина иза ялале «бухІ»,

«бухI», хезира цунна. Ша лаьттацохь егийра Жама. Попана гондIа ИндагIа а туьйсуш лаьттара доккха дитт; цуьнан бода букьбеллачуьра схьалепара ши серло. «БухI-бухI», — таьIира серло. Мацделла бер санна, цевзира чангIалкх а. Довдучу хин гIовгIа лагIьеш, боьра чуьра хьаладуьйлура цуьнан дуткьа аз. ЧангIалкхана дуьхьал уьгIира уьйтIара жIаьла. Ира муцIар лаьтта а йовгIна, дехха уьгIира жIаьла.

— Дало дIа! — тIечевхира Жама.

«БухI-бухI» — юха а таьIира серло.

— Ма жирга буьйса ю хьо, хаза екхна йоллушехь! — элира Жамас. — БухIа а ю кхуза телаш...

Къарйовлла буьйса самайоккхуш, мохь белира чуьра:

— Ва нана! нана! гIо дейша!.

Голаш а малбелла, охьалахьелира Жама. Юха, Зовре кхайкхира иза. Попана тIехула иккхира кIант. Лаьцца ялош Жама а йолуш, чувелира иза.

Вала дIахаьрцина Iуьллура Мита. ГIовгIанца, хурьэцца садоIура цо. ЦIеххьана вахана самавелира Мита. Марха тIееьна бIаьрг биллира цо. Сенделла куьг генна дIа а тесна, кхайкхира иза: — «Гечо лаха, гечо!..» Корта леккха хьалаайира Митас.

Велхаран къурд иккхира цуьнан. «ЗабигIат!» — аьлла, тохавелира иза.

ТIаккха вахвелла дIатийра Мита.

Шо делира Мита кхелхинчул тIаьхьа. Кхидерш тIаьхьа теттира ден валаро. ГIийла яра ЗабигIат; кертара ара а ца йолура иза. Шен цIийнан дезарш а деш, чохь Iара. Юьртан кегийрхой гуллучу шовдантIа а ца йовдура иза. Инах вуллучохь, цхьа

шовда дара, юкъячу собналло хулдина схядуый-луш. Басенца кхиинчу хуьна юккѣхь дара и шовда юьртана арахъа. Цу шовданан хи дара ЗабиІата дахъаш дерг. Адам доладалале хи дахъий йолура иза. Кха тѣхь а ненаца хуьлура. Хетте а кхочура Зовра йоІ йолчу. Синбилгало къастале глоттура хъала. Доцу глутлакх оьций, лакхъхъа воьдура. Хюр Іуьйранна бохург санна, духъалволура и йоІана. Вистхуьлийла-м ца нислора кІентан. Вовшашка бІаьрг а тухий, дІасакъаьстара и шнѣ. Зовра вистхуьлуьйтуш ца соцура ЗабиІат. Веллачу ден чІир кхобуш яра иза.

Иштта чекхделира и шо.

Цхъана Іуьйранна неІ туьйхира Жамин. Нана ца гІаттош, зайл баьккхира ЗабиІата. Шен ненан ваша карийра цунна веьна лаьтташ. «Мока вац и?» — хоттуш, хъалагІаьттира Жама а. ГІадъяхана, товхана хъалха хъаьвзира иза.

— Соьца-м хъаша а вай, — элира Мокас.

— Ой! иза арахъ а витина хІун леладо ахъ? Чувалаве! — тохаелира Жама.

— Шу гІевттина ца хилахъ а аьлла, со веара со-м неІаре, — элира вашас. — Охъара, хуьнан хехо вина вайитина и стаг, — тІетуьйхира Мокас.

— ЗабиІат, чувехал хъаша! — кхайкхира нана арайолуш йоллучу йоІе. Хъаша чувало, уьйгІа велира Мока ша а.

ДІасакъаьжира ЗабиІат. ТІулган утармех а тевжина лаьттара хъаша. Воьттина вича санна вара хъаша. Лата кечъелла бугІа санна, лаьттах ког а хьовкхуш, яьІна охъа а таийна лаьттара иза. ТІеяхара ЗабиІат. Меллаша, маршалла а хаьттира. ЯьІна айира хъашас. КІелдІахула йоІе хъаьжира иза. Цецвелира. ЙоІана тІебоьгІна бІаьрг дІа ца

боккхуш лаьттара хьаша. Цъана хена бен маршалла а ца ийцира цо.

«Шен хьуьнал вуькъа-м хIара ша а ма ву», — хийтира йоIана. Ваьлла вара и стаг, буьрса ваьлла.

Лерга чуьра схьакъедара морса цо. Хьаж хьул-деш, хьерчара тхин цо. КIорггера хьобжура хьешан бIаьргаш. Царна тIехула кхозура шуьйрра цIоцкъамаш. Меран дукъ кхаччочохь хотталуш дара, истанг санна, дуькъа дара уьш. Хьийзина маж ловзура беснийн даьIахкашна тIехь. Мекхан юьхьиг йолура лергал тIехьа. Некхан човш гIертара лога кIел.

— Ча яц и-и? — элира ша-шега йоIа. ЮхакIегар елира йоI.

Дуьненахь, чуян ца тигира «ча». Шега чувола мел эли, юхагIуртура хьаша. ЗабиIатна тIебоьгIна бIаьрг дIаса ца кхарстош, кехвелира иза.

— Хьай экха яI! — велавелира Мока, — хьо «дуьгу» ловзарга. Ван-х веьний вайша хIокху юьрта! ГIор вайша хIета, Нажа, — аьлла, тIаьхьа хIоьттира Мока а. Хийрачу нахе вахара ший а.

Нажа чу ца варах а, цуьнан шега хьежарх а шекъелира ЗабиIат.

ДегIе зуз хьаьдира цунна. Лаамаза егийра йоI. Чехкка дIасахьаьжира иза, гIо ловхуш санна. Ца вийзира цуьнан дагна и ваьлла стаг.

— Де маьттазадаккха схьакхечи хIара а, малх кхетташехь, — элира йоIа. Хьийзина корта белша тIе биллира цо. ЧIуг а тоьхна, букъаца яхъелира чIаба.

— И тIаьхьавалар дара хIинца соь даза диснарг! — хийтира йоIана.

Ловзарна кечлуш бара цу дийнахь юьртахой. Де-

хъа-сехъара схъагуллуш адам а лавттара. ЗабиІат-
гІарна ши-кхо цІа бен гена дацара и ловзар. Сихха
гуллакх дина а яълла, бедана елира йоІ. Хъалххе
кечбина тІаргІа бара маши клел Іуъллуш. И лело
охъахира йоІ. Ловзарехъа а йирзина, къажбеш ба-
ра ЗабиІатан и тІаргІа. Цкъа делахъ, Зовра гаре
сатуьйсуре цо, тІаккха долчунна, адам вовшахкхет-
та меттиг а езара. Жима яра-кхин иза, чІирехъ
елахъ а.

Баърче баъхна охъаховшийра хъеший. Царна
юккъехъ Нажа а вара. Мокина аьтту агІор хаййна
вара Нажа. Охъара веъна хъаша — массарна а
бехки а волуш. ДІахІоьттира ловзар. Зурманан аз
къардеш, чуьравелира вотанча. Халхаран бал бо-
лийра верасо. ТІаккха халхабехира хъеший а. Ва-
лий ма валий, ца бохуйтуш, хъалаиккхира «ча».
ЗабиІата кхин цІе ца йоккхура цуьнан. Доьттина
даш санна, веза вара Нажа. ГІеххъа го лецира цо.
Айъина ког хІаваэхъ а хъовзош, коган буьхьиг тІехъ
кхоссалой, дІаьндаргаха го а боккхуш, халхавелира
иза. Ша пиллиг санна, вайвелира иза. ЙоІе го а
боккхуйтуш, ловзарна пе туьйхира цо. ЗабиІате-
хъа вирзира Нажа. Цунна тІебоьгІна біаьрг а бо-
луш, шаьлтанах катесира цо. Бохъ буьйгІира, гола
а тухуш. Коьртара куй баьккхира. ДІатиллира.
ТІаккхий бен ловзарехъа дІа а ца вирзира. ЙоІ
дІаелира. Тхъамдина бохъ а бугІуш, бал чекхбаьк-
кхира цо.

Ловзар кхира Нажас лелочух. Кераюкъ санна,
схъауьйхъира цо шен безам.

Массарал дика кхийтира цунах Зовра. Кхожкий-
ра иза. ЗабиІатна оьгІаз а вахара, стенна воьду а
ца хууш. Кхоссавелла, ловзарна юкъавелира кІант.
Леина хъалха дІахІоьттира. ЗабиІате гІоьртташ.

хаза яра Леи. Зовра везаш а яра иза. Гадъяхана юкъаелира йоІ. Халхаделира Лей, Зоврий, Заби-
латехъа а вирзина, хъовзийра кІанта йоІ. И бал
чекхбаллалц а ца Іеелира ЗабиІат беданахъ. Дукха
сиха къайлаелира иза. Шен нене йист а ца хуьлуш,
дІатийра йоІ. Ловзар делкъанна дІадоххалц, хъала
а ца гІаьттира. Бедана ца яла йина чІагІо ша йо-
хорна кхоьрура йоІ. Делкъал тІаьхъа, шен ненаца
асара яхара иза.

Нисса кІира делира ЗабиІат хи тІе ца йоьдуш.
Оцу кІирнах шозза кхечира юьрта «ча». ЗабиІате
кхайкха еара лулахо. Аьттехъа а ца йитира прахъ-
Іойла. ТІаккха Мокина тІейирзира «ча». Собаре а,
хІиллане а вара Нажа. Мокина шенна и хьун йити-
ра цо, луьу дитт дожо а, экха ден а. Дечиг уьйзира
Мокас итт шарахъ даггол. Хьуьна юккье ирзе а
даьккхира Мокас. Нажас ша гІо а деш. Ненан ва-
ша тІеверзийча, шен гІуллакх хиларе сатуьйсура
Нажас. Езаелира цунна ЗабиІат, дуьххъара бІаьрг
кхетташехъ.

ГІеметта хІоьттина стаг вара Нажа. Охъахъ
ворхІ бер а, зуда а дара цуьнан. ЗабиІатал ханна
доккха дара цуьнан дуьххъара хилла кІанттий,
йоІий. Зударех левзина стаг а вацара иза. ХІетте
а, тІаьхъа-м велира и йоІана, ткъара ваьлла жим-
ха санна. ЗабиІатан юьртахъ хьеший а лецира цо.
Шега вистхуьлийла Нажина ца йоккхуш, дукха
ларлуш лелара йоІ.

Ловзар хиллачул тІаьхъа делира ши-кхо кІира.
Оцу ловзаргахъ хилларг дуьхъал туьйсуш, холчохъ
яра йоІ. Дийнахъ а, буса а Зоврин юкъаэккхар а,
Леи цо шеца яккхар а диц ца лора йоІана. ЗабиІат
тІема кІел а йоьल्लीна, новкъа йоккхуш, оцу шов-
дантІахъ хилларг а Леи яра-кхи. Ша оццул хІе-

тахъ йоьхна хиллашехъ, дуткъачу озанах Леи еви-
зира Забиѣтана.

«Цуьнан хѣун гѣудлакх дара цаьрца саца? —
хоттура йоѣа шѣга. Суна гѣавьхъе дѣавахнехъ ца
магара иза! Леи гархъама дира цо и, — олура да-
го.—Царна хѣуттаренна, — ма яхнехъ со дѣа! Гут-
тара а вара и-м и езашъ», — гѣетухура даго. Гѣак-
кха лазаболура Забиѣтан кийра, дукъделла са
бага а кхочуш. Цхъана буса гѣайбина йоьлхуш
гѣуьллура йоѣ. Кора кѣл йижна яра иза. Ото чохъ
ша яра йоѣ. Цхъана хена: «Забиѣт», — олуш, хези-
ра цунна. Хѣара хѣун ду аьлла, кѣгар хиира йоѣ.
Юха а: «Забиѣт!» — кхайкхира корехъ. Сихха ко-
ре дѣахѣоттира йоѣ. Цецъялла, ша хѣоттинчохъ
дѣатийра йоѣ. Зовра лаьттара араха корехъ. Лаьт-
тара аьлча-м бакъ дац — коран йистах а тасавел-
ла, кхозуш вара кѣант. Халла хозуьйтуш, вистхили-
ра иза:

— Сох стенна лечкъа хьо? Хѣун доьлла вай-
шинна юккъе?

— И хъайга хатта ахъ! Суна-м ца оьшу хьо
стаг. Хъайн Леин кора кѣл гѣо хьо! — Легашка
шад а хѣоттина, сацаелира Забиѣт. Ша тасавел-
ла кхоззучохъ, тохавелира Зовра; и чхеран пен
санна, макхвелира иза.

— Суо хъашт воцийла хаь суна-м! «Хъуьнан
хъаша» ву хъуна везарг! Леи йита ахъ, юккъа а ца
хъекхош! Цхъана а хѣуманна бехке яц иза.

— Яц-те! Хъайн езар бехказа яккха веана
хир ву хьо? Хала дац цунна-м! Со-м новкъа яц шу-
на. Со-м, — кхидѣа, йист а ца хилалуш, йилхира
Забиѣт.

— Хьо хьер-м ца яьлла?! Суна-м ца бийгѣира
«хехочо» бохъ?..

— Хьо а вара н-м, бож санна, кхийсалуш. Кхин мехкарий бацара цу ловзаргахь? Хитлахь а сецира хьо-м Леи гархьама...

— Харц луйь-кх хьо соьга! Вайшиннан дуьхьа сецира-кх со шовдантлахь. Хьо юьйцур ярий цара-м! Хьо нахала ца яккхийта...

Кхидла дийца ца кхира кIант. УьйтIара схьалетира дихкина долу жIаьла. Кора кIел хьаьлхира кIезий. Йоккха гIовгIа яьккхира цара. Лавтта охьаиккхира Зовра. Хьерчаш-кадетташ кIезий а долуш, керт тIехьа йитира цо. ЗабиIатан бIаьрг тIаьхьа ца кхуьуш, кьайлавелира Зовра.

Самаелира Жама. ЙоI йолчу иккхира иза. Бер-тал Iуьллур ЗабиIат, меттах а ца хьовш. Сихха араелира Жама — гуш а, хезаш а хIума да-цара.

— Эвлан йисте гIерта кхушара эхха. Дала диканна дойла и! — элира цо. Охьайжира Жама.

Де а делира, кIира а дахара. Зовра кхин гучу ца волура. Сахьаьвзира ЗабиIатан, е-а лар йоцуш. Юьхьанца, тахний-кханий бохуш, ларвора цо кIант. КIира юккье дахча, шекьелира иза. КIира чекхьик-кхича садам бира цо — Леи «дагайовьхна» цунна. Яло воллу хьуна иза. Ялийна хила а мега. Нагахь Леи ялийча, ца хаа йиш цахилар-м дага а ца догIура.

Цкьацкьа йолчу заман чохь, шен дагах ю Iоьтти моьттуш, некхах катухура цо. ТIаккха корак летара иза.

Вацара Зовра шайн кертахь а, майданыхь а, — цхьанхьа а вацара-кх. Ца яллал бен хIума ца юура цо. Наб а ца йогIура, мел чIогIа бIаьрг хьаббарх. БIаьрза хьийзара ЗабиIат. Дуьне-м лавттара ша долччохь, шек а ца долуш.

Кертара ара ца йолура йоІ. Восе ялчхана,
хитІа а ца йоьдура иза. Цкъа долчунна, Нажа гар-
на а кхоьрура. Юьрта иза лестийла хаьара йоІана.
ТІаккха долчунна, Зовра «кхето» дагахь а яра
иза.

Миска Зовра, яІ-кх! И-м варий-ц хьуна,
ненан дас кхайкхина вигина. Ирзе доккхуш
вара.

Шозза-кхузза новкъа елира ЗабиІат. Зовра хат-
та дагахь, луларчу зудчуьнга йистхилира иза.
Цхьацца дуйцуш, гІеххьа хье а елира — ца йити-
ра даго. «Сарахь юккьерчу шовдантІа гІор со, —
элира йоІа шеге. — Хааза ца даьндерг хуур-кх!» —
Деле шена собар дийхира цо. УьйтІа юккье охьа-
хира иза. Воьтанан хІу цІандеш Іара йоІ. ГІийла
узам а беш, йиш лекхира цо:

Декъала деци хьо,
Шал-шийла Орга!
Хьайн са мел лаьттаху
Ха хоьрцуш доьду.
Декъала беци хьо,
Къора кхокха!
Хьайн дог мел лаьттаху,
ТІам тухий кхочу.
Декъала веци хьо,
Пакалан Зовра,
Мохь тухий дог догІу
Хьо воллучу кхача...

Йоьлху-уш Іеш, ларамаза шен куьйгашка хьа-
жаелира иза. ТаьІно хийтира цунна ши куьг. Хьа-
лахьаьжира йоІ. Кхин башха хийцаделла хІума-м
ца карийра. Делахь а, аьлла, хьалагІаьттира иза.
КІудал пхьаьрсах тесира цо.

ЦІеххьана хьаькхира моьх. Цу мохо лаьхкинчу

мархаша къайлабаьккхира малх. Макхделла кхоь-
лира долла дуьне а.

— Со хитла йоьду! — чу кхайкхира Забилат.
Шега иза-важа алале, кертах елира йоI. Цкъа юха
ца хьожуш, басех чу йоьссира иза. «Къорачу» шов-
дана тIе кхача дагахь, сиха йоьдура йоI. Къаххаш-
лахь делахь а, гергахь-о дара и шовда. ДогIа то-
хале, цIа кхочур ша, аьлла, хаьржира цо и юькба-
чохь бухдуьйлу шовда.

Забилат дIасахьаьжнехь, бере-м гур вара цун-
на, лакхахьара охьавоглуш. ЦIа кхачаре сатесна
сихвелла вогIура и бере а. ГIайгIанийн йийсарехь
волуш, гондIа дерг тергал а ца дора цо. Цхьана
зудчун бIарлагIа-м хааелира цунна; тидам ца би-
ра-кх. Юьртах чувулуш воллура бере. Къорчу шов-
дана тIе баьккхинчу некъа юьххье нисвелира иза.
Къаххашкахьа акха бIаьрг а кхарстош, ша йолч-
чохь сецира цуьнан говр. Цергаш тIера балда хьа-
ла а дадийна, юткъа терсира говр.

— Хьогах ю-кх, хьо? — хаьттира говре. — Дукха
хан ма яц вайша хих даьлла... Со догIане вашавай-
та гIерта хьо, — олуш, охьанккхира бере. Говран
юьхь а лаьцца, басех чу воьссира иза.

Хи оьцуш йоллуш зуда гира. ГIадъяхна, юха а
терсира говр. Аьттехьа гIоьртира бере; говран
юьхь дIа а ца хьоцура цо. Дог тохаделира цуьнан.
ГIовталан кочах катуьйхира цо. Бухбелира вета.
Пелгашца ловзош вета а болуш, лаьттара иза.
Хьаьначу шовдано схьаоьхьура ши сурт. Детта-
луш кьегара и ши сурт.

— ЭгIийна техьа ша аьлла хийтира йоIана. Мохо
чехош детталора диттийн генаш. ГIовгIанца дуь-
хьалоеш екара хьун. ГIийла кхал-кхала деш, шен
яппарш йора хиз а. Ца хезира Забилатана Зовра

тЕвогІуш. Дукха денош дара цо кІанте сатуьйсу. Ша цунна хьашт яц аьлла, дагчу дижийна яьллера иза. Кийра Іаьвдира цуьнан, стен Іаьвди а ца хууш. Са бага кхечира, шена а ца хууш. Коьрте хьаьвзира эзар ойла: «ЭгІийна хьо, эгІийна! БІар-лагІа яй и-м. Метта йола!» — тЕчевхира кхетам. Шина декъе доьрзуш, деттадала дуьйлира хи чуьра сурт. БІагор хьаьвзира ЗабиІатана. КІорггера схьа, цхьа кьора мохь белира цуьнан. ДІахаьрцира йоІ. Дог гІелделира цуьнан.

ХьаргІа а йицйира. Хьаькхначу мохо даржийна дайьира Іадаташ а. Божийна хен санна, Іуьллуга йоІ. Шовданна тЕхула иккхира кІант. ЗабиІатана хьалха 'охьалахвелира иза. Кхайкхира кІант. Ца хезира. Канахь оьцуш хи хьаькхира цо йоІана; ян-цара метта. ДІасахьаьжира Зовра. ГІо оьшура цунна. Дацара гондІа адам. Цуьнан, бІаьргара хьцабелира хин тІадам. Кхин цкъа а йоІе кхайкхи-ра Зовра. ТІаккха караййцира цо иза. Шен кучах оззийна аса яьккхира цо. ЙоьІан чет даьстира кІанта. Цуьнан даг тЕ йиллира, тІада а йина, и аса. ДІаяьлча санна, Іуьллуга йоІ. Вуьйхира Зов-ра.

— ЗабиІат! — элира цо балдашца, — дІа ма гІохьа... Ас йий хьо, ас! — аьлла, йоІана барт бели-ра цо. Воккха, ветталуш вилхира Зовра. ЙоьІан беснех шен бесне а тоьхна, дІатийра иза. Цхьана муьрана, шен белшах куьг хьокхуш санна хийтира цунна. Корта айира Зоврас. Хих буьзна бІаьргаш хьобжура кІантЕ. Халла хезаш йистхилира йоІ: «Кхоллам бу хІара!...» Мар-мара дахара кІантгий, йоІий. ДІатийра, вовшашна берташ а луш. ЦЕх-хьана вахана хьалаиккхира кІант. Цхьана куьйга айьина прахІоттийра йоІ а.

— ЗабиІат, — элира цо, йоІан біаьргех куьг а хьаькхна, — ца даха деза вайша, чехкка... Яча гІерта вайна! — тІетуьйхира цо. Шен логах куьг тесира кІанта; йист а ца хуьлуш тІаьхьа хІоьттира йоІ.

— Схьайола суна улло! — элира кІанта. Лавца куьйгаш а долуш, новкѣ делира и шиь. Басех хьалавалале сацавелира Зовра. Хьажаяоккѣ шад хІоьттира цунна.

— Со кхана охьагІур ву, — элира цо. — УьстагІий духкур ду ас. Нендас белла сту а бу вайн, ден шичоша а цхьацца корта лур бу. Там гІийла бу, ловзар а меца ду, — бохуьйтур дац ас. Ара ма йийлалахь! ХІокху шовдана тІе а кхин ма йоьллахь, тахана санна, кхералурий хьо. Со хІинца а метта ванза ву хьуна — ахь вохийна. Экха дуьхьал дала а тарло. ДІасахьаьжира Зовра. Басенца говран тата хезира цу шинна. ЗабиІат мара-йоьллира кІанта. Цуьнан чІаба буйна а хьарчийна, велавелира иза.

— Экам хІума яй хьо-м, ангалин пхьегІа санна, ларъян езаш... — Герга гІоьртира говран тата. — ДІаяло! — элира Зоврас. Ша лавттацохь сецира иза. — ЗабиІат! — тІаьхьа кхайкхира Зовра, цхьаьнцце а дагара ма дийцалахь! Вайшиннах кхетар долуш адам дац хьуна...

Стелахьаштиг туьйхира, дуьне иккхича санна, чІогІа. Хьалаяьлла ЗабиІат юхакІегар гІуртуш гира кІантана. ТІаьхьа тасавелира кІант. ЙоІана хьалхалаьттара Мока.

Кхевссина догІучу догІана кІел сацаделира и кхо адам. ТІам бойна олхазар санна, малъелла лавттара йоІ. Біаьрга тІе біаьрг а боьгІна лавтгара ши стаг — беран бос а банза волу жимахий, гІе-

метта хІовттина кѡнахий. Вовшашка салам а ца делира цара.

— ТІаьхьаІотта! — элира Мокас. Говр дІайо-
лаялийтира цо. Юхайирзира ЗабиІат. ЧІениг ега-
йора цуьнан.

— Со хІун деш лаьтта? Иза тІемаклел а
йоллий, дІаэккхий со? — хьаттира кІанта шега. —
ХІета а, вета а сан ю-кх иза...

Мегар дац! юкьадуьйлира гІиллакх, озда дац
и; юьхьІаьржа хІуттур вай цуьнан ненваша-м!

Уьш кьайлабовллалц лаьттира Зовра. Хиндерг
хиьнехь-м йоккхур яра цо йоІ. Цуьнца шеца яцара
Іаьржа ойла. Шен даггахь нах а бу моьттура цун-
на. Дуьненчу ваьлла а яцара дукха хан. Цундела
ца евзира цхьайолу кьайленаш. Адам вон а, дика а
хуьлийла-м хаьара цунна, делахь а, ЗабиІатан
гергара стаг емал ца валора-кх.

Хьомсарчу хІуманан го а мерза бу.

Шина-Суьйраюккѡе хьаькхначу махал а маса
ю жималла. ЗабиІатана тІаьхьа а ца гІуртуш са-
цавелира Зовра. Гучу ма веливелира иза.

Мокина некъ баьккхира Зоврас ша.

Чу кхачарца дІадолийра Мокас дов. ЗабиІат де-
хьа чу а яьккхина деш дара кьамел.

— И Орга дерриге а тІедовьттича а цІанлур яц
хьан йоІ. Наха кьаххашлахь ловзайо хьан йоІ, Жа-
ма...

— Ой! Со е гІерта хьо? Ларйоцург дуьйцу ахь,
Мока. Сан кийра ун хьовзий ахь. Харц дерг ахь
дийцахь, сан ваша вац хьо...

— Харц дерг? Шега хаттал ахь! Сан бІаьргаш-
на а гуш басех хьалаелира-кх иза Пакалан воІаца.

Цу кІентан бекъа йоцург са кхоьллина хІума дацара цу шинца...

Пакалан воІ аьлча боккха къурд бира нанас. Тийшира Жама. КІентан, йоІан берахъ хилла уьйр безаме йирзинийла хаъара нанна. ГІортор лобхуш, пенах куьг хъаькхира цо. ТІорказан маьІаго ха а лазош, охъалахъелира иза. Ларамаза Іаьвдира цо лазийна меже. ТІаккха шийлачу хъацарна пелг хъаькхира цо.

БІаьрг хъаббира Жамас. КІайделлачу балдех хъаькхира бакъабелла мотт.

— Мока, — элира йишас, — Зовре дІаяла еза йоІ!

— Хьо хьер-м ца яьлла? — мохьбелира Мокин. — ЙоІ яц иза, яц!..

— Кхана Іуьйранна хІун ала йоллу хьо верасе? ХІокху эхъана жопе хьо ю, Жама! Марненан баьрчехъ хуьллур дац хІара эхъ! Синбилгало къастале даьржар дара и боьраца охъа а, Органал дехъа а.

Чухула дІасахъаьвзира Мока. Ша йолччохъ дІатийна Іара нана. Ото чохъ йоблхуш Іуььллур ЗабиІат.

— Нана, — олий юкъ-кара мохъ болура цуьнан, — бакъ даций и-м! Иштта дац иза...

ЗабиІате ладугІучохъ яцара нана, кхоччуш йобхнера иза. «Жима велахъ а, осал-м вацара Пакалан воІ», — элира цо меллаша. Кхин Жама йистхилале неІаре велира Мока. Кхевссина догІуш догІа а дара. НеІарехъ сацавелира иза.

— Цхъа стаг лаха веза! — элира Мокас. — Тиевъна стаг ву вайна оьшург — ва дера! Цхъа стаг.

— Тховса ойла йийр ю ас! — элира Жамас. Эхъ-бехк а дайина, Зовре йистхила дагахъ яра Жама. Пуллакх, божарийн лерах а ца тухуш, шег

длдерзадаларе сатуьйсуре цо. Товш-м дацара иза, делахъ а, и клант кьонаха стаг ву, жима велахъ а. Зовра вовзарехъ йира цо шена и дегайовхо. Амма, шен ваша ца вевзара Жамина, ма-варра ца вевзара...

— Мока! — длакхайкхира Жама, — цхъана-шина денна хъалайига йол! Кхана ца яггахъ а, лама хъалакхочур ю со а. Хлетале хуур дан дезарг...

И дара Мокина оьшуш дерг. Хьем ца беш, Забилат говр тлехъа а хаййна, новкъавелира иза. Долла тере ца хъаьжира Мока, хлун хаьа ненан оила хъавзий а?..

Сахуьлу седа кхийтира Жамас блаьрг ца хъабеш. Зовре кхайкхийта арайолуш йоллуре иза. Неларе хлосттира хайита веьна стаг.

Буйьса юккье а яхале, йол длаеллера Мокас Наже. Охъара хьуьнна хуйьса ванитина Нажа вара Мокин доттагла. Цунах векхаш вара Мока. Ихкинчу метте талла лелара. Массо а тайпана дечиган коьчал гулйора, шен хъашташ юха ца узуш. Хлор плерасканехъ дечиг дохка охъавоьдура Мока. Алссам нахарташ а гулъллера цуьнан. Нажина Забилат езаеллийла хаьара Мокина. Цуьнан дуьхъа ша лелавой а хаьара. Гергарло члагдан деза тлаьхьалонна, шен гуллакх а тадеш. Хьалхенца тледожийначу декхарх а ваьр. Оцу ойланца кхочушдира Мокас и захало. Шен аьтто бара цо лехнарг.

Боккха бохам баьккхира Мокас. Тешнабехк бара цо бинарг.

Забилатан да хила а мегар волуш стаг вара Нажа. Боккхачу доьзалан да а вара ша. Цхъана а аглор, хлетта кхиничу зудаберана хъашт хин волу стаг а вацара. Забилатта-м, хлете а, вете а, Зовра воцург, адам гуш а ясарий-ца.

Ма маъттаза ю-кх ямартло! УыйтIа юккье дIа-хIоьттира Жама.

— Ва йоI, хьо яц хIара?! — аьлла, дуьхьальелира Мокин зуда.

— Даяла гучуьра! — куьг тесира Жамас. Говзанах дIа а тевжина, Iадда лаьттара Мока. Заби-Iата цергаш йихкина, чевнаш яра Мокин куьйгашна тIехь. ТIехьа дехкира цо куьйгаш. МаIарша даьхначу хершнаша къарзйина яра цуьнан юьхь, и лачкьо ца карийра меттиг. Сих-сиха дIасакхерсташ, нацкъар хьуьйсуре Мокин бIаьргаш.

Йишин юьхьа дуьхьал ца хьажалора ваша.

— Хьайга ца догIург ду ахь динарг! — элира Жамас. — КъотIалгIа йина яцарий сан йоIIа-м. Хьол хьалха вала верас а вара цуьнан. Ца лозу корта бихкина ала а дац. Оцу гIулчах йоьхки ахь сан йоI! — УыйтIа юккьехь лаьттара дечигаш рагI. Цунна тIе пIелг хьажийра Жамас. — Оцу гIулчо хьошур ву хьо. Дукхадезаро клеизиг дезийтина. Сан доьзал дагалацал! Цхьана тIерах декхна ма делира вайша! Тахана сан кийра хIоьттина ша ца бешаш, лахьте йоьрзур ю со... Воккхавер вац хьо, ваша!

Кхин йист а ца хуьлуш кехъелира Жама.

Сихбелла боьддушехь, маьI-маьIне ка а детташ, боьраца уьдура маса мох. Доьдучу хин гIовгIа эшош, шен узам айина хьийзара мох. Лайн оба охьа а туьйсуш, карраш теIадора диттийн баххьаша. Iаьнарца садоIуш, самадолуш лаьттара бодделла латта а. ГIаьттина Iа яьржира хIаваь тIундеш. Дуьне а дIалаьцна йогIура цхьа буьйда хьожа. Латта къарздеш лепара лайн каьпнаш. Левзина ког а хьулбеш, даша дазделла, гIийла къегара тIаьххьара ло.

Шен ражехъ тейоглуш бѣаєте яра и.

Арарчу дезаршна кечамбеш хыйзара юьртара адам. Цхьацца гуллакх дан вуьйлира Зовра а. Дѣа хлума а ца олуш, клант тергалвора нанас. Хьалхалераниг иза воцнй хьабара цунна. Цаваьллачу денна бен вела а ца лора. Нахана дуьхьал нисвелча, халла къажара; иза а гиллакхах ца воха. Цкъа а дѣа ца болура хьажаяуккъера шад. Зовра холчохъ вуйла хьабара Пакална. Ойла йора цо. Дог лозура ненан...

— Ас хьалха аьллагунна тѣден хлара хлинца. Сан воѣна дика болх бала йиш яцара Митин йоѣах. Хьолада вацара иза? Кхел-м йира цунна халкъо..

Буьйсанца набарх а гѣам-гѣим дора кланта. Цкъацкъа, парт-олий хьала а эккхий, чухула хьезара клант. Шен дагара-м ца дуьйцура цо цхьана а адаме. Кест-кеста хьуьнах воьдура иза. Дукха хьолахъ, цхьа жѣолам ца яхьаш цѣа а воьрзура. Зуда ялийча гѣоле яла ма магара цунна, аьлла, хийтира нанна. Цхьана буса, наб янне а йоцуш, дѣасакерчара Зовра. Иза тергал а веш, гуьллура нана а. Садаьржачу хенахъ наб озийра нанна. Цѣххьана яхана самаелира иза. Неѣ йоьллуш санна хийтира цунна. Воцуш вара воѣ. Зовра чу ван хьевелча араелира нана. Ца карийра уьйтѣахъ. Кхайкхира нана. Ца хезира!

Тѣаккха кехъелира иза. Некъаца хьала хьаьди-ра Пакал. Дуьхьал адам ца кхеташ эвлах елира иза. Кхуза-цига вахана ала хаам боццушехъ, ирхнехъа йирзира. Мокагѣран эвла юьйгѣира цо ѣалашо. Тасаелла йоьдучу Пакална ца гора гондѣадерг. Юха и ца хьожура. Цѣххьана соцунгѣа хилира Пакал. Шена тѣхьа садоьлуш санна хийтира цунна. Цѣнчу хѣавао мере туьйхира экханан хьожа.

Чехкка юхайирзира иза. Борз гира Пакална шена хьалхха. Иттех гIулч некъ бара цу шинна юккъехъ. Тап-аьлла, ша йолччохъ нисъелира Пакал. Тиехъарчу когашна тIе охъахира борз. Дуьхъ-дуьхъал дирзинчу адаман а, экханан а бIаьргаш бара вовшашна тIебоьгIна. Шийла хъацар туьйхира зудчунна.

— Кхуьнга хIинца со яйита йиш-м яц, хIета! — дагатесира Пакална. — Дависа герз — ма тешаме накъост ву-кх хьо! ТIелатахъ, кортали тосур ас цуьнан бIаьргашна дуьхъал. ТIаккха кара хIума ян а мегий суна-м!

Шина а куьйга корталин тIемаш дIалецира цо; дуьхъало ян кечъелира Пакал.

Къайлайолуш йоллура гIелъелла буйьса.

Меллаша кIайлуш, яьржира Iуьйре. Вовшах хъаьрчира бодий, серлой. Цхьаннан толам къаст-талц дIа а тийна, ладуйгIира дуьнено...

Йоккха бага гIаттийра барзо. Мотт охъаоллийра цо. ЮхакIегар йолаелира Пакал. ХъалагIаьтти-ра борз а. Сацаелира Пакал. КIегархиира борз. Соцуш, долалуш, доьдуш, лаьтташ, гIеххъа некъ бира цу шимма.

КIадъелира Пакал. ГIаддайна барзана тIечев-хира иза:

«Гавур я! ДIаяла хъалхара!»

Тохаделира дуьне. ЦIеххъана дахана дегийра хIаваъ.

— Гавур я! ДIаяла хъалхара! — барт туьйхира ломо. — Гавур я! ДIаяла хъалхара! — охъа-даьхъира Iино а. Генна лам аьшнаш бира Iино.

Цкъа кхоссаелла, нацкъар елира борз. Ехха уьгIира иза. ТIаккха чIуг лецира цо. Iадда лаьтта-

ра Пакал. Шена хьалха лаьцна кортали а дара.

Гловга елира гуобаьккхина. Глалх-гилх-глалх, аьлла, жлаьлеш летира. Маьл-маьлнара схьахьаьлхира уьш. Барзана го бира цара. Чучча дахара дь жлаьлий, борззий.

Летира уьш, летира. Царах схьаглуьттучу хьожано хло даздира. Кела-кескаш туьйсус, кадеттара вовшашна. Инзар-акъяьлла лаьттара Пакал. Хьерчаш хьалатуьйсурса лаьттара жагла, суйнаш лелхара цунах. Длабахана беснех тлуьлг кхийтира Пакална. Вон лазийра иза. Длаиккхира Пакал. Гайт-гийт-гайт! — девлира маьхьарий. Дур айира хьаьлхина доглуьчу когийн татанаша. Тлаккха гучубевлира иччархой. Тлаьххьара, Пакалан блаьрсехьалаьцнарг яра, цийн юврашлахь етталуш луьллу борз. «Веза-сийлахь Дела, хастам бу хьуна!» — элира зудчо.

Ша новкъа ца яккхийтира цо. Хье ца луш, кхин некъахьовзам боцуш, юьртах чуюьйлира Пакал. Мокин хлусамехьа йирзира иза. Глеххьа генахь, тле а кхачале, шен клентан бларлагла евзира цунна. Мокин глупана чохьа лаьттара Зовра. Оцу глупал дикка лекха гуш вара иза.

«Юкъ йихкина-ьястина муха ву техьа хла-ра?» — дагатесира нанна.

Юкъ йихкина вара клант. Шаьлтана глехь хаалора аьтту куьг.

— Хлун леладо ахь? — хоттуш, глупана арахьа длахюьттара Пакал.

Глопехьа букь а тоьхна лаьттара Зовра. Юха а верзале евзира цунна шен нана. Озанах. Эхь хийтир.

— Ой! Цхьа а лар йоцург ду-кх хIара. ШайтIа хьаьвзнна хьан коьрте. Вайша-м ний а дуйш ма воллу хьо.

— Ма алахьа, нана!.. — не туйхира кIанта.

— Схьаверза! — элира нанас.

Къайлабалале серлабелира сахуьлу седа. Зоврин бIаьра хьаьжира Пакал. Батто лайна тIе тосу-чу ИндагIан басахь вара кIант. Цергашца ловзош салазаш а яра цуьнан. Цецъелира Пакал. «Ванах, хIара ма боккха болх бу! Сте йийна гIела санна, дарвелла-кх хIара».

— Нана яла хьан! Вало, сан кIант! — элира цо.

ВоI хьалхий, нана тIаьхий, новкъа бевлира уьш. ЦIехьа.

Пакала шен воI нехан юьртара цIаверзийначул тIаьхьа делира иттех де. Ненах къахеташ кхин дехьа-сехьа ца волуш, сацавелира Зовра. Са чоIа а гатдора цо. Ша холчокь вуйла гондIарчарна хаарна кхоьруш, шена ницкъ бора кIанта. Ца до-гIучу дагца салам лора, салам а оьцура. ВоIу-воь-дучуьнца тIе-кере волуш меттиг а йогIура, велава-ларан кеп а хIоттош. Нене вист а хуьлура. Амма, хьалха санна, бегаш-м ца балора цуьнга.

Дегала стаг вара Зовра. Гуттара ша бIарзвел-ча, ша-шена ял лехира цо, — гIуллакхашна тIевир-зира иза. Чуьра дIаволавелла, уьйтIа велира кIант.

Де-дийне мел дели, тIеттIа тIедеш, кхочушхили-ра кертара дезарш. Кхоччуш дина даьккхира охана а. Мукъавелира кIант. ТIаккха, шайн цийнах пен а тухуш, кхин цхьа цIа дан вуьйлира иза. П... тIе кхечира рагI Г...

Зовра цІа дан волавелча хазахийтира нанна.

Ойланашка елира иза.

— Зуда яло дагахъ вац техъа сан кІант? ХІин-ца-м догдилла а мегар ма дара...

Цхъана Іуьйранна уьйтІа велира Зовра. ТІулга тІе охъалахвелира кІант. Добъттинчу пенашка хъа-лахъаьжира иза. Вехха. Диг ирдан вуьйлира, гІий-ла узам а беш.

«Ца диллина дог!» — хийтира нанна. Шекъели-ра. Дукха хьоьхура даго.

Къайллах кІант тергалвора нанас.

«ХІун дагахъ ву техъа хІара? Хъуьнах леста ба-хъана даккха долийна хила а мега и цІа а. Я, со тилкхазъяьлла хила а тарло. Бен кечбеш воллу хир вай и-м. Керла бен... Гуттара а вара сан кІант бех-ке...»

Масане ойла хъаьвзира Пакалан коьрте! Цхъаь вукхунна Іаксехъа юьйлүра ойланаш.

«Нехан долахъ йолчу зудчун бІаьра хъажар а хъарам леринийла хаа-м ма деза...

Дала лардойла вай юьхъІаьржонах! Гена кха-бийла зулам а! Іовдала-м вацара сан воІ. ХІета а, вета а, орцах вала везаш ду-кх хІара гІуллакх. Зоврин кІорга чов ерзо еза; цунна дарба лаха а деза. И ца карадахъ, тхо хІаллакх-хилла ду-кх... Я раббана Дела! новкъа яккхяхъа со...»

— Леи?! хаза йоІ ма ю Леи а! Иза езаяла ца мега? Вежарийн йиша ю Леи. ГІиллакхехъ а ю иза, ЗабиІат санна...

— ХІун бахара ахъ, нана? — хаьттира кІанта. ЦІаста санна, цІий а велира иза.

Цецъелира Пакал. ТІаккхий бен ца хира цун-на ша-шега ша лубьш юйла.

— Ванах! Телхаш йоллу техъа со? — элира на-
нас. — Ва кІант, хІай?

— Таккха ткъа, нана?..

— Хъуьнах ца вахча ваьрий техъа, хьо?

КхидІа зударех лаьцна къамел нанас дийр до-
цийла хиира кІантана. Юха хаттар дан ца хІоьтти-
ра ша.

— ГІур ву-кх хъуьнах а. Эшахъ...

— Болийна болх юкъахбитар товш дац, сан
кІант. Тхов ца тиллича волий, хьо? Вуьшта...

Сихха корта айъира кІанта. Нене хъаьжира иза.
Шад хІоьттира Пакалан хъажаюккъе. Ма тера да-
ра вовших и наний, воІий!

— Сан дакъа кІезиг ду, Зовра. Хъан бІаьра
хъоьжуш къанъели со...

— Хьо цхъа-а йисина ала гІерта-кх хьо, нана?
Со ву-кх цунна бехке... Ван а ма вин велира ахъ,
со, хІара декъаза дуьне даа!

— И ма осал къамел ду-у! Ой, сайниг вуй техъа
хІара кІант? Айпе, я чолакх ву хьо? Нехан наьІалт
хъаьрчина хьох? Яй хІума а айалац хъоьга! Безо-о
мохъ ги беача, ма букар воьр вара, хІинца а гал-
вуьйллуш волу хьо? Стагга а ницкъ беш ца Іийна со
жобраллехъ, я дохко а ца яьлла. Дуьненан да ю-кх
со, хъоьца хилчахъана. Схъалахал айхъа дайъина
добналла! Вуно маса! — Деладелира ший а. —
Кечло! — элира нанас.

Шен бокъан юхъ а лаьцца, кехвелира кІант.
НеІарехъ лаьттара нана. Юхавирзира Зовра.

— Карин хъуна? — хаьттира нанас.

— Карин, ХІокху метте дІадилли ас и доьнал-
ла, — дег тІе куьг туьйхира кІанта.

— ДІавало хІета! — шен доккха-хаза дегІ не-

Іарх а товжийна, кІантана тІаьхьа хьаьжира нана,
и кьайлаваллалц.

Некъан йистехь доцуш, хьун нилхо хеталучохь
лаьттара хехочун цІа. Хьокхех йинчу гІопана юк-
кьера схакъедара и цІа. Аьтту агІор лаккхяхь
кьегара готта-деха кор, тоьхна англи а долуш.
Аьрру агІор дина дара доккха божал. Ханнийн
яра йоллу гІишло а. Цийнан тІехье охкуш йоллу-
ра ЗабиІат.

Ша стенга вьовду хаьара цунна, ша санна шера.
ХІунда вьовду-м ца хаьара. Кьохкан гонах дІатеси-
ра говр. Шортта волавелла, гІопан йисте сецира
иза. ЗабиІатна дуьхьалвирзира. Цуьнга хьежа
хІоьттира Зовра.

Азъелла а, беса а карийра цунна шен езар. Бес-
неш а ца йогура хьалха санна. Сенделлачу бІаьр-
гийн гонаша баккхий хоьтуьйтура бІаьргаш. КІорг-
гера кІорула-Іаьржа лепара бІаьргаш. Цергашца
лахара балда а Іуьйшуш, бел етташ йоллура иза.

Цхьана эшшарехь, ондда детталучу шен даге ла
а доьгІуш, лаьттара кІант. Багара туй дакьалуш,
сих-сиха кьурдаш дора цо. Даккхий кьурдаш.

Йохъелира ЗабиІат. Коьртара хІума шена улло
охьатесира цо, тІаккха мукъа куьг хаьнтІа а хІот-
тош нисъелира иза. Ахкарца цхьаьна охьаяхара
кІажар. Настаран пхьидах а кхетта, юьйжира яхк.

И дерриге а гуш лаьттара кІант, тидам чІогІа а
бора цо. Меттах а ца волуш, Іадда латта-
ра кІант.

ХІетте а шекъелира ЗабиІат. Ша тергалъеш сан-
на хийтира цунна. Цкъа корталех катуйхира цо.
Юха, и кортали дІа а тиллале, дІасахьаьжира иза.
БІаьрг бІаьрга тІе хІоьттира цу шиннан.

Юха кІегар гІоьртира ЗабиІат. Кхоссавелла

Попал сехъа иккхира Зовра. Пхи-ялх гIулч а гес-
на ЗабиIатна хъалхха дIахIоьгтира иза. Вовшашка
дист а ца хуьлуш лавттар и шиъ. Цхъанахена:
«ДIавало! ДIавало!» — элира ЗабиIата. Сихдинна
туьйсусш ший куьг а дара цуьнан.

— ЗабиIат! — кхайкхира Зовра. Балдашца. Аз-м
ца делира цуьнан кийрара. Хезара-кх и ЗабиIат-
на. Кхета а кхийтира. Шега муха кхойкху а хи-
ра.

— Суна сийсара гIенах гира хьо... Суна бус-бу-
са а вогу хьо. Самах а гой суна-м хьо... дуьхълара
цкъа а дIа ца волий хьо-м! — тIечевхира ЗабиIат.
ТIаккха йилхира иза. Тоха са доцуш, саца ца луш.
ВорхI баттахъ шен кийра IаьIна бала бийца лууш,
и бала бийца ца луш. Юкъ-юкъа, «хьо», олура За-
биIата. «Ахъ», — олура юха. И хIун ала гIерта
хиира Зоврина.

Эххар а: «Ахъ со хIетахъ дайигнехъ, — элира
цо. — Со лир ю кхузахъ...»

— Айса сайна дин ас хIара! — мохъ белира
Зоврин. — ХIумма а хIокху дуьненах воккхавеш
вац хьуна со. Хиндерг хиънехъ, эцца со воьйтур ва-
ра ас, хьо дIа ца луш. ТIаккха а, хъан ненаваша
Мока ца хиллехъ... Суна адам ца довзар ду вай-
шиннех дахнарг. ХIинца...

— ХIинца тIаьхъа ду! ХIинца тIаьхъа ду! —
йоьлхура ЗабиIат.

— Дац! Вайшинна тIаьхъа цкъа а дац. Тхан
нанас гIовталан тIам дIа ца ховцуш гийна со
хIинццалц хьуна тIе ца кхочуш, кхидIа Iалац! Кха-
чийна сан собар!

— ХIун дан воллу хьо? ЭгIийча санна ма луйь
хьо?

— Со эгIийча тамаша-м ца бо ахъ? Со-м оззий-

на зуда а яьккхина витиний «цара». Хинца ас юхажккха ца мега, сайн зуда?!

— Хьера-м ца ваьлла хьо?

— Кхоччуш ца ваьлlexь а, воллуш-м воллу. Забиат! — вайша кьаьстинчул тлаьхьа ас лайнарг айхьа лайнехь эр дацара ахь соьга и...

— Ас хлумма а ца лайна-кх, хлета? Хьо балеххий, со синкьерамеххий хилла-кх вайша?!

— Ой! Ишта ца бахий ас-м, ладогIал ахь!

— Дера бах иштта-м. Цхьана дийнахь-буса ас ловриг!..

Йоьлхура Забиат, йоьлхура, юхаерза а ца кхеташ. Буйнаш дара бIаьргех хьоькхуш. Дог ювжийра цо Зоврин. Шена хаа а хууш, эцца лаьтгачохь цхьа инзаре сингаттам беара цуьнан кийра. Коьртера дуьйна коге кхаччалц, берриг дегIан хен буьзира цуьнан оцу сингаттамо. ЧIогIа вохвелира иза. Коьртара куй баьккхира цо. Баьшначу коьртана тIебаьлла богIура буькьа-хийзина чо. Хьажа тIера хьала кахьаькхира кIанта.

— Ма елха! — элира меллаша. — Ма елхья... — хьаставелира Зовра. — Ас дуьйцучуьнга ладугIий ахь?

Зовре хьалахьаьжира Забиат. Пхьуьйшан тIам а хьаькхна, шен бIаьргаш бактьйра цо.

— Хинца леррана со хьоьга хьаьжча, хьарам ду боху нанас. Баьхча хIун ду? Цо и муха боху а хаь суна... Забиат, сонта-м хирг хир ву со, делахь а, дукха хIуманех кхетта со хинца. Дегнаш Iаьржа дерш а, ямартнаш а бохку вайна юккъехь. Со жима а хилча, ваьша воцуш а хилча, атта хетта хир ву. Сан стагца а мостагIалла дацара. Ура-атталла некъ хадийна а, цхьана а стагана ас бина вон болх бацара. «ГIийлачуьнан терго елахь, воккханиг

ларалахь! Кураллий, сонталлий шала йина ю хьуна. ХьогІана тІехь-тІехьа тешнабехк а лела. Пэтохалахь царна. Нехан хІуманна а бІаьрг хьаббелахь. Дукхадезаро — кІезиг дезийтина, ларлолахь», — бохуш, Іамийнера со тхан нанас. Нахана новкъа даьндолчух къаьхкаш, хІокху дегІе ваьллера со. ХІан, со-м ларвелира. ХІетте а, букъа юккъе тухуш, кхоьссина чІожах вахийти-кх со «цара». Гор, бергал вахана а, хьала ца ваьлча волий со?.. Дера-хІета, сайна тІе жагІа-м буьхкуьйтур ма бац ас. Бохкал?! Со аддамах а ца кхоьру-кх. Цкъа бен лийр вуй со? Делахь а, зулам дика дацара. Ойла ян еза тІаьхьабуьсучийн а. Лен шо тІекхаьчна вайша а дац. Хаза ду дуьне. ЗабиІат, хьайн цІе тасийта еза ахь. Тахана а, кхана а — хьем ца беш.

— Хила йиш йолуш дац-кх иза! — элира ЗабиІата. Юха а елха юьйлира иза.

— ХІунда? — цецвелира Зовра.

— Цо ца юьту со. Я, йитча а, хьуна хьашт а хир яц...

— Хьо хьашт а йолуш, хьо лобхуш ца кхаьчна со кхуза?! Цо цІе ца тасахь а, ас юьгур ю-кх хьо хІинца а, тховса а. Хьо ишта кхерахь, бацошна тІе дІагІур ду вайша.

— Со кхерар даций и-м. Хьовца, цхьана а хІунах ца кхоьру со. Вуьшта... вуьшта стаггана а хьашт хир яц со хІинца...

— Хьеръяьлла-кх хьо, билггал! — элира кІанта.

— Ма ца яьлла! Ма ца яьлла — со ца го хьуна?..

Къаьрззина Зовре хьаьжира ЗабиІат. (Чов хила лу дац иза? — хийтира кІантана). ТІаккха бІаьргаш хьаббира ЗабиІата. Ларамаза ге тІе дилла ший а куьг. Юха, мохь а аьлла, дІаедира иза.

Дийца оышуш а дацара! — доьзалхочух яра Заби-
Iат.

Боца-беха ала хала ду — цхьана муьрана мотт
сецира кIентан. Дазделла мочхалш хьедеш, багара
Iа схьа ца къаьсташ, дикка хан яьхьира цо.

— Собар!.. — цхьа дош делира цуьнан кийрара.
Иза хьаьнга элира а хаац. Шега я едда йоьдучу
ЗабиIате.

ШайтIанан мох санна, хьаьвзира кIант хехочун
кертахь. TIаккха дIаиккхира. Лекха гIулч а тесна
керта тIехьа йнтира цо. Декхначу дуьнено тар тес-
на хьун самайоккхуш, гIаьттира дур, хаьхкина
йоьдучу говран тата дара и.

Иштта гулийо-кх дошлочо яьржина ойла.

Дуьххьара котам декаш юьртах вуьйлира Зов-
ра. Лаьмнаш гездина ваьллачул тIаьхьа, хIоьгтин-
чу хьайбано цIа валийра иза. TIулган утармех а
тевжина, лаьттара нана.

— Сан кIант, гIелвелла хьо... Чу а валий охьа-
вижа! — элира напас. Кхин йист а ца хуьлугI, гов-
ран юьхь лецира цо.

Юкь яьстира Зоврас. Ненан бIаьра ца хьажа-
велира кIант. Бертал воьжначуьра меттах а ца ве-
лира, иза чуьалча. Ха ца хорцуш сахилира цунна.
Малх дикка лакхабаьлча, самавелира Зовра. Ненан
бIаьра а хьаьжна велавелира кIант.

— Вайшимма хIума кхаьллича хIун дара те-
хьа?

— Кхоллу хан шозза тIех-м яьлла, — елаелира
нана а. — ДаьттагIана ала хIума хир дарий хьан?

— ХIумма а ца олуш, буур-м бара ас и, улло
жижиган потт йиллича.

— Бехказа ву хьо, сан кІант. — Юха а деладе-
лира ший а.

— Хьо меттавеъча юйцур ахь дІаяхана буьй-
са. Тилавелла леллий хаъа суна. — элира нанас.

И де а, буьйса а дІаделира Зовре хаттар ца деш.
ДІадийца сиха иза а вацара. КІант набарх ЗабиІа-
те кхойкхуш-м хезира нанна. Делахь а, хІумма а
ца хаъттира цо. ЛадобІу-уш тІекхечира шолгІа
суьйре. Шинаре суьйре. Мижарг хьакхош йоллур а
Пакал.

— Нана, арара чу кхайкхира кІант. — Кхана
садаържаш новкъавала дагахь ву-кх со. Ахь пурба
лахь...

Текх дІа а теттина, уьйтІа елира нана а.

— Дера сан пурба оьшучух тера-м дац хІара...
Стенга? ХІунда? — хаъттира цо.

Леррана кІанте хьаьжира нана. Хьажа юккье
бина шад а бара цуьнан.

— Нана, ма атта йобду-кх хьо оьгІаз! — элира
Зоврас. Со беркъя а ваьлла, тІе вайн ялта а кха-
чош лаьтта. Шуьйта базара ваха дагахь вара со.
Тохкий бен ваханий со цига? ХІа! дуьтур вай н...

ГІелвелира Зовра. Кхин нене вист а ца хуь-
луш, бежнийн кхо даккха хІоьттира иза. — Со яла
хьан меттина! — хьастаелира нана.

— Охьабилла баьхьа! И-м айса а доккхур да-
ра ас. ОьгІаз муьлхарг дахана вайшиннех? Яьчна
суьйре санна, Іаржвели-кх хьо... Базара ма гІо
ца бахий хьоьга-м! Вуьшта, н уьстагІийн кІевсигаш
караара яьхча, ялийначу зудчун там дІа муха бер-
зор бу вай? Нахал беркъя а дера вац хьо. Де-
лахь а...

— Ва нана! дехьа-сехьа вала а дезий сан-м.

Цецъяьлла-а, ладуйгІира нанас. Ца дезадели-

ра цунна, члогла ца дезаделира и «дехъа-сехъа».
Шена хаа а хууш, бос бехъира цуьнан.

— И бохург хIун ду? Хъайн юрт ца тоьу хъуна?

— Цатоар дац! Адамашна юккъехъ ца лелча
волий? Со-м воккха хиллий..

— И а бакъду. Салам бедаре луш нах дукха бу
ломахъ. Бедаре. Биъ жий вайна а бу тоьур. Важйо-
лу кортош лахка ахъ базара.

— Суна-м итт корта тоьур бу. Уьш ялхийтта
уьстагIа цахъ а буюсур-кх, тIаьхьалонна.

— Хъайна хуур хъуна. Вуьшта, эццал оьцуш,
духар диканиг эца деза, хIор шарна чкъор хийца
таро яц вайн. ТIаккха а, дегIана тоьлла хилча,
осал бедар а ца тов. Хьо — воккха ву, — кIанте
хъаьжира нана. ТIехъа а йирзина туй тесира цо.
Некъана сурсат кечдан юьйлира иза, багахъ гIийла
узам а беш. Ненан дог — ненан ду-кх.

Синбилгало къаьсташ, лулахочун неларе хIоьт-
тира Зовра. Кхайкхира чу:

— Хеса, ва Хеса! Кийча вуй хьо?

Цхъа а Iа ца елира Хесин цIийна чуьра а, тIе,
Хесина шена чуьра а. HeI дIайиллира Зоврас. Тов-
хана хьалха Iуьллур Хеса. Цунна дехъий-сехъий
Iохкура бераш. Когашкахъ хаалора зуда. Цхъа-а
меттах ца велира, Зовра чуваьлча.

— Ховхар биъча санна ма Iохку шу! — элира
кIанта.

— ХIа? ХIета! Бакъ ма бах ахъ, — аьлла, кIе-
гархиира Хеса. Лилула сийна ши бIаьрг товхана чу
хъажийра цо. Вовшихъ хъакхийра доца-кегий куьй-
гаш; тIаккха цIерга уьйхъира уьш. — Вайна ший-
ла ю-кх! — элира бага а гIаттийна. Хъалахъажийра
шен «соьналла» Зовре.

— ТIаьхьо-о гIой вайша? Дуьне а дохлур да-

ра... — Зоврас дуьхьал бага а гIаттаяле, шена гон-
дIа бIаьрг кхарстийра цо.

— Ма гIуо дера! — жоп делира ша. — Ялта кха-
чийна. ТIаьхье мацъан-х яций йиш! — хьалаиккхи-
ра Хеса, цуьрриг веа а ца эkkхаш. Дуьйцийла йо-
цуш, дегIана кIезиг вара иза. Массо меже а яра,
шега терра, йоца-эгIаза. Цхьа мара боцург. Жима-
чу юьхьа тIехь и мара бара-кх, рагI санна, лаьт-
таш, леккха-шуйра а болуш. Шелбелча цIарула
цIийлора и мара. Йохъелча — эгIара.

— И доказалла тоьур яц! — олура Хесас ша. —
Сан бIаьра хьаьжча а хуур дара, ирс лечкьинчу бу-
са со винийла. — Когера дуьйна коьрте кхаччалц
вустура цо Зовра.

— ГIаддаханчу Iаламо тесна туй дай хьо-м!
Хьан хозалла боьлхучу «Башас» дуьзна-кх Орга! —
Башлам бара Хесас буйцург.

— Хьаьа теснехь а, туй ду-кх со? — хоттура
кIанта.

— ТIаккха ткъа! Къар-м ца велла хьо? Кхузза
го а баккий, шовдана чу хьажа. Гур хьуна хьо...

ГIадвоьдий велалора Зовра. — «Молла-Несартан
шедан кхаж бай хьо-м, сан лулахо».

— Хьол исбаьхьа хIума дац-кх вайн ломахь!
Ботт ма йийцалахь соьга. Цунах дан дезар дац.
Хьовца хийцалур вара со. Дог цIена ду хьан, таьр-
хан ло санна. Бага хаза ю хьан, дууштон заза сан-
на.

— Тонийта, сацийта!! Мазах юьзна гуьмалк яс-
сийна волуш воллу хьо-м...

— Ва Пакал! — мохь тухура Хесас, — юхаозал
хьайн во! ТIаьххьара гуьмалк арайоккхуш воллу
хьуна. Буха дита жимма мукъане а; шуйнан бер-
кат ма даьа.

Хаза хан токхуш бохкура и доьзалш, Зоврин хIусаме бала боссалц. ТIаккха дуьйхира дерриге а. Суьйранна вовшийн чу а ца гултора. Забарш а йицйира. Дог ца догIура Зоврин.

...Кхааре Iуьйре яра и. ТIаьххьара котам декаш, юьртах велира Хесий, Зоврий. Иин аьрру агIор а дуьтуш, Органца охьаволавелира ши лулахо. Тарха тIехьара схьакъедда малх белабелира цу шишна, гучубаьлла а балале.

— Хьажахьа! Серлаваьккхи-кх цо вайша, — элира Хесас.

— Ваккха а ма ваьккхи! — тIетайра Зовра. Сакъераделира шинне а. Доца куьг а тесна, мекх хьовзийра Хесас. ЦIоцкъамашна тIететтира месала куй.

— Некъ инслур бу вайшиннан, билггал, — тоьшалла дира Хесас. — ХIара эсал хьайба гуш ву-кх хьо? — хаьттина Хеса вирахь вара ша. Лахара хьала хьаьжира иза Зовре.

— Ву. Гича хIун ду? — цеввелира Зовра.

Хесас шаьш дуьйцийла хууш санна, тап-аьлла, севцира гезарий, уьстагIий.

— Малхана гIаддахана хьуна и хьайба. Хьа-жал! Хах-аьлла догIмаш а тадина лаьтта. Хуур дара ячарш хилча...

— ТIаккха-м кортош охьаохкор дара хьуна цара, мацъелча сан стечо санна. Ва-хьа-хьа! ХIара дуьне бахий ахь, — олуш, боца пхьарс хьовзийра цо. Карахь яра гIаж.

ТIехьа цIингаш а тесна, дIаиккхира «эсала хьайба». Цунна тIаьхьатасателира жа а. Вуьйжира бере. Лакхара делахь а, лахара делахь а, вуьйжира-кх. Эцца дисира дехха дендолу къамел.

— ПIаьлдиг бац со? — хаьттйра Хесас, воежна

Гуьллучохъ. — Мекхан цух буьзна а боцуш. Дуй-
рех буьзна пIаьлдиг бу-кх со, — тIетуьйхира тIак-
кха. Цецдаьлладу жана тIаьхьаерзийра говр. Ча-
бол ийцира ХьаргIас. Лахлуш говрахъ нисвелира
Зовра. Буйнахъ хьаббира цо шедан кхаж. — Хьо-
жу-уш, шортта! — човхийра бекъа. Вирал хьалха
елира ХьаргIа. Цуьнан некъ цовстуш, хьалха хьев-
зира иза.

— ХIай-хIай! — хьаьстира Зоврас шен бекъа.
ЯIнех да-ай ка хьаькхира цо цуина. Сецира вир.
Сецира жа а.

Генна юхахьаьжча, жимма хаалуш гора Хеса.
Цхьа мокха гIорзолаг санна. Вовжначуьра хьала-
айавелира иза.

— ТIаккха ткъа, Хеса? Дуьне...

— Цхьаболчара тоьтту-кх дуьне а. Со-м вац хьу-
на цу тобанца, сан дулахо.— Куьйгаш хаьнтIа дех-
кира Хесас, харцахьа. — ЭхI, сан боца букъ! ма
ца мега-кх хьуна! Товха лобху ахъ, товха,— эли-
ра цо.

— Лаза-м ца вина хьо? — хаьттира Зоврас.

— Вешшехъ лазийнера со-м, — элира Хесас. ГIo
шена ца дойтуш, нуьйра велира иза. Аьтту агIор
ваьккхира Хеса. Къилбехьа некъ ийцира цу шимма.
ПарггIат вовдура юкъа-кара соций, жа а дажош.
Аьрцан баххьаш Iарждала доьлча, цIе латайора
Хесас. Ягориг тIеяхьара Зоврас. Пхьор а дора
цIарна хьалха. Вертанех а хьаьрчий, хуй Iара
цхьа хан яллалц. Къелла тIелеташ, и юхаьтташ,
шен яйна жималла юьйцура Хесас. Цуьнга ла а ду-
гIуш, гондIа бIаьрг бетташ, Iара Зовра. Наг-наг-
гахъ «цIак-цIак» оьккхуьйтуш, мотт цергех а туху-
ра цо. РоггIана ларйора буьйса. Наб алссам Хе-
сига йойтура; Зоврас кхоавора иза. Меттах а ца

хъавора ша самаваллалц. Хесас яппарш-м йора
цу тІехула. Делахь а Зоврина хъара-кх, Хеса на-
барна тІера вуйла.

ТІехъа дисира ши дей, ши буьйсий. КхозлагІчу
Іуьйранна, малх кхеташ, Шуйта кхечира и шиъ.
Хъаккой лам зуьйш хъалахъаьжира Хеса. «Хаза де
хир ду вайна!» — элира цо.

* * *

ДІахІуттуш яра базар. Адамийн а, дохнан а аьз-
наш эделла, цхъабосса гІугІ дара хъаваэхь лаьг-
таш. И гІугІ самадохура сих-сиха Іоьхучу варраша.

— Туьйранахь дуьйцу жил-Іаламат хІара
ду-кх! — элира Хесас. УьстагІий юкъадерзош воллу-
чу Зовре юхахъаьжира иза: — Воха ма вохалахь,
кІант! — мохь туьйхира цо. Велавелира Зовра.
Ловза бевлира цуьнан жухар бІаьргаш. Хесига
барта жоп а ца луш, малхбузехъа шад хъажийра
цо. Оцу агІор воьрзу хъуна со бохург дара и. Кхор-
бІаьлггалчу Хесина ца гора гондІадерг, гахь а, пхи-
ялх гІулч гена бен. Хаза, юккье аьлла, дІахІоьтти-
ра и шиъ. ТІаьхь-тІаьхъа даьхни тІекхуьйлуш, ду-
кха юкъелира меттиг. Зовра махбан а витина, юх-
ку-оьцург талла юкъавелира Хеса. ХъаьжкІашна
тІера дІаволавелла, воьтанан биста кхаччалц, дол-
лучу сурсатан мах хаьттира цо. ТІаккха кІадийнех
тасавелира иза, ладам болу хІума ша оьцур а йоц-
цушехь. ГІеххъа малх лакхабаьллачу хена веъна
схъахІоьттира Хеса. Шена тІаьхъаваьккхина цІада-
хъаро а волуш. Цхъа тамашийна чола куй бара
цІадахъарочун карахь. Боца-хъаьвзина чо къегара
цу куйнан. Вехха хъаьжира Зовра куйне.

— Дарех бина бу и? — хаьттира цо. Велакъежи-
ра цадахъаро.

— Бац! Бухаройн махкара деанчу холхазан бу.
Тхан Хиннжехарчу Хордах кемано сехъа даьккхи-
на и холхаз.

— Исбаьхъа Хума ю-кх! !— аьлла, болчуьнга
дабелира Зоврас куй.

Таккха юкъавуьлира Хеса.

— Хордал сехъахъ а, Органал дехъахъ а, кант
вац-кх хьобгахъ санна и куй товр болуш. Хьуна би-
на и бу. Цунна вина хьо а ву. Дятилла! — течев-
хира Хеса.

Царула-цийвелира Зовра.

— Итахъа кхузахъ мукъане а, хьайн забарш!
Вайша куйнаш эца веана а вацара...

— Дятилла! Дятилла! — сихвелира Хеса.

Тегулдала дуьйлира адам. Каттоьхна цадахъа-
рочун карара куй баьккхира Хесас. Леккха ирах-
кхоссавелира иза, Зоврин коьрте кхача дагахъ. Ца
хилира гуллакх. Дасахъаьжира. Бохка балийна-
чу, нехан старах тасавелира Хеса, тевала дагахъ.
Ша вуьтур воцийла хиира Зоврина. Таккха дят-
тиллира цо куй.

— Деллахъа, жима къонаха! — элира цхъана
воккхачу стага, — бан а ма бу и куй-м хьуна бина.
Баьрг хьосту-кх исбаьхъалло!..

Берриге а бохург санна, цхъаьна бистхуьлуш,
воккхачу стагана тетайра гондарнаш. Геххъа
вуьйхира Зовра. Массо а шега хьавсича, эхъ хий-
тира цунна.

Гадда лаьттаху Зоврина, сихбинна го туьйсура
Хесас.

— Баьштига те тасал! — олура. — ХIап-хIа!
цоцкъама те оза!

— Вайгахь-м куызга а ду! — хезира Зоврина. Аьллагх кхетта иза валале, мохь белира Хесин, — схьагайтал! Хьажийтал со! — Ладуглуш сапабелира кхиберш а. Бешан стом санна, деза дара лوماхь куызга. И чохь данне а доцуш хлусамаш а каро магара, Зоврагеран-м дара куызга. Нанас йо! йолуш делийна. Клант клезиг хьожура цу чу, наггахь цлахь ша висча.

Куызга каракхоччухехь шег а хьажира Хеса. «Галелай, сан мара! Адам аьшнашдан арадаьллагх иблисо кхоьллиний со-м. Длаэдалахь чехкка!» — Зовре кховдийра Хесас куызга.

— Давалахь ва кьонаха! Ма дуйхьалвели-кх хьо суна...

— Хьажал! Хьажал! Хьан коьртахь товр бай и куй-м, — элира наха а.

Хьанар туьйхира Зоврина, делахь а, хьажира иза шег а. Декхначу дийнахь кьагийна схьаохьура куызгано цуьнан битам. Куызга цена дара. Зовра билггал хаза а вара. Дукхе-дукха тара и чола куй а. Сихха тистуьйхира кланта куызганан мужалт. Каркара оьцуш гена делира куызга. Там хилира Зоврин дагна. Амма, кхин-м ца хьажира иза куызгана. Дола хийтира цунна оцу боцачу муьрана а ша цу чу хьажар. Базара юккье лавггачохь мича тара и?!

И куй эца дагахь, мах бийца буьйлира цхьацца нах. Шен говран юьхь а лаьцна, наькьарвелира Зовра. Тлаккха карзахвелира Хеса. Ваьлча а, воьлча а ца вуьтуш хьовзийра цо клант. Карара таьлсаш дла ца хохьцуш, шена тлаьхьаваьккхира куйнан да а. «Хьо гадлелахь, вист а ца хуьлуш!» — элира Зовре. Йишамагашца.

— Кьонаха, хьо и куй бухкуш вуй? — хьаттира Хесас.

— Ва дера-кх. Хьуна ма гира и соьгахь.

— Х!а! Ас и ца дуйцу. Ахь бохкахь, со оьцуш ву-кх и куй. Сайна оьцур бу ас..

— Ой! — хьайн пакъостана дуйцуш вацара хьо? Ж!аьлин-пускало чхьаьвринг санна, лачкьор ву-кх хьо оцу куйно...

— И хьан бала бац. Схьаалал мах! Мах!..

Элира мах.

— Эх! Букъе ан х!оьтти-кх суна, — мохь белира Хесин. Цхьана муьрана вирах д!атевжира иза. — Хезий шуна нах? — «Хеза!» — жоп делира ша шена. Да вoьхкина мах...

Т!е т!е г!оьртичу буг!анан санна, хье т!е баллаза бисира цуьнан ши б!аьрг. Вахьийча санна, вегийра иза. Т!аккха кхо-йиъ г!улч тесира цо. Ц!ада-хьарочунна хьалхха д!ах!оьттира Хеса.

— Хьо бухкуш вац и куй! Бухкуш хилча хуур дара суна. Дара дера! — «Бухкуш ву со», — элира куйнан дас. Г!еххьа гена делира и «ву», «вац». — Васхал ма вала, — дийхира Хесас. — Лазор ву хьо! — тоьшалла дира цо.

— Инчу тесча, мерцхаг а дер дац-кх сох? — хаьттира ц!адахьарочо. — Делахьа, ма теттахьа со цу к!орге...

— Тоьттучунна алахьа! — чуьравелира Хеса. — Куйнах тера а ма бацара иза, — ша д!авoьдучух сурт х!оьттийра цо. — И мерцина цициг! — кьежира Хеса.

— Муха бахара ахь? Сан ваша! — г!аьхьавелира ц!адахьаро. Буса бутт кхетча, и куй хьайна гича, ша и кхевссина дог!у дог!а санна, вoьлхур вара хьо.

— Х!унда-а?

— Цуьнан хозалла.

СоцунгIа хилира Хеса. Цкъа а ца бийцича санна,
юхабийца болийра мах.

— Ялх жий!...

— Кхо жий!...

— Ялх жий!...

— Ма байахъа сан кхерч! Миска сан бераш
яI-кх...

— Хьо хIаллакх а вина, лурвола йиш йолуш вац
со-м. Со нацкъар волу.

— Ма вала! Веллавала хьо, Хеса! Долийнарг
чекхдоккхуш Iедал ду-кх хъан... Схъакховдае хъайн
меже! Пхи жий, цхъа газий. ТIаьххъара дош ду
хъуна.

Вовшахтуьйхира куьйгаш.

— Ас и куй боьхки хъуна!

— Ас и куй ийци хьоьгара!

— ГIоза лелабойла ахь!

— Дела реза хуьлда хъуна а!

Хъацарна пIелг хъаькхира шиммо а. Оцу база-
рахъ бацара-кх цул луьра бина мах.

Кортош дIа а делира, куй схъа а ийцира. Де
гIушлакхе дахара Хеса метта ца вогIуш. Куй тIема
кIел а боьллина, базар гезъеш хьийзара иза. Зов-
рина дика вовзара шен лулахо. Хеса ванне а воцуш
санна, юхкурт йоьхкина а, хуьйцург хийцина а ве-
лира иза. Нацкъаро-о а ваьлла, Хеса гучувер ва-
цара техъа, бохуш, лаьттара Зовра. Цхъа стаг
хъалхха дIахIоьттира цунна. Пхъаьрсах кхозуш
чоьш а дара оцу стеган.

— Жима къонаха! — элира стага — ПIаьнкIаза-
ра дуьйна, хъуна хIара чоа дахъаш веана-кх со.

— И ду-кх гIуллакх, — велавелира Зовра.

— Забар ас йо ма мотталахъ. БIаьрлачу стагана
дина ду хIара чоа, тIе уггар дикачу машех а ду

ша. Педухал — хьайн гловтална тлехула! Тидам
белахь, — меттахь буй хатт? Киснашна лавцна
чимчаргIа муха ду? Вета ледара хьовзийча санна-м
ца хета хьуна?

— Ца хета! ХIуьттаренна а ала хIума доцуш,
башха чоа ду-кх хIара...

— Со и духкуш ву-кх.

ЧIоргIа тайра Зоврина и чоа. Шина даггахь, вист
а ца хуьлуш, сацавелира иза.

— Хьо санна хилча и боьмаша чоа оьцур дара-кх
ас! — элира уллохь. ДIахьаьжира Зовра. Хеса ва-
ра лаьтташ.

— Ма тамашийна болх бу хIара! — хьо вац и
Хеса-а?

— Хьуна ца го со? — кхоьссира Хесас. «ХIара
йобькин, хIара ийцин», — дага а ца деара цунна. —
Кьонаха чоа духкуш вуй хьо-о? — аьлла, дIавола-
велира Хеса. Къевллина, тIема кIел боллуш куй а
бара. Кхин Зовре хаттар-алар доцуш, пIаьнкIазхо-
чунна тIетаьIира иза. Вела а кьежаш, Iадда лаьт-
тара Зовра. Юхаволуш, готосуш, чозех катухуш, ма-
ша емалбеш, итлиг санна, тIахьаьлла хьийзира Хе-
са. Цунах цецваьлла, бага а гIаттийна лаьттара
чобийн да. «ХIай стаг, хIай стаг!» — олура пIаьн-
кIазхочо, юкъя дош дало дагахь. Мичара! Иштта
атта а дацара Хеса сацо. И гуттар чуьраваьлча,
юхавелира чобийн да. ТIеххьа тIелвира иза Хесас.
Кхин дах ца деш, мах бира цо. Совдегар вацара
пIаьнкIазхо.

— ХIан, хIинца вели-кх вайша! — элира Хесас.
Кераяккъяш вовших хьакхийра цо. Дукха реза хи-
ларна.

Зоврина хьалхха дIахIобьтира Хеса. Когера дуй-
на коьрте кхаччалц, «Iант вуьстира цо.

— Хіинца а н чоа тїе духаза вац хьо? — сїхвелїїра иза. — Ма боккха болх бу-кх хїара! Хьол буьїда стаг ца карийна-кх суна дїїнахь а, буса а лахарх. Хьо бахьана долуш, делкьанга ваха-кх вайша.

Пюгга-аьлла, слаелира гондїара базар. Шен белшах кхозуш чоа а долуш, тїема кїел боллуш куй а болуш, деш дара Хесин и кьамел.

— Хїорш стенах буьїлу-у? Со а ву шуна самукъане, — куьг тесира Хесас. Охьабуйжира куй. И схьаэца, охьатаьїра Хеса. Лакттахь даьржира чоа а. Тїаккха кхийтира иза. — Ирс яї-кх со винчу не-нан а! — мохьтуйхира Хесас.

— Вайшиннах санкьерам баьлла-кх йоллучу базарна а! Хїара ялта хьайн маьхчин хїусаме дїа му-кьана хьохьа, — эїира Зоврас. Вїрана тїе боьтти-ра мохь. — Чехкка юхаверзалахь! — аьлла, нов-кьаваьккхира Хеса. Кхузза вахана, биь тїоьрмиг а, таьлсаш, охьадехкира Хесас.

— Вайшинга хїума кхалла чувола а бахара, — эїира цо.

— Дїо-о баса йистехь кхоллур вайша хїума, говрана хи а малош.

— Цунна а реза ву-кх со, — тїетайра Хеса.

Нацкьар а ваьлла, кхачанах кхийтира и шиь. Шийлачу дуьми тїе биїра мекхан цун даьттахь; тїаккха мелира шовданан хи. Билггал вуьзира Хе-са, — «Ма гїелвелла-кх со», — олуш, агїорвелира иза. Наб озїйра цунна. Базарх бїаьрг а бетташ, хиьна їара кїант. Гїїйла ойланаш а йора цо. Іаш-їэш, кисана куьг кховдїйра кїанта. Леррана Хесе хьаьжира иза. Мерах шок а етташ, їуьллура Хеса. Мерза набїора цо. Тїаккха киснара йовлакх схьа-даьккхира кїанта, кьорзачу атласан йовлакх. И даржа а дина, цуьнга хьоьжуш їара иза. «Ма товр

ду-кх хьо ЗабиIатехь!» — элира кIанта, меллаша.
«Хала а хир ду-кх цуьнга хIара дIакховдо». БIаьр-
гаш хьаббира кIанта. ЗабиIатан сурт дуьхьал
хIоьттира цунна. Тап-аьлла, дIатийна Iара кIант.
ЦIеххьана, мохо цхьа кьора гIовгIа туьйхира цуь-
нан лере. Вай даьлча, мозий санна, гIаьттира ба-
зар. Цхьабосса ерриге а. Сихха йовлакх кисана
таIийра кIанта.

— ХIара хIун ду хIинца?

Хеса самаваьккхира цо.

— Ва нах! ЛадогIа, ладогIа, — схьахезира ба-
зарара. ДIахьаьжча, говрахь юкьахьийзара цхьа
стаг. ЦIе чоа а дара цу стагна тIехь.

ДIахьаьдира Хеса. ХьаргIин юьхь а лаьцна, цун-
на тIаьхьаволавелира Зовра а. Нацкьаро-о сецира
ший а.

Пурстоьлан геланча вара туркх хилла кхойкхуш
говрахь. И тIехь Iен буьзна дин халхабуьйлура,
цхьана метте ца соцуш. Лаьтта яржийна баккхал
дIасатесира цо. Кела-кескаш ехира куьпчийн
пхьегIех а. Кхийра боганаш а, законаш а Iохку-
ра маьI-маьIне. Iай-Iий айъина дIасауьдура зуда-
рий.

«Хьожу-уш! Юахила! У-уй, хьо боккха болх!» —
хезира юкь-юкьара. Шайн-шайн берашка кхой-
кхуш, хIумнех кадетташ, сихделира адам.

— Собар, ва нах! Ма йе гIар, зударий! — юкьа
буьйлира кьена шотой. Цхьана хена, лагIьелира
гIовгIа. Дошлочуьнга хьаьжначохь сацаелира ба-
зар. Хьесан сир лаьцна чоин тIам хьалабадош,
бустамех катуьйхира конахчо. Говран урх мал-
йира цо. ЛадогIа кечделира халкь.

Лувйтана чохь ког нисбеш, айвелира дошло. Мас-
сарна а хозуьйтуш, чIоггIа вистхилира иза...

— ХІай, нохчо! — тахана шуьга кхаъ баккха ве-
кал вина сох. Хаза кхаъ баккха... Вайн махка воес-
сина эпсар Бетарсолта. Једало пурстоп вина вайи-
тина иза вайна. Шотой, эпсар Бетарсолта пачча-
хъана дукха гІуллакх дина стаг ву...

— Велахъ, тхобга хІун де боху ахъ? Шена ди-
ка ву-кх массо пурстоп а! — юкъаделира цхъа
аз.

— Муха вац, тІаккха? Тхайниг а, шуьниг а
цхъаъ ву хьуна...

— Пурстоп вацара, аьлла, юкъахдисина хІума
а дацара тхан...

— Вара, аьлла, нисделла дуй ткъа?..

— Дера дац! Данне а дац!

— Кхин цхъа бала бу-кх яьни тІе бужуш...

Алсамъелира гІовІанаш. Дуьйцург векална ца
хезира аьлча а дац бакъ. Шерра хезара. Шена тІе-
рачу чобин баса вахара иза. Хъажа юккѐ гулбира
цо боккха белхий. Амма...

— ЭхІ-хІе-хІе хІай-яІ! — корта ластийра векало.
Мазал марзйира цІарула-цІе юьхъ.

— ХІан-хІа! — воцца велавелира иза.

— Айса деънарг дІаала пурба дуй суна? — дира
базаре хаттар.

— Шотой! — дуьненна а ма хаъара, паччахъан
каравахана Имам-Шемал. Иза вац! ХІара ворхІал-
гІа шо ду Шемал ДегІастанах ваьккхина. Вай оьр-
сийн паччахъан кога кІел ду. Шерачу аренашкахъ
а, лекхачу лаьмнашкахъ а цхъа эла ву-кх вайн къо-
ман — Гуьржехара сардал. Паччахъан аьтту агІо
бу и. Цуьнан лаамехъ ву массо инарла а. Оцу
инарлаша къаставо пурстоп. Вайн махка кхачийна
цІарна а цІе яхнарг. Хъекъалан да, кхетаман кор-
та — майра кІант Бетарсолта. Вайна куьйгалла

дийр ду цо. Орамашца бухйохур ю зене яраш. Хье-
кьош денйийр ю пайде зийдиг...

— Йокъа а, догла а пурстоп ву-кх хieta? —
юкъадаьккхира юха а.

Глогла-аьлла, глаьттира сацаелла базар.

Тлаккха сихвелира пурстоьпан геланча.

— Дах-м дийр дацара ас хIара къамел. Вуьшта,
сатохахъара, аьлла валлалц. Хьалара а, охъара
а бен-башха вац кхарна-м пурстоп хилчхъана.
Цхьабосса «сий дийр долуш бу». Шайн хьакъ дIа-м
кхочур дара кхарна.—Сихха йира и ойла. ГIаттийра
бага, шуьйра. Къамкъарг дика йолуш вара ша...

— ХIай нах! — мохъ туьйхира цо.— Керлачу пур-
стоьпан хьомаллина тахана пелхьо воккху вай,
ловзар а деш. Йоккхачу майданахъ бина кечам.
Хевшина Iаш бу хьаькамаш а. Къена а, къона а
дошлой — тоьлла дой дерш... Халкъо къастор та-
хана шун корматалла. Тоьллачунна лур ду совгIат:
Шарарчу пурстоьпо-эпсаро Бачас, шен хоржах дил-
лина и совгIат.

— Хьенан белшах кхуллур техъа СарIелин Ба-
час Iаьндин верта?

Жур-аьлла, дIахьаьдира адам. Кхойккхучохъ ви-
тира пурстоьпан векал. Шенна йисира цунна и йок-
кха базар, хIуманца бухадисна, тIех адам ца ле-
рича.

— Хьа-хьа-хьа, — вехха велавелира хIинца ве-
кал. Шад тоьхна, чаболахъ къайлавелира иза.

Ша лаьттачохъ тохавелира Хеса.

— Вайша нанна тIаьхьавалийна-м вац, кIант? —
хаьттира Зовре. Лахара-лакха Зовре хьаьжира
иза. Къежира Хеса.

— ДIаястал юкъ!

— Хунда-а? Йийсаре воккхуш-м вац со?

Догдетира Хесин. Ловзарга дІакхача снхвеллера
иза.

— Мицара! Пелхьо воккхуш вай хьо-м, — эли-
ра Хесас. — Валахъа, валахъа делей, — дийхира
цо.

ДІаяьстира кІанта юкъ. ХІа! — аьлла, дІакхов-
дийра шаьлтий, доьхкий.

— Шен кепехъ духа дезий чоа-м, — элира
Хесас.

— И дара и-и? — велавелира кІант. Кхин дуь-
хъало ца еш, чоин ветанаш дІа а доьхкина, юкъ
йихкира цо. ДІатиллира коьрта бухаройн-холхазан
куй а. Чекхбелира кечам. КІентан месала куй
шен чета талийра Хесас. ТІаккха юхакІегар а
ваьлла, кхин цкъа а, лерана Зовре хъаьжира
иза.

— Байттамал, яІ-кх! Цхъа хІума оьшура хьуна
хІинца, — элира цо. — Тур! тур! бахий ас-м.

«Хьол майраниг кхин вац, хъанчул ира тур а
дац».

— Оцу йозанан да ву Имам-Шемал. Тоьллачел-
тоьллачу тІемалочунна кхоьллина цо и билгало.
Муха ду и тур хаттахъа соьга! — хІаваэхъ мас а
хадош, царца кечдина, Мисара-болатан тур ду
хьуна иза. Эскарна хьалхха, говр хохккий тІе а вое-
дий, ша кховдош хилла цо и лекха совІат тІемало-
чун кара.

— Мел тоьллачунна а кхаьчна ма мотталахъ и
деза тур! Хийла наб цхьамзапна тІе вахана и
даккха гІерташ.

— Амма, дуьххъара «Шемал-тур» баттара даьк-
кхиарг-м вуьйцур вара ас хьоьга...

— Жхъай-Хъажмурд ву-м ца моьтту хьуна?

— Моьтту...

— Ма мотталахь! Ах эзар бIаьн баьчча, похчо кIант, Оьздамар ву хьуна иза. Ва дера!

— Цецваьлла ца волу-кх со хьох, Хеса! Буйинал бен воцчу хьуна ца хууш хIума дац-кх. Ма беза бу-кх хьан жима корта...

— Сацийталахь эцца! Мискъазартал ду деши, мисхалан мах хьолла бу цуьнан; хьолла ду кьона акхтарг — мах солла бу цуьнан.

Ша лаьттачохь велаьувыйтира Зовра. Яьссачу базарахь детталуш декара цуьнан аз.

— Ва кIант, хьо муха ву-у? — олуш, гондIа хьаьвзира Хеса. Ма велахьа сел чIогIа, хIа! — аьлла, цIазапIелг уыйхьира цо цунна. И а ду-кх хьо санначунна «этIа» бахьана. ХьаргIех дIатевжира кIант. Хьалхха дIа а хIоьттина: «Во-хIо-хIо, ва-хьа-хьа», — аьшнаш вира Хесас кIант. Акха бIаьрг кхарстийра ХьаргIас.

Лаьттах аьрру тIа туьйхира цо. Лакхара балда хьала а дадийна, ехха терсира бекъа.

— Хьо яра сох елаза йиснарг? — тIечевхира Хеса.

— ХIа-а... И ала воллурий со-м—«Башина» тIехьа а, Теркал дехьахь а, хьоьгахь санна, «Шсма-тур» товр долуш кIант вац-кх. Таханлера де дуьйцу хьуна ас! — тIетуьйхира цо.

— Сох веларал хьалхадоккхуш хIума дац-кх хьан. Сел ледара ву техьа со, Хеса?

— Ас механа эша а ца во хьо, лакха а ца вокху. Митин йоьIан куьг а лаьцна лелачу хенахь а вевзара суна Пакалан воI. Хьо-м суна хьалхха кхииний. И дуьтур вай цкьачунна, хIинца кхин ду коьртаниг. Хьалара веана ши хьаша тIевоьхуш

лаътта боху-кх ловзар. Саготта хир бу пурстоынаш
а. Діаболабойтур вай синкъярам. Вало!..

Кхан доххалла майда яра адамаша діалаьцнарг.
Малхбузехъа діахлоттош бара пелхъонаш гіирс.
Тесна тэл зуййш хыйызара кхо стаг, схъахетарехъ,
пелхъонаш. Бехха тоьхначу гіуркхаца лаъттара ке-
гий нах, хІораннан керахъ цхъацца гема а йолуш.
Царна дуьхъал, моглара хІиттийна дара ціена
гіанташ. Гобаьккхина тесначу муьшана арахъа
лаъттара адам. ХІоьт-хІоьттинчохъ сацаделла лаът-
тара адам. Ладобгіуш. Цхъана хена гіовгіа елира:
«Гучуели юьхъ! Біо бац и-и! Хъаькмаш богІу, хъаьк-
маш!.. — Тохаделира адам. — Діасахила! Діадовла
новкъяра!» — хезара маьІ-маьІнехъара. Некъ мукъа
буьтуш, діасатаьІира халкъ. Гучубевлира дошлой.
Хъалхаваьлла — шиь. Цу шинна тіаьхъа — пхиппа
цхъана могларехъ, шовзткъа-кхузткъа стаг. Некъ
къярзбира бес-бесарчу човъша. Дуьзна дой ловза а
дуьтуш, хаза шортта богІура іедалан дай. Нуьйр
таюш, веза вара Сарґелин Бача. Воьттича санна
Іара иза говрахъ. Шега терра, тоьлла расхачу ди-
нахъ. Халла хаалуш, веччарг санна, говран букъах
а летта, вогІура Бетарсолта. «Царна а ціе яхана
пурстоы» вара дегіана Хессел. ТіетаІийна тиллин-
чу куйна кіелхъара схъакъедара ира ши біаьрг.
Аьрзун зІок санна, хъаьвзина бара цуьнан мара.

КІоргачу моьно йоькъяра аьтту бесне а, бага а.
Лерга тіера чІенге кхаччалц бахлора и мо. Кест-
кеста цхъана агІор таьІара Бетарсолта. ТІаккха
сихха нислора ша.

— Ва Хеса, яйдакх говрахъ вац иза? — хьаьттира
Зоврас.

— Вац дера! — оърсийн нуыйрахъ ву-кх.

— Бѣаьрзе хѣума ю-кх! — элира кѣанта.

— Я дера-кх, со санна-м. Вуышта и буыйдолбере стигалкъекъориг хилла хѣавъзар ву-кх ломахъ. Цуьнан бѣаьргех хѣа суна и. Куыйранан хѣажар ду цуьнан, — доккха садаьккхира Хесас.

— Паччахъан ялхо хѣалхара шнъ ву. Цу шиннан ялхой тѣаьхъарнаш бу.

Говр хѣаьккина хѣалха велира йоглучу гѣераныхъаь. Майда хадош дехъа маь! Не сецира иза. Шен говр гоьзаныхъ дѣа а тесна, юхахъаьдира гѣаш; пурстоьпан геланча Мати вара иза. Майдана кхечи-ра хѣаькмаш. Бачин говран юьхъ лецира Матис. Бетарсолтехъа куьг дерзийра Бачас. Цунна гѣо де бохург дара и. Мати тѣекхъаьчна валале, говрара охъаиккхира Бетарсолта. Гал-гала вахана Матех дѣатевжира иза. Дукха сѣа нисвелира Бетарсолта. Закъ-аьлла, шен дегѣан хен табеш, сацавелира иза. «Чарх-чѣарх» оьккхуьйтуш, пезагах шад туьйхи-ра цо.

— Ва, Бача! — кхайкхира Бетарсолта. — Хѣалахъ ву со, охъахъ ву со?

Аьрру куьг бустамех тесира Бачас. Цецваьлла-а лакхара охъахъаьжира иза. Бетарсолте. «Хѣа-хѣа-хѣа... У-уь! Хѣо-хѣо-хѣей,—екийра Бачас майда. Це ножа хѣо белхан! Юкъамаьккъехъ ву-кх. Вуй Мати?» — хаьттира Бачас а. Тобшалла дира Матис.

— Охъалахделча хѣун дара техъа вай?! — элира Бачас. Бетарсолтина нѣа совдаьллийла хиира цунна. Хевшира гѣанташна тѣе.

Лекхира зурма. Туьйхира вота. Ловзар дѣадо-лош, юкъавелира Бача. Сирлаьдначу чоин тѣемаш дегийра цо. «Хѣорстох! Тох-тох!» — олуш, голецира Бачас. Йоккха ша тосуш, когабуьхъар хѣуттуш,

тІаккха кхоссалуш вьдурѧ изѧ. ТІаьхьѧ хІоьттира цхьѧ тоьлла жеро. Можѧ гуьлмаьнда лергал тІехьѧ даьккхира жерочо. Гучуелира, хьолтІам санна, йоккха, дато хьалкха. КІегар яхара жеро. Шьѧлтанна тІе ка диллина, кхоссавелира Бача. «ДІаерза!» — мохь тухуш, тІам баржийра цо. Бетарсолтина хьалхѧ хьовзийра жеро. Беза-ондда бохьбугІуш, чекхбаьккхира бал. Хьѧлаайвелира Бетарсолта. И гІаьттина валале, сацаяйтира зурма. Майдана юккье дІахІоьттира Бача. Керла вайитина пурстоп хьахош вистхилира изѧ. Цуьнан хьомалла ловзар дар дІахайитира нахе. Кхин кѧмел дах ца деш: «Пелхьо, Мати!..» — элира Бачас доцца. Ловзар дІакхехьѧ юкѧвелира Мати. Шен метта охьахира Бача.

Ваьккхира пельхо. Шьѧлтанащѧ тѧлана тІехула дІаса а идира, тас а хихкира. Лаккхара говзалла гойтуш, тѧлана пурх лаьщачу тІергана тІехула а лилхира. Масане корматалла гучуѧьккхира цара. Дукха яра уьш, йийцина вер а вац. Халхарш дира вуно деха.

Вала луург цхьѧ а ца висира рагІ ца кхочуш. ДІабубьзира малх. ТІаккха юкѧвелира Мати...

— ЛадогІа, нах! — кхайкхира изѧ,— хІинца бьреш юкѧбохур бу вай. Шен хьуьнар ганта пурба ду массарна а.

— Дошлой! — аьрру агІор довла шу. ДІахІиттаде моглара шайн дой. Дакѧбалаца дагахьверг кѧьстар вайна иштта...

Матис ма-аллара дІахІоьттира ткѧех стаг. Шайн-шайн дойн урхаш а лаьцна, сацабелира уьш, кѧовсабала кечбелла. Жимхошца цхьаьна, царна юккье бара гІеметтахІоьттина нах а.

— Хьо хІун деш лаьтта? — хаьттира Хесас...

— Ой! И бохурт хіун ду-у? Кхин берин санна, хьобжуш лаьтта-кх со а, — элира Зоврас.

— Хьобжуш-м долла дуьне а ду кхуза; цулла а хьайга хьажийтахьа...

— Гадьеллахь, делхьа, хинца мукъане а, — дийхира Зоврас.

— Дера ца тер, Іанпена а-м!.. Говро охьатохар-на кхобру хир ву хьо? КІилло...

— Ахь аьлча ловр ду-кх вай и а...

— Ца лайча? Тиша верта а дохийна талба ян воллу хир ву хьо? Ценанг даккха карах хьан а дер дац...

— Вптахьа со, Хеса!..

— Ца вуьту ас! Ца! Хьанчул маса дин болуш кІант вац кхузахь. Ахь цуьнца Іамоза цхьа а «бозбуунчалла» дац. Нахана юкьаваьлча, вухий ваьржа-кх хьо, лахьо хіума доцуш... Сайга хіун дало хьожур со, хІета...

ХьаргІин юьхь лецира Хесас. «Яло!» — аьлла, дІаволавелира Хеса. ЮхагІовртира бекъа. — «Тхой-ша тергал вой-те?» Цкъа тІевирзича хала ву Хеса. Хьаькмаш болчухьа дІахьажавелира Зовра. Лерана шена тІебоьгІна бІаьрг гира цунна. Ира бІаьрг. Пурстоп Бетарсолта вара Зовра зуьйш верг.

— Хьо санна ю-кх хьан говр а, — олуш, Зоврина тІаьххье дІахьаьжира Хеса а.

— Кхо хіун до хІинца? — хийтира шинна а.

Пезагах шад а етташ, тІевогІуш лаьттар Бетарсолта.

— Схьаозал, кІант, хьайн говр! — элира цо. — ДІасайолаялийтал! — тІетуьйхира, хьаьжиа-а.

«Ша тІе ца малахь, меллачун-м доь а ца дисина кхуьнца», — дагатесира Хесина. Шен говра тІера охьаэккхаш санна вацара Бетарсолта хІинца, аьт-

техъа а. Сирла бѣаьрг бетташ зуьйра цо Зовра а, цуьннап бекъа а.

— Гешаме хъайба ду-кх! — элира Бетарсолтас. Велавелтира Зовре а хъаьжна.

— Кѣант, «Куц-Хъарам» юй хъан цѣс? — хъатти-ра цо...

— Яц!

— Яцахъ, оцу дѣо-о магларе дѣахѣотта.— Дош-лой лаьттачухъа шедан кхаж хъажийра Бетарсол-тас. Тѣаккха вахана шен метте охъахира иза.

Пурстоьпан дешнех чѣогѣа сакъераделтира Хесин:

— Буйдолберес аьлладу шина дашо гулвин хъо? Цул атта дацара хъуна соьга ладобгѣнехъ?.. Хѣин-ца долла ловзар а хъаьжи хъобга...

Дуьхъал вист ца хуьлуш, тѣаьхъара лаьттачу дошлочунна улло дѣахѣоттира Зовра. Цѣххъана дѣатийра ловзар. Лерса човхош, юткъа цѣвзира зурма. Говр хъовзо йнш лекхира цо. Юкъабийла буьйлира береш. Гѣорн-гѣоддах дѣахохкуш, закъ-олий сацаеш; тѣаккха кѣегар хаош, дой хъийзийра цара. Хѣоранга баккхийтира пхиппа го. Нисса ах сахът далале, баьшна байира лидула-сийна бай. Зоврина тѣе а кхечира рагѣ. Хесиний дайна, Хъар-гѣина ѣамоза дацара цхъа а «бозбуунчалла». Урх мела а юьтуш, чабол эцийтира кѣанта. Майданан дехъа маьлѣе кхачале урх дѣахийцира цо. Хъаргѣин кхес а лаьцна, тѣехъ вижира кѣант. Пхъаьрсашца билгало а луш, кхузза хъовзийтира цо бекъа. Тѣаь-хъарчу когашна тѣехъ. Боьалгѣа го боккхуш, юха-вирзира иза. Майданна юккъехъ а баьккхира иштта кхо го цхъана меттехъ, халхайолучу востара, хъалхара когаш айъина а долуш. Боьалгѣа го а бок-кхуш, охъаиккхира кѣант. Зурманчина хъалхха дѣа-хѣоттира иза. Дена улло охъахира бекъа а.

ПогI-аьлла, гIаьттира дIатийна ловзар. Юхавирзи-
ра кIант. ХьалагIаьттира бекъа.

Зовра хьалхий, ХьаргIа тIаьхий шавшшинан
метте дIадахара и шиъ. Баккъалда а чIогIа сакъе-
раделира халкъан.

— КараIамийна-кх цу кIанта шен бекъа...—Вок-
кха ветталуш, велауьйлира пурстоп Бача. Хари
чуъра санна, хьаладуьйлура цуьнан томма аз. Мас-
со а буьйлура, цхьа Бетарсолта воцург. Лазийначу
беснех напалелг а хьоккхуш, Зовре хьокжура и
пурстоп. Цхьана хена: «Кхоам бу-кх, кхоам», —
элира цо.

— Хьенан? — хаьттира Бачас.

— Оцу кIентан.

— ХIунда, ва Бетарсолта?..

— Хан йоца ю цуьнан. Гечо ца лоху иштачо, ца
лоху, Бача...

Юха а цIевзира зурма. ТIаьхъара ойура вотано.
Шаьш хIиттина лаьттачохъ тохабелира дошлой.
Генна охьахьаьжча гуш яра Iалашо. Шина а агIор
йобгIначу хьокхийн кертех, юк-юкъа, дохкура деха
серий. Хедо Иттина дара и серий. Жур-аьлла, чу-
хьаьлхира бераш. Хьежош ирхкхуьйсуш, шайн
куйнаш техкира цара серийн баххьашна; чухьалха-
ре терра, сиха дIасадекъаделира бераш. Майдана
юккъе дIахIоьттира Мати. Баттара даьккхина тур-
рий, шаьлтий, шина а куьйга хьалалецира цо.
Юха, дуьхь-дуьхьал дерзош, тIеттIа туьйхира и
шиъ. Кхузза. Герз харжа бакъо шайн ю шун бо-
хург дара и — цкъа делахъ; тIаккха делахъ — ши-
на а куьйга леладе герз.

Дошлойн магIарера нацкъар велира иттех стаг.
Шина а куьйга аьлча, бIокъажийра цара. Кечбели-
ра бухабиснарш. Юкъах доьхкира чойин тIемаш.

Хьалакарчийра пхьуйшаш а. Ша хЮвттнчохь
Iадда лавттара Зовра. Цо ца бира цхьа кечам а.
Цуьнга йини-малаш еш луьра хийзара Хеса.

Длахаькхира дой. Дуьхь-дуьхьал цхьаццамма.
Аьтту куьйга герз лелаш цхьаь. Аьрру куьйга — ва-
жа. ТIаккха хийцира куьйгаш. Иштта чекхвелира
ийтта бере. Аьтту куьйга, туьрца, кхоккха куй бо-
жийра веаммо; шишша куй божийра кхечу кхаам-
мо. Оцу кхааннал тIех ца велира цхьа а. Аьрру
куьйга цхьацца куй божош ца божош чекхбевлира
вуьш. Цхьа Мати воцург. Цо цестира аьрру куьйга
кхо сара. Шина а агIор, цхьабосса аьлла, тур дика
леладора Матис.

КхойтталгIа Зовра висира ша. Аьрру куьйгах
шек вацара иза. Гаьзу ша волю дела. И шен гаьзу
хилар эхье лорура кIанта. Цундела ша хаал хилч-
хьана, аьтту куьг шардеш, и лело вуьйлира иза.
Iайгана тIера дIаволавелла, дагаран биста кхач-
чалц, долла хIума а шина куьйга леладора цо.
Ихийтта шо кхаьччахьана, кьастам ца беш, шина
а куьйгана дола дора цхьабосса. И дола дарал сов,
шел масаниг кхин воцуш, каде стаг а вара иза.
Шаьлтанца бархI сара цестира Зоврас. ХIора куьй-
гаца — биь-биь.

ТIаьххьара юкьадаьккхира «куй эцар». Лавтта
охьатосура куй. Хаьхкина йовдучу говрара охьа а
кхозалой, схьаоьцура иза.

Оцу кьовсаман декъа вахара ворхI стаг. Мати а
юккъехь. Берашха, кегий нах бара уьш. Царалахь
воккханиг вара Мати. Ткье ворхI-бархI шо хан хир
яра-кх цуьнан а. Хьалха велира Мати. Дуьххьара
дIахаьхкина куй ийцира цо. Нацкъар велира Мати.
Юкьавелира шолгIа бере. Охьакхозавеллачуьра
нис ца луш, куй а ца оьцуш, тIехьиккхира иза.

Говр сацо дубхал хьаьлхира пах. Го тлеххачале, нуьйрахь ша нисвелира берс. Нацкьар а ца волуш, юха а говр хьаькхира цо. Ийцира куй. «Ваьгначо» а, шозлагла тасалой куй оьцуш, чекхбевлира береш. Зовра воцург. Хьаргин дурста а лавцна юкьавелира к'ант. Луьйтанах ког а ца тосуш, кхоссавелла нуьйрахь нисвелира иза. — «Хьай лом я!» — олуш, хезира цунна. Эхь хийтира Зоврина. К'елд'ахула Хесе хьаьжира к'ант. Четара куй а баьккхина, юкьахьаьдира Хеса. Цуьнан ойла йина Зовра валале, куй охьабиллира Хесас. Аьрру аг'ор.

— «Сан месала куй!» — дагатесира к'антана. — Со «вагарна» кхоьру хьуна иза. Дера Хеса юьхь-лаьржх'отто йиш-м ма яц х'ета...» Кхин д'а ойла ян ца кхиавелира. Х'инца Зоврас а доьхкира чопн т'емаш г'одаюккье. Шен чола куй хьажа т'е теттира цо. Яьини т'е таьлаш, лахвелира говрахь. Мацца т'ехьэккхаш катуьйхира куйнах. Юха вирзира Зовра. Куй Хесина хьалхха охьатесира цо. Т'аккха киснара схьадаьккхира кьорза йовлакх. Лавтта охьатесира иза а.

И кир санна, к'айвелира Хеса. К'ант х'уш дан воллу хира цунна.

— Ой! ой! — ала кхиавелира. Иза а халла. Зовра сацо дагахь, чухьаьдира Хеса. «лу-у-ут!» — аьлла, дуьне а кьардеш, мохьтуьйхира Зоврас. Хесина т'е латташ а тухуш, т'ехьиккхира иза.

Халкъан б'аьрг ца кхиалуш, схьаййишира йовлакх. Говре цхьа го баккхийтира Зоврас. Т'аккха Хеса волчухьа д'аерзийра цо иза. Говран кхес а хьулъеш, цунна т'ехь лепара кьорза йовлакх.

Г'ог'и-аьлла, дерриге а тохаделира адам. Хесина улло д'ах'оьттира Зовра. Ц'еххьана дагаваьлла, Хьаргина т'е тесна йовлакх кисна тайийра цо.

— ТІаьхьа ду хІинца, — элира Хесас. — Сох-м, кьола санна, лачкыййра ахь иза, дуьненна а гучу-даккха дагахь...

— ДІавалпий вайша хІокху юккьера? — хьатти-ра Зоврас. ТІаккха чоин тІемаш охьадахийтира цо.

Халкъан гІовгІа къаръеш, туьйхира вота. БІо тІегулбеш санна, сиха шина-кхаа вотанчас цхьаь-на. ДІатийра адам. Сецира вота а. Майдана юкъя-вслира Шарара пурстоп — СарІэлин Бача. Улло дІахІобьтира Мати.

— Хьан цІе яккха там бара цара?! — элира Хе-сас.

— Царна хІун хаьа сан цІе? — цецвелира Зов-ра.

— И-м тоххара соьга хьаттира дІорачо,—Мати-на тІе пІелг хьажийра Хесас.

Мегарг, Хеса и аьлла валале, кхайкхира Мати:

— Бере, Зовра! майдана юкъявала.. Зонн Зов-ра, ловзаран къаноша тІевоьху хьо.

— ДІавало! ДІавало! — сихвелира Хеса.

Говран юьхь лсцира Зоврас. Хаза шортта вола-велла, хьаькмашна хьалхха дІахІобьтира иза. Шен говраца.

— ХІай нах! — вистхилира Бача. Зонн Зовра ву оха юкъяваьккхинарг. Тоьллачел а и тоьлла лери оха. ХІун хета шуна? Вайн сацам хир бу шун лаам...

— Зонн Зовра! Зовра! — элира ловзаро. Дуьхьа-ло йоцуш, цхьабосса. Ира лсцира Зоврин пхьарс.

Тохара санна, дІатуьйхира вота. Масех цхьаьна.

Логах башлакх а хьарчош, верта кхоьллира Зоври-
на Саргэлин Бачас ша.

Цу тӀехь чекхделира и доккха ловзар.

Зовра цӀа а кхачале дуьйцуш дара ловзаргахь
хилларг. ЗабиӀатан лерах а кхийтира иза. ЧӀогӀа
казахийтира цунна Зовра тоьлла шегӀа аьлча. Иза
гаре сатуьйсуш, шозза децӀа а яхара ЗабиӀат.
Шоззе а тӀаьхьа веара цунна Нажа. Билггал Зов-
рех ларйора цо шен зуда. Ялийна бутт а кхачале
довзалхо а хьаьрчина, ЗабиӀат шеца Ийний а хьа-
ара Нажина. ТӀаьхьа хиндолчух шек вара иза. Ша
ца везий а хьаара вуно шера. Дог чӀогӀа этӀара
Нажин. Делахь а, шен хӀилланна, ЗабиӀат хьоб-
стуш схавогӀура иза. ТӀеерзаре сатуьйсуш. Дола
кӀезиг деш, тесна йитира цо хьун а. Гуттара а
цӀахь хила лаьара Нажина. И цӀера валаре сатуьй-
суш хуьлура ЗабиӀат. Охьара хабар кхечира Наже,
воӀ цомгаш ву, аьлла. Цига а ца вахара. ШолгӀа
хабар кхечира воӀ кхелхина, аьлла. Ца ваьллачу
денна новкӀа велира Нажа.

МокагӀаьргахь йита вуьйлира ЗабиӀат. Мичара!

Аьттехьа а ца дитира и-м... ЦӀе таса шен аьлла
хьаьвзира ЗабиӀат. ЦӀера гӀуллакхаш луьстуш хье-
вала йиш яцара. Кхин дан хӀума а ца хилла, чохь
йитира ЗабиӀат. Мокина тӀедиллира гуналла.

Нажа воцуш якккхира цхьа буьйса, гуйьранна
нана йолчу яха, кертах елира ЗабиӀат. Дуьхьал
новкӀа гӀор ша аьлла, хьуьнан йистваца дӀайола-
елира иза. Некъ хадеш, дуьхьал велира Зовра.
Юьйхира ЗабиӀат. Йовхо хьаьдира цуьнан дегӀе.
ХӀоьттинчохь латта дедоцуш, диттах дӀатевжира
иза. Улле дӀахӀоьттира Зовра а.

— Денна воґу-кх со кхуза! — элира кІанта. Легашка шад хІоьттира ЗабиІатна. Боккха кѣурд бира цо: — «Ма волахъа, ткъа».

— Со воґийла ца лууш боху ахъ и...

— Ца боху. Вуьшта, цхъанна гахъ а... тІаккха а хьуна дегаза ца хета со?..

Вист а ца хуьлуш, ЗабиІатан куьг шен йоккхачу кера-юккѣехъ дІахьулдира цо. Тохаелира ЗабиІат. Схьаозийра куьг. ДІа ца хийцира кІанта. Зоврин белша тІе корта а биллина, дІатийра ЗабиІат.

Йочана яхъелча доьлху доґла санна, гІийла йоьлхура иза. Цхъанаэшшара. ЗабиІатан белш ма-раерзийра кІанта. Цуьнан пхьаьрсах да-ай куьг а хьоькхуш, дІатийра кІант. Шена ма-луьу елха йи-тира цо иза, йовжийна дог Іаббалц. Цхъана хена, доккха садаьккхира ЗабиІата. Йоьлхучуьра сецира иза. Ша деьначу йовлакхаца ЗабиІатан юьхъ якъийра Зоврас.

— Кхин ма елхалахъ, — дийхира цо. ЗабиІатан беснех барт белира Зоврас. ТІаккха, лерга тІера дІа мере кхаччалц, цуьнан юьхъ хьостуш чекхвели-ра иза. Балдашца ЗабиІатан чІениг хьулуйра кІан-ца. Вехха вегийра иза. Карайицира шен езар. «Со... вайша», — элира меллаша. ГІенах санна. Долла са ЗабиІатана тІе а дахана, кхидолчунна бІарзвели-ра кІант...

Садовнга дахара и шиъ эцца дитта кІел. Юх-юха дуьйцийтура ЗабиІата базарахъ лелийнарг. Лоррий Зоврин бІаьра а хьожий, цуьнан белшах куьг хьокхура цо. Зоврин коьртара боккхура Хесас эцна куй. Мара хьокхуш, хьожа а йоккхий, шел некха тІе буьллур а куй.

Дукха дийцира цу цхъана дийнахъ. Масане ой-ла йира цара. Цхъа де а тІаьхъа ца тоттуш, Заби-

Іат шен дола яккха лиира Зоврина. МерацІахь Іийра яц хьо, аьлла, карзахвелира иза. Цунна дуьхьало йира ЗабиІата. Довзалхо дІакъастталц децІахь Іийра ю ша элира цо. — «Делахь хІета, тахханехь нана йолчу кхалха», — аьлла, хьаьвзира Зовра.

И а там боцуш хийтира ЗабиІатана. Нажа воне вахана дела. Кхана-лама иза цІакхочур ву. ЦІаккха цуьнан хІусам дІатаса чІагІо йира цо. Цуьнан дола яьлчхьана йина яра и чІагІо-м.

Зовра реза-м вацара ЗабиІатан сацамана. Кхин бегІийладерг ца карийра-кх цунна а.

Хала кьаьстира и шиь вовших. Нана йолчу а ца йоьдуш, юхайирзира ЗабиІат, ала дош ца дитархьама.

— Буса кхоьрур ю-кх хьо?! Со юхавогІур ву, — элира Зоврас.

— Ма вола! Ма воьллахь! — сихъелира ЗабиІат. — Кхана а ма воьллахь! Цхьана денна а, со кхуза хьелур йоций хаьа-кх хьуна...

Шена аьндерг тІаьхьатоттура ЗабиІата. Гуттара а хьалхавоккхура Зовра. Хьанна хаьа? Мичча хена а цІакхача тарлора Нажа. БІаьрган Іуналла деш гондІа хьийзаш Мока а вара. Царна кІант то-саваларна кхоьрура ЗабиІат. Зоврина вон болх ца хилийта ша йоьйтур яра цо, цхьана боцчачу муьрана а ойла ца керчаш.

— Кхин цкъа а, вари, ма воьллахь! — аьлла, дІайолаелира ЗабиІат. Аьтту агІор велира Зовра, тІаьхьахІоьттира ХьаргІа а. КетІа кхаччалц новкъаяьккхира цара иза. Вехха, ЗабиІатан бІаьра хьаьжира Зовра.

— Тохара сатоьхнехь а, хІинца йнталац-кх соьга хьо, цхьана денна а...

— Со жима ю-м ца мовтту, хьуна?

— Моьтту!..

— Діавало!

Цкъа кхоссавелла нуьйрахъ нисвелира Зовра. Мохал маса длаиккхира иза «Туь-туь» — туй те-сира ЗабиІата. Блаьрг ца хилийта.

— Ма сиха вели-кх хьо къайла!

Веара Зовра кхана. Лама а веара. Ца Іавелира. Еарин де дара и. Нажа цераваьлла доьалІа де а дара. Малхбузахенахъ хитІара йогІура ЗабиІат. Хьуьнан юккъера ирзен-блаьрг аьрру агІор а буьтуш, басех хьалаелира иза. Чаболахъ йогІучу говран тата кхийтира цуьнан лерах. СоцунІа хилира ЗабиІат. ДІасахьаьжира сихха. Шена тІехьа шах-ших деш хийтира цунна. Юхахьаьжна ЗабиІат ялале, хьалхха дІахІоьттира Зовра.

— Хьажахьа, Хесас ма леста бохий-ц соьга кхуза. ТІаьхьа кхача там бара иза?.. Цхьаьний дела-делира ший а. ДІабузуш, гІадбахана кьегира малх. Диттийн баххьашна юккъехула шен зІаьнарш те-сира цо. Хьанна? — вовших доккхадеш лаьттачу шина адамана. Серладелира ЗабиІаттий, Зоврий. Лаьтта хІоттийра них юьзна кІудал. ЗабиІатан куьг лехира Зоврас. Меллаша шена тІеозийра цо ЗабиІат.

— Оцу куьйга кечбина кхача хьарам бу-кх майрачунна! — элира тІаьхьа. Макхвелира Зовра. ЗабиІат дІа ца ховцуш юхавирзира иза. Дитта улло лаьттар Мока.

— Борз гена яьлча, цуьнан бена чу теба-кх чангІалкх... Хе-хе-хе! тешха экха дийнахъ долалуш хиллонца ижуна?!

Кхин вистхила ца кхиавелира Мока. Хьун тохь

луш, тлара кхийтира цуьнан юьхьах... Мерах а, бетах а схьатеси́ра мела ций. Генна вуьйжи́ра Мока. Яхьийча санна, лаьттара Заби́лат. Хьала айве́лира Мока. Цкъа веьлар х'юьттира иза. Тлаккха де́ган хен нисбира цо.

Мочхалийн салазаш ловзаевлира Зоврин. Заби́лат шена тлехьа юьтуш, д'ах'юьттира иза. Шаьлта а яьккхина чухьаьди́ра Мока. Аьрру буйнахь шад а йолуш, шаьлта баттара яьккхи́ра Зоврас а. Дуьхьал велира иза. Шаьлта ластий́ра Мокас. Д'атаь́лира Зовра. Дитта тлехьа хуьлуш, голоцуш, ла́лашо лехи́ра Мокас. Кладвала вуьйли́ра иза. Дош хир доцийла хи́ира цунна. Тлаккха х'илла а дити́на, дуьхьало йи́ра цо. Тетт'ла я́хара шаьлтана́ш, сирла суй а тосуш, юьйжи́ра Мокин шаьлта. Ир-зен-б'аьргехьа д'аиккхи́ра Мока. — «Дечигах э́цна ялхо! Уьйт'ла ди́хкина ж'аьла. Йен х'ума а ели́ра»...

— Тахана вели хьо сан некъ цистина! — мохь-туьйхи́ра Зоврас. Ваьлча а, воьлча а ца вуьтуш, шад хьаькхи́ра цо цунна. Шозлаг'ла вуьйжи́ра Мока.

Цлехьана, шийла мохьбели́ра Заби́латан. Зоври́на тле хьаьди́ра иза.

— Х'ун до ахь? Х'ун хили хьуна? — дуьхьал хьаьди́ра Зовра.

— Нажа, Нажа! — ала кхнаели́ра иза. Юькках ког а тасабелла, охьаюьйжи́ра Заби́лат. Иза хьа-лаг'латто, охьатаь́лира Зовра. Букьах юьттина шаьлта чекхъяьккхи́ра цунна. Заби́лат а керахь ирах'юьттира Зовра. Лаг'делла б'аьрса ирдеш, юхавирзи́ра иза. Тлехьа лаьттара Нажа. Д'авала те а доцуш, техкаш лаьттара. «Воьхна-кх хьо,

«Майра!» — элира Зоврас, — Iуттуш а хиллоний иза а тIехъашха...

Iаламо шена белла ницкъ тIаьххъара гулбира Зоврас. ГIори-гIоддах шаьлта туьйхира цо. «Оь!» — олуш, машти санна, веза, охъавахара Нажа.

Забилат дIа ца ховцуш, горавуьйжира Зовра. «Нана, ва нана!» — кхайкхира, дакъаделлачу балдашца. Тохавелира иза. Шен карара шаьлта йоккхуш санна хийтира цунна. Мархано макхбина бIаьрг халла дIасакхарстош, хъаьжира Зовра. Шина а куйгга лаьцначу шаьлтанна тIе йовдуш гира цунна Забилат. «Лу, сан лу...!» — мохьбелира Зоврин. Текхира иза. Аьрру куйгга озийна, Забилатан кийрара шаьлта схаяьккхира цо. Забилатна тIехула пхъарс а баьккхина дIатийра Зовра. Шен говран тата хезира цунна. «Орца а кхийн суна-м», — велакъежира Зовра. Бета юххехула охъахъаьдира цIе тача. ГIовгIа елира Зоврина уллохь. «И мийраш хъанна бетта цо?» — хаьттира шегал... Зоврин лагIделла лераса самадоккхуш, инзаре мохь хъаькхира хьалха.

— Бежана ду техъа и? ХIа-а.. — Кхийтира Зовра. — Аьттехъа гIоьртина Мока ву-кх ХъаргIас вуьйш. Гуттара а ца балой тешнабехк-м... Кхел йини-кх Мокнина а...

Кхин цкъа а биллира базбелла бIаьрг Зоврас. Леррана Забилате хъаьжира иза. Цуьнан коьртара кьорза йовлакх охъатеттира цо. Юьхъа тIе.

ДIавелира Зовра.

Доккхачу зуламе кхечира Хеса. Динь дакъа Iуьллура ирзе юккъехь. Горавоьжнацохь, Забилатан белша тIехь дIатийна Зовра ларвеш лаьттара

ХьаргIа. Лайттах тIа а дегташ юткъа терсара иза.
Зовра самаваккха гIертара ХьаргIа.

— ТIаьхьависи со, тIаьхьа! — вилхира Хеса.

Къанваллалц вехира Хеса. Оцу дийнахь битина
бегаш карла ца бохуш кхелхира иза.

ЦА ЙИНЧУ НЕНАН ХІУСАМЕХЪ

Яьчначу суьйранца
веьна хьаша

Луьра дара 1945-чу шеран Іа — шен бакьо юьз-
зина дІакхобхьура цо.

Юткъа шок етташ, шийла мохь хьобкхура цу суьй-
ранна. Дорцан кІур хьийзара мохо гІаттийша. Хьуь-
нан аз дара юкъ-юкъа хезаш, — геннара схьаугІу-
ра хьун, мохо карзахъяьккхина. Шайн-шайн чохь
дІатийнера юьртара адам.

Арара гІуллакх жеррахь дина даьккхина, чубир-
зина гулбеллера Воккхачу Шовхалан доьзал а. Оцу
юьртахь йоккхуш и цІе яра-кх цуьнан; хаац, ша
воккха волу дела делахь а, я доьзал жима хиларна
делахь а, «Воккха» тІетухура-кх, Шовхал хьахийн-
чохь. ВоІ тІамехь вийна, цуьнан бераш дара Шов-
хала кхиош дерш. Берийн ненаца цІийнан дукъ
доькьура Шовхала. Самарт, Сесий, Сайдий яра бе-
рийн цІерш.

Пеша хьалха хьийзара Шовхалан нус—Макка;
пхьор кечдеш йоллура иза. МаьркІажан бода кьов-

лалуш лаьттара. УьйтIа юккьерчу дитта кIел озна салаз хаалора, цхьа гIаларт санна.

Кора улле, маьнги тIехь хиъна Iара Сеса.

— Вайн ринжих чу стаг вели! — аьлла, корак летира тIахьаьлла йолу Сеса. И цIе а яхнера цуьнан шен чехкалла бахъана долуш. Партъаьлла яхана, маьнги тIера охьаиккхира Сеса.

— Цу стагца-м цхьа йол ю, — элира цо.

— Ахь пуьташ ма бутту! Вайн Борз а ца лета! — кIажара схьакхайкхира жима Сайда. — Дада, Сесина дов дехъа; пуьташ боьттича эхь ду ца бахара ахь?

Партал Сайда гIаьттина валале, жIаьла а летира. Борз дIахьаьдира кетIахъа.

— Ма ца бутту! Ахь бутту-кх!

— Дада, Сайдина доьдел ахь! — цхьана кога тIехь хьаьвзира гIадъяхана Сеса.

— Самарт ара хьажал! — схьакхайкхира Шовхал. Дехъа чохь вара иза. ТIаккха неIаре елира Макка а.

Сесин йоккхахйолчу йишина — Самартана хьалха ваьлла воьгура цхьа стаг, цу стагца, учех хьалаелира цхьа жима йол а.

— ХIей, нах, хьаша оьций аш? — хаьттира веанчо.

— Марша а воьгIишIа хьо, чувала! — элира Маккас. Дорцан кIур а бахъаш, чубевлира хьеший, цаьрца чуяьржира арара шело а. Маршалла-доьналла хаьттинчул тIаьхъа, Шовхал хьаьжира пеша хьалха, — Макка йоллура еанчу йобIан коьртара йовлакх дIадоккхуш, тIехь шаш а болуш дара и йовлакх. Бераш лаьттара Iадда дIа а хIиттина, — цкъа ненан бIаьбра хьовсура, тIаккха йоле хьовсура уьш.

— Елла ма яла хьо, делал! Ма шелъелла хьо,—
олуш, йоблан куыйгех шен куыг хьаькхира Маккас;
тлаккха, шен багара Ia а тухуш, йоблан куыйгаш
дохдира цо, юха, йоблан юьхьах гата хьаькхира цо.

Пеша улле охьабиллинчу йоблан шодах глаьттира
кIайн Ia; оцу шода тIехь сецира Сесин сIах
бIаьрг.

— Нана оцу шодах Ia-м ма гIуьтту, — элира Се-
сас.

— Самарт, теса тIе а хьой, бегабел шад! — элира
Шовхала.

ТIерга тIе охкалахь шода юккьера хIуманаш! —
тIетуййхира нанас.

Жима Сайда лаьттара, бага пIелг а биллина
йоблан когашка хьобжуш. Сесин лере гIоьртира
Сайда. Сесас дIатеттира кIант, тлаккха хозуьйтуш
элира Сайдас:

— Сеса, цуьнан калош гIорийна; когаш шеллой
техьа царна чохь?

— Ахь хаттал!

— Ахь айхьа хатта!

Шина берана тIечевхира нана:

— Ма ел гIовгIа! Хьада дIанехьа дала ший а! —
Сесий, Сайдий нацкъардаьккхира, кхин дист а ца
хуьлуьйтуш. Йоблан калош дIаехира Маккас. Па-
зат йобхначухула схьакъедира цIийбелла нана-
пIелг. — Самарт, латаел хIара пазат, дIакховдийра
панас.

Дешдерг шен гIуллакх доцуш санна, цIара тIе
бIаьрг а бовгIна, йист а ца хуьлуш Iара йоI.
Цхьаьнгге дIа а ца хьожура йоI, юкь-юкьа доккха
са а доккхура цо.

Дечиган маьнги тIе шаршу яржийра нанас: цу
шаршу тIе божаршна кхача хIоттийра цо. Кхех-

кийначу дуьмин а, хьолтамин а чоме хьожа гьаьти-
тира шина а чохь. И хьожа кхечира пеша хьалха а.
Йоана улле, «хур-тур» деш лацу циггана а
кхийтира кхачанан хьожа. Набаран тар тесна, гьан-
набаршца дехкий ловзош гьаддахана дара и цигг.
Техьарчу когаш тле кегар а хьна, бьаьргаш бил-
тира цо. «Мьау» — аьлла, шена а хьума йийхира
цигго. «Хьо дигдан-м йиш яцарий-ц», — элира на-
нас. Дакъа дира циггана а. Текха юккье хьоттий-
ра хохийн берам, цу берамна го баьккхина яржий-
ра хьолтамаш: «Же, тьехилал массо а! Тьаьхьави-
синчуьнан дакъа оцу цигго дуур ду-кх», — аьлла,
елаелира нана. Тьаккха йоьлан бьаьра хьаьжира
иза. Сирла хин тьадам бьаьрган негьарх дла а
кьаьстина, мерца охьахьодуш гира цунна, юха и
тьадам куьйга тле буьйжира. Йоьлан бьаьргашна
тееана мас дьахьаькхира Маккас. Юха меллаша,
хьаьтира цо йоле:

— Це хьун яра хьан?

— Лалока олура сох тхан дассий, нанассий, —
дара йоьлан жоп. Халла хозуьйтуш элира цо
иза.

Божарийн пхьор дохо а ца лууш, цецъаьлла се-
цира Макка. И дина хаттар а, делла жоп а хезира
хьешана.

— Зуда, цхьана хьуманах кхна дагахь дира ахь
и хаттар; тхан яц и йол. Хьусам йоьхна араьаьлла
иза таханлерачу, буьрсачу дийнахь.

— Кхуьнан гийла хиларехь шек-м со со а яра-
кхи, — аьлла, йистхилира Макка. Доккха дуьмин
дакъа тесира цо йоана хьалха. — Яал ахь яа!
Дукха беса ю хьо! Хьайна уллерчара дийриг ца
го хьуна?

Кхо бер доллура катохна хьума юуш.

— Нана, оцу йола цуьгнаш буьйглу, шен дакѣа а ца дуу, — элира Сайдас, юха, дласа а хѣаьжна, — Лалокас, — аьлла, тадира цо.

Сайде дѣахѣаьжйра йоккхакхйолу йнша, кѣлдѣахула хѣожура йол: «Хѣо, йовдал, сацахѣара-кх!» — элира цо. Маѣар кѣовзййра Самарта вешина. Юха муьшка ян дагахѣ куьг айѣира Сайдас. Лаамаза непан блѣбра хѣажавелира иза. Юхѣлаьржа хѣоттира Сайда; дадас аьллера, чохѣ хѣаша хилча, юкѣа ма глорта, вист а ма хила.

Сайдина тѣаьхѣа дагадаера и.

— Ас хѣумма а ма ца до, — элира цо. Тѣаккха корта охѣа а тѣийна, хохийн берам чу йѣоттира дийнна хѣолтам. Бераш дийладелира, барт бича санна, дерриш а цхѣаьна. «Самарт», — олуш хезира берашна, дада вара и аьлларг. Тапѣаьлла цхѣабосса дѣатийра бераш.

Чорпин кад охѣабиллира хѣешо. Шен мекхех куьг хѣаькхира цо. Хѣусамда йара вист а ца хуьлуш, наг-наггахѣ кад ойѣий, чорпин кѣурд а беш.

— Тхан зовтехѣ болх беш яра кху йѣоьлан нана, — элира хѣешо. Чорха тѣехѣ ю тхан йол; цуьнца йемаш Лалокин нана а яра. Кхо бутт хѣалха тѣамехѣ да вийна кхуьнан; цунна тѣаьхѣа сикхѣелла, и ца лайча санна, нана а дѣаели. Цхѣа бутт бу кхуьнан нана йоцу. Ша леш, амалт дина тѣдиллинера цо суна, Лалока дехойх дѣатохар. Шуна дехѣарчу колхозехѣ кхуьнан ден шича ву аьлла, новкѣадаьллера тхойша.

Дадас хѣоттира Йийна-а:

— Вайн цѣера мичара вара кхуьнан да?

— Нехларчу Гѣза-Махьмин ву ша олура-кх цо. Хѣалххе охѣабаьхкина, Михелскехѣ Йийна уьш.

Шен карара чорпин кад шаршу тѣе а хѣоттийна,

Маккин бѣбра хѣбжира Шовхал. Макка я хѣбжира, цуынга йнстхила дагахъ.

— Дада, вайн юьртара хилла мьтту суна Лалоккин дѣ?

— Хилла дера! Дика лулахо вара Гѣза-Махъма, оьзда стаг яра цуьнан сте — Бекисат а. Цу шиннан тѣахъе-м ца евзара суна, доьзал охъахъ кхиъна церан. Со охъавогъу-воьдучу хенахъ, кегий дара Гѣза-Махъмин бераш.

Вехха Лалокин бѣбра хѣбжира Шовхал:

— Дененах тера ю хъо,— элра цо. — Я дера,— аьлла, тѣтуьйхира тѣаккха.

Кхидла ца дуьйцуш, хъаша хъалха а ваьккхина, Шовхал дехъа чу велира. Маккас массарна а меттанаш дехкира. Дечиган маьнги тѣе маггъара охъа-дийшира бераш. Пешана уллохъа йижийра Лалока, цунна тѣе тесира уггар довха юргъа.

Пхьор диннчул тѣахъа, ца хъелуш, чуьрнаш дѣа-тийра. Лалокина наб кхийтира, гѣайби тѣе корта кхоччушехъ. Шелонца гѣаш некъ бина кѣдъеллера иза.

Туьнкалг лоькхура хыйзачу мохо. Ураман бо-халлица, угъуш чекхлелхара и, сихбелла боьдду-шехъ дѣаса тулгѣе а тосуш; мохо шаьш човхийча, гѣийла дегадора куьзганан бѣаьргаш а, дечиган гурано къевлина лаьтташехъ, зов-олий декара уш, механ хъу ца ловш; тѣаккха самаболий, серло тосу-ра терхе тѣерчу къуьдиги а. И бара нанас буьйсан-на латош. Шен зурма дѣайолийра пеша тѣехъарчу цаьпцалго а; набаран тар а тосий, юк-юкъа саца-луш, цхъана эшшара бора цо шен буткъа узам. Са-мукъане гѣан гуш, сих-сиха велалора жима Сай-да а.

Цхъа нана яра-кх наб яйна хахоьрцуш. Бодане

ойлапаша са доура цуьнан. Байлахь йнсинчу йо!ах дог а лозура. Мича дикане г!ур ю иза кхана? Ют-къачу пазатца ког а шеллур бу, йовханиг юьйхи-ча — кало чу ког хоьур бац, йо! кхоччуш юха та-хана кечам а бац; нагахь, зен доцуш, д!акхачахь а, бухахь каро долчу диканна а воккха теш оьшу. Сан берашна х!ун доьг!на а хаац! Кхара а дара-кх изза лелор, тхойша дуьпенахь ца хилча. Дуьйний-ла йоццуш дика-м кхобу детдомехь бераш, делахь а, цига а х!унда ло, хетий? Со саннарш бац пач-хьалкхана г!о дан а, йоцчу ненан метта х!отта а? Со къона а ма ю, могаш а ма ю.

«Хьаьстинчуьнан ду буо-бер!» — дагатесира нан-на. Лалокин б!аьра хьаьжира иза...

Йохъелла, юьзна, куьйгаши д!аса а тесна йуьллу-ра Лалока; мерза наб йора цо. К!айчу юьхьна йин-даг! деш дийшина дара йаьржа-деха б!аьрган не-г!арш; г!ийла хаалуш, ц!ийелла лепара горга бес-неш; къорза лоччар ерриге а хьулйина, яьржина къегара хьийзина месаш. Ц!ена бер дара Лалока.

— Кхаанна лехна рицкъа — деанна а кхочур ду, — сацам бира нанас. Ша бинчу сацамо дог парг!атдаьккхира цуьнан. Т!аккха еара яйна наб а.

Буьйса юккъе яхара. Мох а д!атийра, кхин хи-чаш а ца еш. Корехула схьакъедира к!айг!о-о соь-налла. Божли чуьра схьакхайкхира йуьйренан туркх—къорза н!аьна. Т!аккха хьалаг!аьттира на-на а. Чуьрнаш сама ца бохуш, пеш латийра цо. Юург ян а йолийра. Сехьа чу велира дада а. Цуь-нан а дара йедал синбилгало къастарца-а хьала-г!оттуш. Маккина г!оьнна дадас дора кертара де-зарш: аттана докъар дуьллур, божал а ц!андеш, з!акардаьхни арахьцура, х!оь а тосуш. И г!ул-лакх динчул т!аьхьа, дечиг а доккхура дадас.

— Дарц тийна а ду, цхъа дика, — элира цо, тлаккха шен куй длатиллира дадас. И аравалале йистхилира нус:

— Дада, и йол вайи юьртахо а ю; мичча юьрта-ра иза хилча а, мичча къомах иза хилча а баш-халла яц, ненан ка тлекхочу хлусам еза цунна.

Схьадийцарехь, Лалокин верас берашха стаг ву, зуда а йоцуш. Дада, Ia луьра а ду кхушара. — Набкхетта Иуьллучу йолана тIе а яхана, цуьнан юьрга тадира цо. Деа а бере хьаьжира нана. Цуьнан малхой, мохой ягийна юьхь серлайолуш, ела-елира иза. Къегачу бIаьргех охьахьаьдира ши-кхо тIадам. Шен шога куьг хьаькхна дIаййцира цо и ши-кхо тIадам. Бехказло йоцуш, мало а ца еш бечу балхо шагдина дара Маккин куьйгаш.

— Дада,—аьлла, йолехьа куьг тесира Маккас,— иза новкъа яккха пурба дац вайна, дIауьйр довзалх.

ХIетта тиллина куй коьртара дIа а баьккхнна лаьттара «Воккха Шовхал». Можах хьоькхуш аьр-ру куьг а дара Шовхалан. Дегадора и куьг. Аьтту куьйгара куй бара сикхинна юьхьах хьоькхуш, — бIаьргех дуьйлу хи Маккина ца гайта хьоькхуш бара и месала куй.

Кийрара схьадолу аз тамлуш, юха, и аз дуткълуш, цунна дола ца далуш, дIакхайкхира дада:

— Сий ма да хьан, Макка! Сан даго бохург гуттар а хеза-кх хьуна. ВорхI воIан метта хьо ю-кх сан! Массо а хIуманна лараеш, — аьлла валале, неI йиллира дадас. Шен дикачу несе кхин юха а ца хьожуш, аравелира дада. Ойла юткъаеллера дадин.

Дукха хье ца луш хьалагIаьттира хьаша а. Юьхь-куьг дилина иза валарца хьалха биллира

кхача. Цхьацца-шинша дуьйцуш хьаша глеххьа хьевелира. Бераш сама а девлира. Школе яха сихьелла юьхь юьлуш йоллтура Самарт а. Длаваха тохавелира хьаша а.

— Хьан! Лалока, хьо кийча юй? Вайша новкьа дала деза хан глехъяьлла-кх, — элира цо.

Тлаккха вистхилира Воккха Шовхал:

— Цхьа дика, довзал схьагуллуш лаьтта сан-м; тледогучу шарахь школе глур ю хIара шив, — Лалокина а, Сесина а тле пIелг хьажийра цо. — Ахь гIо дийр ду кху шинна! — Самарте элира. — Хьуна гIо дийр ду кху шимма, — Сайде элира. — Верас деанна а со ву-кх, хьаша! Хьайга дина амалт ахь кхочушдина. Дог паргIат цIа верза пурба ду хьуна.

Маршалла а делла, цIа ваха новкьавелира хьаша; йоблан йисина хIумнаш а яхьаш, юхавоглур ву ша, элира хьешо. Верасе длаханийта тIелецира цо; доккха баркалла а элира Шовхалний, цуьнан песаний. «Лалока, ахь са ма гатделахь! Бераш-ца хаза ловза а ловзуш Iелахь! Иийр юй хьо?» — хьаттира хьешо. Йист а ца хуьлуш корта таIийра Лалокас.

Ша йолчуьра меттах а ца йолуш, Iадда Iара Лалока. Длавовдучу стагана тIаьхьа а ца гIоврти-ра иза. Наг-наггахь бIаьргех буй а хьокхура цо. БIаьргех схьадуьйлуш дара дуьра тIадамаш. Къайллах йоI тергал а еш, меттанаш дIадохуш йоллтура нана.

— Лалока-а, — дIакхайкхира нана, — ма Iел, вайн чайшеллур ду ахь кхе дечиг ца тиллахь; хьой, Сесий ю-кхи вайн чуьра гIуллакх деш ерг, мехка-рий дай шу-м! Сеса, ахь нуй хьакхал! дехьачуьра схьахьакхалахь!

Кхе дечиг а тиллина, Маккина тIееара Лалока.

Цунах нана а ца алалуш, Макка ала эхь а хеташ, лавттара Лалока. Йоулан дагахь дерг хууш, йист а ца хуьлуш, Лалокин белсах куьг хьаькхира Маккас. Доккха са а даьккхина:

— Хишца х'ун де ас? — хавттира йола.

— Хишца Сесина г'ло де ахь, — элира Маккас.

Дуьхь-дуьхьал нуй хьоькхуш йоллур а ши йо! Сехьа чохь хезара Сесас деш долу хеттарш:

— Хьо тхьоца Йийр ю? Гуттара а?

— Суна-м ца хаьа.

— Хьо соьца клубе йог'лур юй, нанин сурте хьажа? Дика болх бо аьлла, д'атоьхна хьуна нанин сурт. Хьелий узуш ю нана.

— Йог'лур ю.

— Хьан да вийна т'амехь?

— Вийна.

— Нана а яц?

— Елла.

— Ой! — ший а х'унда делла и шиь? Хьо йил-хирий уьш леш?

Цунна дуьхьал жоп ца даладелира Лалоке. Де-ге хьаьддачу дагаро юьхь кхохкийра цуьнан. Кор-та лазабелира, лерга юххе ов а тухуш. Ша йолччу охьалахьелира Лалока, б'аьргаш а хьаббина. Охьабуьйжира карара нуй а. Шина йоулан д'ате-рах шекьелира нана. Йиллинчу иеларехула дехьа чу хьаьжира иза.

— Х'ун хоьттура ахь, ва моьлкьа? Ас бер хьан болх! — олуш, дехьа чу йолаелира нана.

— Ас-м х'умма а ца боху, ас х'ун до цунна? — ала ца кхуьуш, д'атасаелира Сеса. Нанас мохь туьйхира, ша т'аьхьа ца кхиъча:

— Чу ян ца деза хьан, ва йоржгала! Йаьржа ян а яра Сеса, шаерриг а. Хаддаза бу-

къа тѣе туйсеуш хуьлура Сесин кIарула Iаьржа
шн кIажар. Бовлуш къега бIаьргаш а бара, кока-
наш санна. Цундела лепа хир яра сед кIайн Сесин
цергаш а. Сесина тIаьхьа кхоьссира Сайдни буьр-
ка. Шуйьрра морзин тIадамаш а даржош, «чхоп»
аьлла юьйжира и буьрка шелига чу. Шелиг лаьтта-
ра наьIара улло. Ва-хьахьа, — аьлла деладелира
Самарт а, Сайда а. Хи-хи-хикъ — эькхийтира Ла-
локас а.

— Баркалла ма хийла шуна! — элира нанас.
Тѣхьа йирзира иза, бета тѣе диллина куьг а до-
луш. Йовлуш яра нана а. Шаьлга чу иькхичу
буьркано дохийра эццахь дендолу дов. Сакъераде-
лира деа а беран. Хьалха ськира шури тѣхьа йина
гарзанаш, доьккха бога дуьззина. Гарзанех гIаьт-
тинчу Iаьнаро макхдина дайира пенах доллу куьз-
га. Шаршу тѣе охьадехкира дечинган Iайгаш. Гоби-
ра бераша. Массо а боькура сихбелла юуш. Цхьа
Лалока Iара-кх юха а хилла, богане хьовжуш.

— Хьешана Iайг бац! — эькхийтира Самарта.

— Хьаша мичахь ю, хьо яха ма кхиарг? — эли-
ра нанас. ДIасахьаьжира нана. Лалокни Iайг гира
цунна Сесина хьалхарчу туйха чуьрчу кедат кIел.
Куьг бехке муьлха ю хиира нанна, «Сеса!» — ненан
багах даьлла далале, пеша хьалха тасаелира иза.
Дадина тѣхьа лечкьира Сеса. Баш-ламанат тѣхьа
яьлча санна, паргIатъелира Сеса. Iаьржачу бIаьр-
гашца цхьаьна, йовлуш, шурула-кIайн цергаш а
къегош, нене хьовжура самукъане Сеса. — «Собар
де ахь!» — элира нанас.

— Сеса, и саннарг хьовгара кхин далахь, со
эгIар ву хьовца. Макка, йитал хIара шуьне! —
дIакхайкхират дада.

— Ла. хьа, — юха а кхайкхират дада, — тIаккха-

хула и кеп хьайна хIоттаяхь — тохалахь Сесина, хаза ондда. Харцахьара ишша ю хьан, чIогIа харцахьара!

Тап-аьлла дIатийна, хIума яа юьйлира бехкала-яхана Сеса. Иман доьссинера цуьнга, меланна доьссинехь а.

Керла гергарлонаш

Юьйранна хIума йиннчул тIаьхьа школе яха тохаелира Самарт а. Гатанан тIоьрмиг коча тесира цо. Цу тIоьрмига чу тесира хьийна хьокхам а, кIалд а. Кисана тIийра шекъачуьра ишша.

— И шекъа Iанахь? — хаьттира Сесас.

— И-м хьобга хаьттина ца диллира ас, — дIа-хадийра Самарта.

— И-м хьобга хаьттина Iенар дацара, — аьш-наш йира иза Сесас. Кхийсарш кхин а йийр йолуш яра, Лалока юкъа ца йоблlexь:

— Самарт, хьо тIаьхьаюьсу моьтту суна...

— Йиса а ма мега! — дIаиккхира Самарт.

Сесий, Лалокний йисира пхьегIаш дIаяха. Сихъ-еллачу Сесас хи дуьттура тесана уллохула аннаш-на тIе. Эса дузадей ша аьлла, нана божали чу яха-ра. ТIаккха аратасаелира Сеса а. ТIехъэккхаш, ка-тоьхна, довха кортали тиллира цо. ПхьегIаш йис-ира Лалокина шенна. «Сеса а йобду», — элира корах арахьобжуш Iачу Сайдас. Арара гIуллакх дина а яьлла, чуелира нана а. Сайда Iара багара Iа тухуш, цу Iаьнарца кор кьагош. Шен кучан пхьош дара дIахьобкхуш дерг а. Юкъ-кара юха-воьрзий Лалоке хоттура цо:

— ГIулгех ловза хаьий хьуна?

— Ирх а кхуссуш, пхилпа ловзош-м хаьа.

— Делахь ловзий вайша «Билцигех»?

— Со пхьеглаш дIаяьхна яьлчхьана.

Кора хьалха охьахшира ши бер, гIулгаш а эцна. ГIаддахана латадуьйлира дихкина долу Борз. Ученца хьаладевлира дуккха а когийн татанаш. «За-икъ» аьлла йиллинчу неIарехула чу хьаьдира шелонан дохк. Тховх хьалайолуш, чоь мел ю яьржира и шелонан тулге. ТIаьхьабисарна кховруш санна, цхьаь вукхул хьалха лелхаш, чудевлира зудабераш. И неI ца тоьура царна. Ериг а кьежна, Iаьржа-кIай лепаш, уш далош йогIура Сеса ша. Цуьнан нийса-накьошаш дара и юьртара зудабераш.

— Топ-салам-жIолам! — элира нанас. Шуна дуьхьлара зIар хьан даьккхи? Сеса хир ю цунна бехки а?

Бераш лаьттара дечган маьнгин бохалла а хIитина, Лалоке хьуьйсус. ХIораннан керахь цхьацца ловзо хIума а яра церан.

— Баьрче довла! Лалока, назбарш тасал вайн хьешашна! — Еларца деш дара ненан и кьамел. «Хьеший-м» бацара Маккех ийзалуш, царна хаьара цо йийриг забар юйла. Юьртарчу берашна дукхасзара Макка. Уш хьаста а, церан дог эца а хаьара Маккина. Нийсо а йора цо кьовсам баьлча, шен берашкахьа ца узуш, бакъ верг толоти, харц верг эшош. Бераш шаьш а дитина, колхозан керта балха яхара Макка. Дада а ваханера пенси схьа-эца.

— Сеса, гIулгех ловзий вай? — хаьттира цхьана йоIа. Сайдин карахь гIулгаш гира цунна.

— Хьалха муьлха ловзур ву? — хаьттира вукху йоIа.

— Шишца бен ловзуш ца хилча, кхаж таса

беза, — элира Лалокас. Тлаккха хьаланккхира Сеса:

— Схьадуьйла буй буьллур вай, Самартглеран школехь санна, — Сеса дласахьаьжира глаж гаре догдохуш. Дадин Iаса яра цунна дагахь. Глаж ирх а тосий, цуьнца тIекIел буйнаш дохкура бера-ша.

Иштта ца тесна кхаж я дош а ца хетара. Юха а дласахьаьжира Сеса. Инълар яхара, массапхьа а лохуш. «ХIа а дера! Яйна Iаса гур йолуш санна, — элира Сайдас. Детташ тIараш а долуш. — Караел, караел!» — дара Сайдин багахь. БIаьргаш-м бара Сайдин пхьегIаш чу йохкучу шкапа кIел боьгIна. Массо а буьйлира и Iаса лаха, цхьа Сайда воцург. ХIета а, вета а, дадин Iаса ца хилча, юкьахдусуш дара-кх гIуллакх; кхин глаж-маж хIума яцара цу декъа тIехь! Лоху-уш, бераш дIасадевлча, сакъералора Сайдин. Велакъежара иза тлаккха, ша хиньна Iаччохь. Лоху-уш, бераш шкапехьа гIоьртича, шийла мохь болура цуьнга: — «Ишкапа кIел ма хьовсалаш! Цигахь яц шуна! — Парт-олий, хьалаэккхий, вухий хьовзура Сайда. — Маьнгн кIел хьовса! Маьнгн кIел ю шуна!» — олура цо берашка.

Сайдех пIекъелира Лалока:

— Хьуна ма дика хаьа глаж цу кIел йоций? — хаьттира цо.

— Суна хIунда ца хаьа, айса дIайнллина глаж мичахь ю?

— Ткъа, хьайна ловза ца лаахь IадIийчхьана а ца волу хьо?

— Вала-м волу, делахь а, суна а лаьа-кхи...

Шена хIун лаьа Сайда аьлла валале схьайнцира глаж ишкапа кIелхьара.

— Ахь лачкыйнера-кх и, ва «Боккха Корта»! —
Лергахь «зов» оыккхуыйтуш, тIара кхийтира
Сайдин беснех. Сеса яра и цунна тоьхнарг. Лета-
ш яра Сеса ша оыглазыхча. Дохко-м елира Сеса цу
минотехь. Эхьхийтира Сесина. Кхохкийра Сайда,
делахь а, велха-м ца вилхира иза, даго ца витира.

— Сайда, — хайттира Лалокас, — хIунда лач-
кыйнера ахь дадин Iаса?

— Ишта а! Сайна ма тохийта, дада оыглаз-
вахча.

Билцигаш

ГIаж тесира, буй биллира; кхаж хьалхабелира
Маретан, Сесин. ДIадолийра ловзар. Гобина
хьуыйсуш бара роґлехь берш. Дукха лерана а
хьуыйсура уыш, «ваьгнар» дIавоккхуш. Ловзу-уш,
ирх кхоьссина гIулг охьадуйжира Сесин: «Хьайн
билциг яй, хьо!» — мохьбелира зудаберийн. «Наь-
нин тIилдиг яй, хьо!» — тIетуыйхира Сайдас.

Билцигаш а дохуш, эшарш а локхуыйтуш,
дахделира ловзар. Гуттар чьурабевлира ловзуш
берш. Сих-сиха тулуш, гIадыхара Сеса. КхозлагIа
а «вегира» Сайда. Гобира зудабераша. «Хьо хал-
ха а вайлла! ХIинца хIун дей ахь? — ойла йира ца-
ра. — Суна хаьа хIинца хIун дан деза, — олуш,
тIейирзира Марет, — чIогIа, «хIорс-тох-хIай,
вай», — алиий гола а тухуш, халхарна, тхуна кхо го
баккха ахь», — Маретана тIетайра чьурнаш массо а.
цхьа Сайда воцург. Делахь а, йиш яцара ловзар
дохо. Гола туыйхира Сайдас, куйгаш а даржийна
дIанккхира иза. Веза-партал вара Сайда. Гобаьк-
кхина валалел, ког а керчина, охьакхийтира Сайда.

Дукха сих а велла хилира цунна и тешнабехк.

«Ван, сан мара! Мара!» — аьлла, мохь белира Сайде. Буйна кӀел хьулбина мара а болуш, маьнгин бохаллица, дӀасаудура иза. Велха бахъана делира цунна, юх-юха вогуш, зудабераш тулуш, дог эшна вара кӀант.

Велхарца дагна ял хуьлу-кхи цхьаволчунна!

— Схьагайтал хьайн мара! Схьагайтал тхуна, — тӀаьхьа уьдура доьхна зудабераш. — «Гойтур бац! Бац! Гойтур бац!» — бохуш, дӀауьдура Сайда. Аттачу балхах, гойтур болуш вацара Сайда шен буйна мара. Цецъяьлла-а, ойла еш Ӏара Лалока; бӀаьргаш а бара цуьнан уьдучу берашна тӀехь.

Цхьана хена мохь белира Лалоккин:

— Со хьожур ю! Ас цӀий а сацор ду, — аьлла, хьаланккхира Лалока. Сайдин мара хьулбина болу дела, цӀий даьлла моттира берашна. ДӀатаселлачу Лалокас, Зураь бохучу йовлан коьртара оззийна йовлакх даьккхира. ТӀаккха дӀанккхинчу цо, и йовлакх йоттира шелига чу. Хи санна, тӀадийра кӀайн цӀена йовлакх. Юха тӀаьхьаеддачу цо, Сайдин буй оззийна схьа а боккхуш, мера тӀе тесира тӀадийна йовлакх. Цхьажимма хан яллалц юьхьа тӀехь дитира и тӀеда йовлакх. Вольхучуьра сецна, бӀаьргаш а бетташ, лаьттара Сайда. Тап-аьлла, дӀатийна хуьйсуш бара чуьрнаш. Дукха лерана, меллаша схьайцира йовлакх. Масех бӀаьрг бара Сайдина тӀе боьгӀна. Ша хьалха ма-хиллара, шуьйрра а болуш, шен меттехь гуш бара Сайдин мара. Цхьана а лазарна бехке а бацара и мара. Бакъдерг аьлча, цхьана меран Ӏуьргехула тача доделлера. Бете кхоччуш доллура иза. ХунтӀ аьлла, хьалауьйзира цо мара. Тап-аьлла, яйра и тӀуналла. Эхь хийтира Сайдина. Вистхила а дедоцуш, воьхна вара Сайда. Пуьтани боттар гӀолехь

хийтира цунна. Яхье а вавллера зудаберашца. Шуйрра дладаржийра Зураан йовлакх. Цийн тладам цунна тлехь бацара!

Цецдалла вовшашка хьаввсира зудабераш. «Хьажахьа! Ций а даций-ц», — аьлларг яра Марет. «Я хлумма а ца хилла», — эькхийтира Зураа а. Тлаккха хьалаиккхира Сеса: «Ва пуйтийн лежиг! — мохь туьйхира. — Ва аьшпийн кIур!.. — тIетуйхира цо. — Ас бер хьан болх!» — чухьаьдира Сеса. Дланккхира Сайда. Лалокина улло дла-хьоттира Сайда. Цунна хавара Лалокас шена ту-хуйтур йоцийла а, Сеса дукха снха ясталойла а. Собар дацара Сесни тIера доттал а.

«Кхин ловзал тхьоца!» — элира бераша. «Хьо бахьана долун сан йовлакх а тлади», — элира Зураа а. Цхьацца олуш, шишша тIетухун, луьра хьовзийра Сайда, вистхила а ца вуьтуш. «Со-м ца йовлху сайна ций ца даьлча», — элира цхьана жимчу йоIа а.

Реза воцун хьаьжира цу йоле Сайда. Цици яра цу йовлан цIе. Вистхилира Сайда: — «Со а ца вовлху хьуна, «Котам», сайна ций ца даьлча, ас «хуртI» аьлла мелира и ций».

— Ватта! Хьажахьа! — цецдевлра зудабераш, — цхьа тладам а ца буьтушший? — хьаьттира цара.

— Цхьа тладам а ца буьтуш! — тоьшалла дира Сайдас. — Дукха мерза дара и, — тIетуйхира цо, — кампет санна.

Танакъай

Сайдас ций мелла ша аьлла динчу тоьшаллех дика ца тешаш, ладовгIуш Iара бераш. Дерриш а охьахевшина, соцунгIа хилла Iара бераш. Цхьа

Сайда вара маынгн тІехь хІоьттина лаьттан, гІех-
хьа кура а вавллера иза. Массаврга а хьаьжира
жимма-тІамма Цици; лап-лаппинцехь деттан
бІавргаш а дара цуьнан:

— Ас а-м мер ду хьуна, хІинца, сайн цІий, —
элира Цицис, доккха садаьккхира цо. — Со яхьа-
хьара сайн пІелг а хадор ма бара, — элира йоІа.

-- Ма Іовдал ю хьо, «Қотам», цо-м вай ледой! —
олуш, хезира Сайдина...

— Ма ца до! Ма ца до! — аьлла, шениг дийца
Сайда вуллушехь, юкьанккхира Сеса:

— Схьадуйла! Детсадехь санна, «жмуркех»
ловзий вай?

— Ловза, ловза, — го бира зудабераша.

— Ткьа, бІавргаш хьалха хьенан боьхку вай? —
хаьттира Лалокас.

Говттаре терра, оцу минотехь охьахевшира ша-
берш а. КІоргга ойла ян езаш дара и гІуллакх.
Іадда Іачу берийн ойланан соз хадон, йистхилира
юха а Лалока:

— Тхан луларчу воккхачу Дадас Іамийнера
тхуна... Оха-м «А-да-дада-дай» дагардора, дега тІе
куьг а тухуш, — ша аьлла яларца-а гІелтєлира иза
ца а, шєца левзина бераш а дагадаькхира цунна:
Лалокина дуьхьал хІоьтттира шен ненан сурт: «Ма-
мин бер дац и», — цо олуш санна хийтира йоІана.
«Ма-ма», — кхойкхуш, хьаланккхира Лалока. Тан-
аьлла дІатийра гондІара бераш. ДІасахьаьжира
Лалока; шен хьийзина корта охьабахийтира цо.
ТІаккха элира халла хозуьйтуш:

— «Танакъай» тІаьхьадиснарг бІавргаш боьхкуш
хуьлура тхан-м. ТІеяханчу Сесас куьг лецира Ла-
локин: «Кхаж ма тасий вай? Ас боьхку бу
бІавргаш! Суна лаьа!»

— Ас боьхкур бу! Ас боьхкур бу, — бохуш, шай-шай хьалха дуйлура зудабераш.

— Хлан-хла, длахиттал го а бай! «Танакъай» кхавчнарг хьалхара ву вайх, — элира Лалокас. Шен догъэца лууш зудабераш лелийла хинра цунна. Лалока йоцчунна ца хаьара «Танакъайгар», цундела иза хлоттийра «дагархо» еш. «Дагархо» а элира Лалокех Марета. Шен дега тле куьг хьалха а тухуш, дайолалуш йоллура хьесапча. Ларамаза дласахьаьжира иза. Сайда гира цунна сонaxь лаьт-таш. Бага цазапелг а боьल्लीна лаьттара клант. Ша харидерг дийцина дела эхь хетара цунна.

— Схьавола хлоккхуза, — длакхайкхира Лалока. Бераш юкъадуйлира цхьацца кхоссар еш. Делахь а, юкъа-м витира Сайда, клезиг-дукха муьшка а йина. Зудаберийн хичаш лайра Сайдас, хала лай-нехь а, дукха ловза лаарна. Длахиттира массо а. Лалокин аз дара чохь хезаш дерг...

Ада-да-да-дай,

Дарсакъай!

Шаьлга бийши

Ханакъай!

Шел ма велла

Банакъай,

Ше латаехьа

Танакъай!

— Э-э, «Танакъай» яй хьо! Бляьргаш боьхку яй хьо! — цхьа Лалока йоцург массо а бара и бо-хуш хьийзаш. Лалокин даг тлехь висира и декъаза «Танакъай». Дласахьаьжира Лалока. Чуьра цхьац-ца хлумнаш цацкъар ехира цо. Ишкпа длахлоттий-ра магггара глелаш. Маьнгги клел уьйзира тас а, глумгла. Ишкпа длахлоттийра ангалин лаьнгар а. Цхьа зока... хьеглаш чу йохкучу ишкпа...

тІехъ. Шурех дуьзна дІахІоттийна дара и зока, тІе, сирднллина а дара ша. Локъамаш ян дагахъ, йи-
тина яра и шура а. Корах чу кхетта маьлхан зІаь-
нарш шена тІехъ сеюш цу маьлхан зІаьнаршка
шси хенаш ленадойтуш, синкъераме къегара сир-
днллина зока. Шена хиндерг хиньехъ-м доьлхург
хир дара и, шурийн тІадамашца бала а бас-
сош.

ХІумнаш дІасаяьхначул тІаьхъа дІахІоьттира
Лалока. Шенкъа юккъе лаьттара иза, меттах а ца
йолуш. Дукха лерана дІабнхкира цуьнан бІаьр-
гаш. Юх-юха хьовсуш, цхъа цуьрг а са гойла ца
йитира цунна. ДІадолнйира ловзар. Зудабераш дІа-
туьйра Лалока тІейолаелча. Зудабераш тІегІурту-
ра Лалокас букъ берзийча. Массара а йора Лало-
кина муьшкаш. ЧІогІа сакъераделла дІасалелхара
ловзуш берш, и чоб а ца тоьуш. Массарал а чуб-
равелира жима, партал Сайда. Воьлучуьра ца со-
цуш, дІаиккхина иза, пийсса бертал охъаветІира
цицигах ког а тасабелла. Лалокина хьалхха нисве-
лира Сайда. Хаддаза юьхуш дІасаидира ци-
циг а.

— ТІекхета, Лалока! — мохъбелира берийн (и
ала шайн бакъо цахилар дицделире арна). Лало-
ка охъатаьІна ялале, буьрка санна, керчира Сайда.
Маьнгин кого сацийра иза. Дукха каде а хьаьвзи-
на велира Сайда. Партъаьлла хьалаиккхина, маьн-
ги тІе велира кІант. Лалока лаьттара мор а бар-
жийна, тІейогІуш. ЧангІа дукъа чІогІа
а детташ, дІавелира. Капал бегІийламет-
тиг яцара, маьн лаьттара и! Кхоссавел-
ла цунна тІевелира Сайда. КІентан озан лорах
тІаьхъакхира Лалока. Чехкка дІасахъакхира дар-
жийна куьйгаш. Шийла тІадамаш йобІан юьхъах

а тухуш, гловганца охьадуыйжира сирдиллина зокка. Кела-кескаш тосуш, доьхна даьржира и, цленкъе мел ю. Гюьхна, катовхна шен бляьргаш длаблтира Лалокас а.

Вайн вичче ма хлуттийаа хюьттина сурт набарх а, и-м самах дарий-и!

Маьл-маьлнера дласахьаькхира зоканан аьхкаш. Хинна-м ца кьегара зоканан меженаш, хлумма а! Падамашца охьадоьлхуш, царна тлехь дара и шури дохк. Гелделла, длатийна бераш а лаяттара.

Цхьа цигиг дара-кх цу бохаман даржах пайда-оьцург. «Гинггинехь», клелдлахула бляьргаш а кьерзош, шура яа хюьттира иза. Аннаш цандора цо, ба-ай хьокхучу маттаца шура бага а уьйзуш. Цигиге хьовсуш, вовшашка хьовсуш, ойланаш йора кхераделлачу бераша. Гуьйренан дерзе суьйре санна. сингаттаме яра и еш йолу ойланаш. Хлоттоза ца йолу китарло лобхуш, длатийна еш яра и клорга ойланаш.

Маьнгин йисте охьахира Сайда. Цуьнан боций когаш цленкъа а ца кхочура. Маьнгин шаршоца шен когаш а ловзош, цигиге длахьожура Сайда. Партьяьлла яхана хьалаиккхира Сеса: «Ва «Боккха Корта», — элира цо, — ва «Лоха Бетар», хьо гадьлахьарий и-м цигиган бехк а бина, дладоьрзур дарий, хьо айкх!» — аьлла, оьглазе йистхилира Сеса. Кхиберш массо а тебирзира Сайдина: («Аьшпийн клур», «Блангларбог, байгле-кепек!» ван а вара Сайда цкъацкъа гюьнжар волуш, — гладвахар тлехдаьлча а, халонга ваяьлча а).

— Воцнакъа эькхар ву и дла ца дийцича, — Зураа а элира.

— Ша лакхаволу моьтту кхунна кьайле длатийцича, — Марета а кхоессира.

Эццагара олун, длагара тлетухуш, дукха луьра хьовзийра Сайда.

Масане элира цара! Цхьаь вукхул муьста, да гах мел кхетадерг!

Чохь хлума ца сацахь а, Сайдин а дацара кхин деган меттина потаг.

Дласахьаьжира Сайда, кхохкийра Сайда, бляргаш а бевлира цхьажимма благлар:

— Дера Ийр ву-кх со-м, со лалахь!

Шен балхана кьера вара Сайда.

И аьлла валарца доккха садаьккхира Сайдас. Йоккха киртиг яра цунна тлехлоьттинарг.

Мел хала ду кийрахь хлума сацо, гуттар схьаглергаш и лаьтташ хилча!

Учахь делира когийн татанаш. Ло дегош, лаьтташ беттара и когаш. Неларе схьакхечира и когийн татанаш. «Ца лалахь?» — аьлла, хоттуш, длатесна куьг а долуш, цленкъя юккъехь длатийра Марет а. Хи чу плаж тоьхча длатеба, пхьидаш санна, лара бераш.

«луьхлукъ-луьхлукъ» аьлла, йовхарш туьйхира. Дада лаьттара чуволуш. И нел ца тоьуш, аралилхира бераш. Дистина доглуьчу хин юьхь санна, си-ха а дара уьш. Тлеюха ца кхуьуш, кадетташ длатийцира мача-корталн а. Маьлле кхийсинчохь йисира ловзо хлумнаш а. Чохь бисира хлусаман дай шавш.

— Хлуи ду шуна хилларг! — берашка хоттуш, чувелира дада. Цецваьлла-а дласахьаьжира иза. Дада хьаьжира доьхна лачу берашка, юхахьаьжира иза цленкъя юккъе. Дуьзна, бодделла лаш циги-циг гира цунна; маттаца цландеш балдаш а дара цигиган. Гобаьккхнна локхуш кхийра аьхкаш а яра.

— Шейожа хьо белхан! И цинг арадаккха дезарий аш-м, шаьш ловза дуьйладалале. Гой шуна цо баккхина бохам?

— Ас доккхур ду и-м! — хьаланккхира Сайда. Дуьйшучух кхетча санна, «Млабу», аьлла дланккхира цинг, маьнги клел лечкьира иза.

Можах куьг хьаккхира дадас:

— Ма даккха! Тлаьхьа ду хинна. Лаа ца аьлла, сан клант, «Говталан тлам хьалабе, хи чу валале».

Дадига хьажначохь виснера Сайда. Бетан маьлера схакъедан мотт а бара цуьнан, бляьргаш а кьерзара, глехьа нарбаьлла.

— Дада, и цинг когаш клел ца нккхинехь,— олуш, длаволалуш воллур Сайда.

— Хиун хир дара тлаккха? Хиун ала воллу хьо? — хьаланккхира Сеса.

Лалокин дог-м тохаделира, бена чуьра даьккхинчу хьозанан санна. Оцу халчу минотехь, шуьйра неI йовллуш, чуелира Самарт.

Лепаш, клайн кьегара клац пиллина месаш а, бляьрган негларш а. Шелоно ягийна цийийна яра ши бесне а, ах мара а.

— Гуран-Дада вац иза,— элира Лалокас.

— Тпоьрмиг а ма бу!

Массо а хуманан тидам бора цо, поглуш полу це а туьллуш.

— Ван а ма ву! Баккьала а ма ву! — аьлла, тлараш туьйхира Сесас а, Сайдас а. Дада велалуш гира царна. Тлаккха майрадевлира бераш.

Гобира Самартана. Длаэлира зурма, йолкехь санна. Кхаа озаца яра и яьккхина зурма:

Дуьне клайдеш Ia ма догIу,
Таьнца вайна шело йогIу,
Шелонца ло ма догIу,

Лайца Пуран-Дада вогу.
 Дадин буйнахь Іаса ю,
 Букъца кхозуш тлоьрмиг бу,
 Тлоьрмиг буьзна блараш ду
 Бларийн тлараш мьрза ю.
 Дадас блараш доькьур ду,
 Цхьацца кана кхочур ю,
 Бисначарна дуьтур ду.
 Бераша шуьйра гобийр бу,
 Юккъехь дада вуьтур ву,
 Гонах халхахьавьзур бу,
 Пура-Дадина баркалла ду.
 Пура-Дадин клай маж ю.
 Можца лепаш жовхарш ду...

— Макка а йогу! — элира «Вуьшта» дадас.
 Юкъахдпсира ловзар. «Ва нана!» — мохь белира
 Сесин. «Валалай!» — Самарта а эккхийтира, хил-
 ларг хIун ду шена ца хуьшехь.

Тлах-тIих-тIаххинехь кIажа етта йолийра зо-
 канан аьхкаш. Церан гловгIа моссазза ели «мIаьу»
 олий, Iохура маьнгин кIелхьара циниг. Самарта ма-
 баххара, дукха коча дара циниг, ша хаза а дощу-
 шехь. Нана чукхачале дIапIанийра чов-м дикка ца
 хьаьжча, хIума гур допуш.

Суьйре тIеяллац сатуьйхира Сайдас. Пхьуййра
 хан хиллалц а сатоха магара цо, зока коьртах ца
 даьккхинехь. Шура нийшира нанна. ДIахаьттира-
 сьхахаьттира. Сайда юкъавуьйлира, Сесех ша
 кхоьррушехь: «И циниг когаш кIел а»... цо оллу-
 шехь, дада сьбакхайкхира дехьа чуьра: «Макка, и
 зока дендала йиш яц, тIаккхахула циниг арадок-
 кхур ду вай, зене хIумнаш дуьйлу цуьнгара». Кхий-
 тира Макка. Эцца дIахедира ден долу дов. Кхин
 зока дагададе, Сайда дIахаьрцира набарна. ДIа-
 тийра Самарт а, Сеса а. Цхьа Лалока яра-кх дIа-
 хаьрцаш — доккха са доккхуш, сьхахаьрцаш —

туйнан кърд беш, наб яйна хыйзаш. ЙоI тергал-
йора улло Iуьллучу нанас. Ийна а, Лалокин коьр-
тах куьг хьаькхира цо. «Нана, — хезира цунна ше-
га олуш, — и зока ас дохийра хьуна». Лалокин
букъ марабоьллира нанас; тIаккха элира, йобIан
лере а яхана:

«Вон хьаха дара оцу зокапан аьхкаша хьан куьг
хадийнехь».

Непан куьг кьевллина схьалецира йоIа, юха а
хьаттира меллаша: «Кхана локъамаш йийр юй ахь
вайна?» Нана жоп делла ялале наб кхийтира Ла-
локина. ПаргIатъелира йоI дуьххьара нана ша
аьлла яьлча, оцу непан йовхо шена кхаьчча. Зока-
нан бала а дIаийцира нанас.

«Хинца ма Iе-кх Сайда, ша Iалахь а!» — яра
Лалокин тIаьххьара сема ойла.

С А Н Г І А Л А Т

Дуъра хи буха а дахана,
Хіорд бакъабелча,
Тулга тле буц а яьлла,
Баш-Лам сенбелча,
Маьлхан серло а лекъна,
Дуьне макхделча,
Тіаккха бакъ хила а мега
Хьо вицтур аьлча.

— Ва нах! Хіара хіун ду, — цеццолура тхан
нана. — Тайнигех ца ловзу хьо я цуьргаш а ца
гулдо ахь.

— Диггий, марсений деца хьан герз?! Іаламан
гІалат ду-кх хіара хьан йиша, кІант, — олура сан
вешига.

— Соби йнта ахь, нана, йнта! — велалора ваша.

— Сан пакъост вай н-м, вуно каде а волуш.

Со жима йолуш дара н...

— ПІаьлдиг буьзний вай, Собеш? — хоттура соь-
га.

— Дикин ду. Меца хилча, дера хуьлу-кхи вай.
Яло, хІета, хІинца...

Ваша хьалхий, со тIаьхьий охани тIе долалора
тхойша.

Трактор лелош вара иза. Цо бох-бохург а деш,
гондахьа хьийзара со а. ДТ-54 трактор яра лелом
ерг; цуьнан йоллу меже йовзийтира суна вашас.
Массо а догIанан чIагIо а гайтира. Суна трактор
Iемийла лаьара цунна. Цкъацкъа, малх кхеташ
дIайолалой, маьркIажан бода къовлабаллалц болх
бора ас, я башха кIад а ма ца лора. Вуьшта, бу-
са тIехь-м ца юьтура со вашас, йиттане а.

Вашин болатан-дин безара суна. Са а къералора
цуьнца. И сецча...

— Дог лазадаьллера хьан? — хоттуш, чуьйнан
батта тIе лерг дуьллур ас.

— Ца даьлла! Яйн сиркхо хьакхаелла вайх?

— Миска хьо яI. Сатоха деза. Кестта кхуьур ду
хьуна дарба а. Iаьднaш а хуьйцур ду, доккханиг а,
жиманиг а. ХIинца сема а карор ю. ХIа-а... ДIо
вогIу хьан лор а.

Ваша вара и лор.

Гуьйранна школехь дешар дIадоладаллалц, ве-
шина гIо дора ас. Дикка тракторан говзалла Iе-
мина а йогIура суна.

Сайн хенарчу зудаберел дегIана тоьлла а, ницкъ
болуш а яра со.

— Хьажахьа, ва кIант! Хи диллина хьаьжкIа
санна, хьалаели-кх хIара йол, — олура тхан на-
нас.

— ЦIахь сацо еза хIинца...

— ТIаккха-ткъа? Вон хьаха дара, юьхк санна, и
йиснехь. ЭгIаза хиллехь. Суна гIо хьан дийр дара?
КIелвисина ваьллера-кх...

— ДIахьалахьа, дIа! КIордийна-кх хьан забарш

а, — олий, оьглазйовдура нана. — Цу йолах боьрна стаг хир вац хьуна.

— Ас хир ву элира хьоь, нана? Хьажахьа! — велалора ваша. Иштта, суна тлехула кьовсам а болура тхан чохь. Делахь а, вашас бохучу тлехь-м дуьтура нанас сан глудлакх.

Ялхитта шо сан дуьзначу бляьста Бетин-Ирзе аха вахийтира ваша. Щера араволуш дуьйна, агло лощуш вара иза, ан хлоьттина шена, бохуш. Тляьхьа яхара со.

Де глудлакхе дахана хан яра. Геннара, кьеггина гуш лаьттара трактор. Есса. Ваша вацара тлехь а я гондла а. Бечу белхан гловгла а ца хезара. Шек а аьлла, болар сикхдира ас.

Шина кулла юккье гуьллун карийра суна ваша.

— Соби, цхьажимма садада дагахь аглорваьлленра со, — элира цо. Цамогуш хила шен бакьо йоцуш санна, бехкала вахана вара ваша.

— Дера хлара майда тахана тлелел ца яккхича а ма ца йолура...

— Хаьара суна хьо аглор хлунда ваьлла-м, — олуш, дласахьаьжира со. Нацкьаро-о йовттина лаьттара декьачу дечиган глудч. — Латта тлуьна ду, ваша, хьо мегар вац, — аьлла, хьалаглаттийра ас иза. Аттачу балхах и цла воглур воций хууш, дечига тле кетар яржийра ас. Цу тле длахаьрцира ваша.

— Дависа хьан! — элира цо доккха са а даькхича, — шина-кхаа сохьтехь ас сатовхча, чекхдаьн долу глудлакх...

— Ваша, хьо гучохь а волуш, ас дан ца мега и глудлакх?

Мега, ца мега и аьлла валале, длахаьдира со. Юха а ца хьаьжира, со сацорна кхоьруш. Тляьхьа-

тесначу пахаршка а хъаъжна, трактор латийра ас. Вашас санна, д'адолийра охана, тидам цуьнан айса бина дела. Со хаал хилчахъана. Шозза т'евеара ваша, б'ал к'орга боккхий хьожуш. Харш-м ша йуьллучуьра гуш дара цуьна.

Садале аьхна делира Бетни-Ирзе. Пхи гектар сов оьккхуш яра и майда.

*

— Хала ду и сан дагна, сийсара хилча санна...

Мосуйттазза басна хийцаелира и кьона зуда. Ондда, хъаькхна биша дег'ан хен саттош, охъалахъ-елира иза. Бехха охани т'ехь б'аьрг а сапош, к'орггера кьурд бира цо. Нуьцкъала дан а дара Собина и кьамел.

Къорано дакъийначу дитта т'ехь лара тхой-ша. Кхоран ах яра иза, лаятта йоьжна йуьл-луш.

— Ма мерза хилла хир бу-кх х'окху кхоран стом, — элира ас, даьгначу гонах куьг а хъаькхна. Т'аккха йистхилира Собин:

— Иштта дагадо хьуна дог а. Кийрара бала бал-хийча йолу-кхи ял, — елакъежира Собин.

Аьрру бесни т'е к'аг а х'уттуш, серлаелира цуь-нан юьхь. Дуьйцийла йоцуш, безамехь стаг яра иза.

Цкъацкъа г'ан-набаршца хеза исбаьхьа йини. Геннара... Цу эшаран мукъам карлабелира суна, дуьххъара Собин йистхилча. Лерг хьостуш хаза дара цуьнан аз.

Цхъана эшшара, шортта д'ахьора Собис шен дийшар...

— Маждар даържира баьцарчу дуьненна, —
элира Собис. — Кура яьйна а телаш, мохаца дласа-
тийжара буьртиго даздина ялта. Дашо лепара
блаьрго ма-лоцу луьллу аре. Цхьана метте дла а
тебна, юткъа зурма локхура чилла. Шена гон-
дахьарчу даржах йоккхасра чилла. Меллаша баца-
лара схьакъедара тешха бецамеъ. Юха, тIам тухий
добдий, кулла кIел лечкъара иза. Луьйчу бера-
ша, паргIат даха ца дуьтуш карзахдохура ардаш
юккъе диллина татол. Генна дла тулгIеш туьйсура
по. Якъаяла ца кхуьуш, тIеда лаьттара хин йист.

Хьийкъина шо дара и, хаза денош а лаьтташ.

Къаьсттана сирла дара соьга ца кхайкхина де.
Ма кхоьлира и тхуна.

Ца хьаьдда йобдуш, татолан йистехь ког а шер-
шина, гор яхара со. Цу галъяларах кхин нис ца
луш, хIокху дийне схьа а еа-кх.

Ваша дIаваьллачу кхечира со. Оцу бIаьста кхет-
тачу лазаро, кхин денвала ца вуьтуш, дIаваьхьира
иза. Ваьхьира дера, оха а, лобраша а ка детта-
шехь-м.

Эрна араьхь йисира сой, наний. Тхан да тIамехь
вийна, аьлла, хаам кхаьчначу дийнахь а, оцул
холча ца хIоьттара тхойша.

ХIетахь дегайовхо яра. ХIинца иза а яц. Кхерч
байги тхан вашас, туса кIега ца буьтуш.

Давуьсийла цуьнан! Шедан кхожжал хIума, и
бахьна а долуш, хIокху дуьнена яьлলেখь, иштта
балехь хир яцарий нана-м. Ца кхин-кх зуда дола
яккха а, добзалх марзо эца а.

Ваша кхелхина бутт кхаьчча; балха яхара со

зІакардаьхни лелочу. Йозанца дара сан гІуллакх. Фермера арадоккхуш дерг а, цу чу дохьуш дерг а лорура ас.

— Ирс яІ, Соби! Ма цІена бу-кх хьан болх, — олура мехкарша. Сан-м са ца кьералора цунах, цхьан-цхьа цуьрг. Наггахь тхан лулахо Леча во-гІура ферме. ХІоъ бохьуш а, кхелли дІахьош а иза нислора тхуна.

— Хьенех, ас цигаьрка узур яра-кх, хьуна лнъ-ча, — олура цо. Тракторна хьалха хаа бохург дара иза. ГІадїоьдий дІахьодура со.

— Айхьа латае ахь, айхьа! — бохуш, нацкъара охьа а хонї, Іара Леча. Ларамаза и волчухьа бІаьрг кхарстийча; сайга хьоьжуш каравора суна иза.

Со гІалатъяларна кхоьру хьуна иза, олий, хета-ра суна хІетахь...

Цхьана шотан сарахь тхоьца кьамел дан ванїтї-ра Леча. Дуьненан юкъярчу гІуллакхех лаьцна дара и кьамел. Оцу шарахь парте ваьлла вара иза. Дукха дийцира Лечас, зударий дика кхета а беш.

Исс сохьтал тІех иккхина хан яра тхо дІадухуш. ЦІа даха массо а цхьаьна новкъя девлїра тхо. Юьртах чудоьлча, цхьацца-шишша дІаса а кьаьстина, Лечица со-о йисира со.

Хьалха тхан чу листина а вара иза. Берахь дуьїна цуьнца левзина, вешин нийса накъост а вара. ХІетте а, буьйсанна цуьнца со-о яр бегІийла ца хета-ш, болар сїхдира ас. Вист а ца хуьлуш вогІура Леча. Суна хеттарг хета хир дара-кх цунна а. Кхо керт бен яцара тхуна юккъехь. Хьалха церан цІнї-нан маьїе кхечира тхойша.

— Хьо цІа кхечи... Іодика хийла, хІета! — элїра ас.

— Кхуьур ю хьо сан йодика ян-м... КетIа кхаччалц дIакхетор ю ас хьо, — аьлла, хьалхавелира Леча.

Тхойша дIакхоччуш цигаьрка латийра цо. Мелаша тхан кертах дIатевжира иза.

— Собн, — элира Лечас, — халла хозуьйтуш. Кхин хIума а ца олуш, сих-сиха пхи-ялх кIур баькхира цо. Iадда лаьттара со. Цхьана хена: — Собн! — юха а кхайкхира иза.

«Сахилале цкъа вистхила а мега хьо-м», — аьлла, цуьнан бIаьра хьаьжира со. TIаккха, гIаддахана, ший а деладелира тхойша.

— Мичхьа ю хьо, ва йоI?! — мохь туьйхира нас.

— Вайн совхозехь курсаш йохку хIинца, — халла ала кхиалуш, дIаиккхира Леча.

Цу буса, дехха ха хирцира ас.

Садаьржаш уьйтIа элира со, пеш лато дагахь, «Етт дIалаллахьа, озна хьуна!» — тIаьхьа кхайкхира нана.

Нехан санна, тхешан цIийнан маьIе со ислуш, веьна дуьхьал велира Леча.

— Хьенех, оцу зIакардохнах хьан са ца Iехало моьтту суна. Берахь дуьйна тракторна гондахьа хьийзина ма ю хьо, — элира цо. — Ма-дарра аьлча, цуьнан говзалла а евза хьуна, суна санна...

— Хьуна санна аьлча-м бакъ дац, вуьшта, сайначулла...

— ХIа, и-м, хаьара вайна! ХIинца коьрта дерг — хьо деша яхийтар ду-кх, хьан лаам белахь. Со а язвелла механик Iама.

— Леча, тхан нене и хьахо хIуттур варий хьо? — хайттира ас. Цкъа воьхна-а, сан буйнарчу сера тIехь бIаьрг сацийра цо. TIаккха, шен лахара бал-

да лаьвшира. Цхьа хан елтира и вист ца хуьлуш. МаьI-маьIпера гучудийла дубйлира адаман. Самаяьлачу юьртан иелла гловла лаьттара хIаваэхь. ДIадолалуш дара белхан де. Дукха хьалхе гIотту юрт. Тхан паний дайна, «Малх кхеташ тохавелларг—жеррахь чувобрзу». Оцу тIе доьгIна ду юьртахойн массо а дезарш.

Шайн керташкара а тIехь, наг-наггахь бIаьрг тулуш, тергалдора тхойша. ДогдетIара сан.

— Ма мукъа ду-кх хIара адам, цхьа долчушна!— элтира ас.

— Дала хьеха! — олуш, дIасахьаьжира Леча а. Хьажа юкккъе шад хIоьттира цунна.

— Соби! — кхоьссира цо доцца. — Хьуна хьалхара бердах эккха а кийча ву со. Суо хаал хилчахьана хьо бен хIума гуш а вац со. Чохь а, арахь а хьан сурт лаьтта суна дубьбал. Гуттара а. Ялх, ворхI шо сол жима ю хьо.

— Хьан вешница, роьгIана, гехь идийна ас хьо. ХIинца а, хьан куьйгаша сайн легаш кьубйлуш санна хета суна. Цкъа охьа а ца йожийна ас хьо, мел чIогIа со кIадваларх. Тахана а йожор яцара. Кхана а... Цкъа а, сайна чохь йовхо мел ю. Вуьшта, сох долчушна кьора а, бIаьрзе а ю-кх хьо. ХIинцалц ца дийцшиарг айса тахана хIунда дубйцу а ма ца хаьа суна. Иза а повкъахь.

— Хьада, хьайн гуллакх де.

КIелдIахула соьга схьа а хьаьжна, шуьйрра ша а йоккхуш, дIаволавелира Леча.

Сеьначохь Iадда лаьттира со, йистхила а де доцуш. Тхан гIоно гоулатухучохь юхавирзира Леча. ОьгIазе кьегира цуьнан бIаьргаш.

— Хьан непе дешар хьахо бегIийла ца хета суна, — элтира цо.

* *

*

Дуьхьало ца пира нанас-м. КІантапа лабара-кх хьох говзанча хуьлийла аьлла, йилхира иза. Гуьйренан йочана санна, цхьана эшшарехь, ехха, юхерза а ца кхеташ. ТІаккха дуьйна дІа чога сик-йи́ра со цо: «Могашаллин тоьшалла даьккхиний ахь лобрашкара? ДІалолахь кехаташ! ТІаьхьаюьсур ю хьо».

Масане хаттар дира цо, юх-юха цхьацца ша доккхуш. Тхан миска пана! ВоІ денвелча санна, йоккхаера иза оцу деношкахь. Хьанна хаь цуьнан дагахь хІун дара. Вуьшта, цо лелориг, шен хеназа кхелхинчу воІах лаьцна-м хеталора. Дерриге а.

БІаьргех куьг хьаькхира Собис.

Со дІа а ийцира. Дешна чекх а елира. Юьхьанца йийца а дера йийцира со. «Зударийн гІуллакх дац и. Хотталахь юссур ю болатан динара», — олуш хиллера баккийчара. «Іемар ю, ларор ю», — дуьхьал доккхуш хиллера жимахоша. Цхьацца эладитанаш а долийра, шена атта лелархьама яхана божаршна юккье, бохуш. Цаьрга ладегІа со мукъа яцара. Тхан ненан дог а ца догІура.

Цкъа долало, тІаккха кхачало дуьненан хІума. Хедира сох лаьцна хабар а. Кхин а дара нехан гІуллакхаш.

Болх бан йолаелира со. Тхешан совхозехь.

* *

*

Маре ткье цхьаь шо кхачча яхара со. ХІинцалерачу хене диллича, тІаьхьо-м дара и. Делахь а, хантоьхна йоІ ю олучех яцара со, арайолуш. Заха-

лонаш а дера дара хъехош. Со полу меттинг лохуш дукха клентий бара тхан юьртахь. Массарал члогла тлаьхьа везира суна лулахо Леча! Вевзаш вара. Вуьззина. Лаятта ког левзинчу стеган цунна ала хлума дацара, ша хлуьттаренна ца аьлча. Вуьшта, безам... Сагла санна, хлоранга а длакхов-далац-кх и... Цхьанна тлехь соцу ойла. И члогла бахана безам, дукха хьолахь, къаьхьа-мерза а хуьлу-кх, хьуна. Коьртал дог а тоьлла, хилира суна и... Тевеьна стаг ма вара со яхнарг.

Оцу шарахь, пхьар воцуш, готта хийзира тхо. Совхозо деша вахитинера пхьар. Ур-аттала, говрана лан тоха стаг а вацара. Шен-шена, цхьацца таро йора белхалоша. Сан глудлакхана глюнча эшча, масех волура орцах.

Цхьана дийнахь, кладонна юкъя юьллуш йолу члуг а кагъелла, охана сацнйра ас. И карахь а йолуш, некъан йисте елира со. Геннара ченан клур глаттийна йоглура цхьа машина. Куьг айира ас. Закъ-аьлла, глехьа со тлаьхьа а юьтуш, сецира машина.

Длахьаьжча, Леча хиллера и маса воглуш верг. Кхо шо а дара Леча механик ваьккхина. Гладваха-ра иза, дукхе-дукха члогла. Бляьргашца воьлуш, охьанккхира иза машинара.

— Схьаяло, тлеля!

Хлаь-хлан-хла ца олуш, члуг длакховдийра ас.

Йинца а эхьхета суна и дагадеьча. Адамех тера йистхиллехь ца магара со?!

Вуьйхира Леча. Суна ган а гуш, малхо етина юьхь йозан баса яхара цуьнан. Тлаккха, марха санна, кхоьлира. Тадда лаяттара со а. Цхьана хена: «Ца йоглу-кх хьо, хлета?» — хаяттира цо.

— Ца йоглу...

Галамат сиха вахана, машина хнира иза.

— Кхана пхьалглахь карор ю хьуна члуг! — эли-
ра цо, ша длаобккхуш. Кхин соьгахьа схьа а ца
хьаьжира.

«Чаьглна лаьттаху пхьалгла а хлунда хьежайо
со, хетий? Цо хлун дора, ша бан вьдуш санна,
сихвелла? — хаьттира ас сайга. — Лартлера ва-
лахьара-кх хлара хьашт доцчохь». Лечина реза йо-
цуш, и яппарш а еш, юхайирзира со цу дийнахь.

Яхара со кхана пхьалгла.

Геннара цен алу туьйсура йиллина йолчу нела-
рехула. Тлах-тлх, тлах-тлх лаьттара хлаваэхь.
Йоккха а, жима а жлаьвнаш яра глдьяхана екаш.
«Хлара хлун ду техьа?»

Чохьха слира со.

Ши пхьар вара болх беш. Варзап етташ верг,
глоьнча, вевзира суна. Ткьа, важа... Жимчу жлаьв-
наца аьчган коржаман сибат доккхуш воллура иза.
Текхарг санна, хнийзара цийдина эчиг цуьнан ка-
рахь. Блаьрг тлаьхьа ца кхуьуш, сиха ловзура
нуьйжи тлехь беза морзах. Бозбуанчалла лелочу
востара каде а, хаза а бора цо болх. Гирсо ша до-
ра-кх цуьнан буйнахь шен глуплакх.

Даьдала хьо белхан! Мичара кхечи техьа хлара
лом? Акь а яьлла хьоьжуш лаьттара со. Кхоччуш
йина яьлла меже хи чу тесира цо. Цул тлаьхьа
туьйсира нахаран хьонхал. Тлаккха схьавирзира.
Соьгахьа.

Лекха вара керла пхьар, белшашкахь шуьйра а
волуш. Хнийзинчу коьртах доккха ка а тесна, ла-
кхара охьахьаьжира иза. Когера дуьйна коьрте
кхаччалц юьстира цо со. Хьажа юккье шад а би-
на, сан юьхьа тлехь сацийра цо шен блаьрг. Аьрзу-
нан ира блаьрг. Лаьттачохь суо жимлуш санна

хийтира суна. Пленан йол а ги-кх тахана, аьлла, велавелира иза. Цхьа тамашийна хийцалуш, серлабедира цуьнан битам. Кlorамодаша таржийнчу юьхьа тlехь, шурул-клaйн кьегира нхьабосса пийса цергаш. Ловза девлира lаьржа бlаьргаш а.

Хаза вара пхьар.

Къарш оьккхуйтуш, вовшахбаьккхира цо нана пlелггий, юккьера пlелггий. Чомечу хlуманан хьожа йоккху сурт а хlоттийна, хьалауьйзира пийса мара.

— Ой, месаш, ахь хlун леладо? Лаа-тара? — хаьттира соьга.

— Сан чlуг? И езаш лелара. — Дош аьлла яла а ца кхнаелира со-м. И шен доккха ка хьажийра цо сан бесне уллохула дlа.

— Оцу лергахь кхозу-кх хьан чlуг. Вуно хаза а ю и, шен дега терра... Месаш, дашо юй техьа и? — юха а велавелира пхьар.

— Яц! Дато ю и, — элира ас, сайн йохар цунах окхуш. Бlаьрган негlар а ца туьйхира пхьеро.

— И дато слахь а, хьо-м дашо ю, хlета, — элира цо. Суна аьттехьа гlоьртира иза. — Хlара накъост вада гlерта кху чуьра. Йовхо ца лало кхуьнга. Со милла вала воллу и йовхо ца тоьуш. Гlоьнча оьшура-кх суна чlогlа. Со вохвеп волу гlоьнча. Месаш, ас говзанча йийр яра хьох.

Йовттина суна чекхбаьккхира цо шен ира бlаьрг.

— Алахьа? Кхин лаха ахь хьайна гlоьнча. Со-м суо ю говзанча. Марша лайла!

Юхакlегар араелира со. Уьйтlа юккье со кхо-чуш, тlаьхьакхира Койма. И хиллера цуьнан цlе. Чlуг а карахь, суна хьалха велира иза. Утармех дlа а тевжина, хаттар дира цо:

— Оьгlаз-м ца яхна хьо? Деллахь, Соби, восе ма

далийталахь хьайна и... (сан цIе хатта а кхиънера цу сохьтана). Сан бIаьрг хьаьсти ахь тахана. Сан дог хьостур дуй-те ахь кхана?

Ткъа, цуина дуьхьал хIун элира ас? Хаттийша соьга. Ша шех тоам биша ваьлла стаг ма вара иза.

Коймин бIаьра а хьаьжна, елаелира со. И тоь-пра цуина...

ТIаккха дуьйна дIа сайна тIехь зеделира суна — дуьхьал боьдучу повкъа ца лелаш, нацкъара йийла юьйлира со. ПхьалгIина уллехула яхана, коган лар карлаяьккхира ас.

Суьйрашна тIаьхьо бен цIа яр ца нислора сан. ПхьалгIин керта улло лаьтташ каравора Койма. Цигаьрка а багахь, лекхачу гIопана тIехула эьккхара иза. Вуно атта.

— Суьйре дика хуьлда хьан, йоккха стаг! — маршалла хоттура Коймас.

— Диканца вехийла хьо а, жима къонаха, — олий, болар сикхора ас. Иза а вара пхи-ялх шо сол воккха.

— СоцунгIа мукъа хилахьа, Собн! — хьасталора Койма. — Сибилгало къаьстичхьана хьо ларьеш лаьтта-кх со...

— Лаьтта-те, пхьола деш. Ца лаьттича волий хьо?!

— Волу! Хиъна Iаш а бало соьга болх. И бакъ ду-дац хьажайолал хьо пхьалгIа.

— Цкъа яр а тоьъна суна-м...

— И дIо-о Iуьлду тIулг саина ду-кх хьан дог, — улле волура Койма. — Схьаерзахьа соьгахьа, — доьхура цо. — Схьахьажахьа цкъа... Цхьажимма. Хала ду хьуна?.

Хьожура со. Верриге а векхалой, серлаволий, дуьхьал воьрзура суна Койма.

— Хлан! Тоѳур ду, тоѳур ду. Діаерза хіинца. Дечган а вацій со-м, — олий, діатоѳра иза. Кхин Койма вист а ца хуѳлуш, эвлан писте кхочура тхойша. Генна яълча, юха хѳожура со. Ша сеѳча-чохь лаѳтгаш хуѳлура Койма. Меллаша хѳала а ойѳий, куг лаѳтадора по.

* *

*

Йорт тоѳхна беана, маса тіам а тухуш, чекхѳнк-кхипа и бутт. Тхойшнина.

Сан лерах детта долиѳра цхѳаѳца хабарш. Шим-ма-кхааммо а дийѳира Коймас сох лаѳцна хет-тарш до шайга аѳлла. Цунна хаа лууш хиллера цийнаноналlex суй соѳца бу-баѳ. Тракторна тіе а со сайн лаамехь хиѳна я лулахочо (Лечас) хазйи-на суна и корматалла. Дуккха а дара и хеттарш-м. Дерриге а дагардина вер ваѳ.

Цкѳа-долчунна, там а дера хуѳлура суна цу хет-тарех, безаман билгало и лоруш. Вуѳшта, дог юха а теттинна, ас ойла йича, деза а ца лора-кх. Ара-хѳахула со зен а хіунда гіерта? Экха санна, чиуг етташ тебачул, атта даѳ нийсачу новкѳа вахча?

Цуѳнга діа хіума а ца кѳадош, пхѳалгіина улло-хула ихна коган лар йиѳѳира ас. Тіаккха со лаха велира Койма. Кхевссина догІу догІа а, гоѳллелѳ баѳлла хатт а — цхѳа а дуѳхѳало цо лараме ца юѳллѳра. Мало йѳцуш стаг вара иза, массо а хіу-манна тіехь.

Ваа санна, везавелира Койма тхан герггарчу лу-лахошна а. Со балхара чукхачале, ирахьІойла кеч-ійой карайѳора суна. ЧІогІа гіллакхе бевлла, тхан нанна дезарш деш хийѳзара лулара зударий. Кхаѳ-

кхйча, шапн чу со йоуыйтург хьесталора уыш мамна. Цхъа тема санна, наггахь бен цо яха-м ца йохуытура со.

Боккха болх а бара н-м! Тахана хилча санна, дагадогIу суна, со гуттара жима йолуш, тхан денепан яра куыйра. И лийса хоура баба. Чу весь-веанчо, кар-кара оьцуш, луййсура бабин куыйра. Сиха йорзура куыйра. Шар Iаламат муьста а хуьлура-кх.

Яла а, пола а ца юьтуш со юкъяерзийча, и карладолура суна. Сиха ерзийра со а. КIур санна, хыййзира со цу муьрехь. ХIун дара а хаац...

Сахуьлу седа кхеташ хьалагIоттура. Буййса юккье яхча охьаюьжура. Дийнап дохалла болх бора. Я кIад а ма ца лора. Данм, пондар санна, лекхалуш дара сан дог. Массо хIуманах са а кьералора.

— ИлахIн! Хьенех, — олура мекхарша, — и чиркх санна, лнэпаш ю-кх хьо. Чуьра дуййна.

Везара суна Койма. ЧIогIа везара.

ХIетте а цхъацца долчу хIумнаша, стим туьйсура тхойшинне юккье. Со реза йоцуш амалш йохкура Коймица.

— Зударийн болх бац ахь юьхьарлаьцнарг, — олура цо соьга. — И Леча, — олий цунах тасалора тIаккха. Юх-юха кьедош, тхойшиннап еьна юкъяметтиг хаа лууш, шена а, суна а ницкь бора.

Цхъана сарахь прахьIаш дара тхойша. Ша воIура Койма гуттара а.

— Чукхетта вахана зуда ялор яц ас. Цхъаь бен сайн дола а йоккхур яц, цунна хIума а оьшуьйтур дац, — элпра соьга Коймас. — Иссазза юста, цкъя яккха, аьлла вайн дайша. Iалатвала йлш йолуш вац со, цундела сих а лур вац, кхоччуш сайна зуда йовззалц.

Къар ца вала дуййций техъа цо иза, хетара

суна цкъацкъа. Йоллучу юьртана а хаьа суна иза тӀехьийзий. Товр дара хӀинца кхуо сан «Юдика» йича? Айса йича хӀун дара техьа ас кхуьнан «Юдика»?

Суна сайна хаза а хезаш, гӀарт-гӀарт аьлла, шоза тохаделира сан дог. Ватта! цкъа а ца хилларг. КӀадбоцчу яьлла йогӀу хьо, самаяла, элира ас сайга. ГӀеххьа кхерам хьулбелира сан кийрахь. Меллаша хьалагӀаьттира со. Лулахойн чохь дара и...

— Хьо юсту-уш Ӏер хӀета, Койма. Варилахь, аьрша ма кагделахь! — Койма ирахӀуттуш а, къаьрззина сайга хьожуш а гира суна.

Маршалла а делла араелира со.

И буьйса чекхъелира ас ойланаш еш. Ӏуьйранна малх кхеташ, совхозан кертахь лаьтташ яра со. Цхьацца-шишша тӀевогӀуш, гулбелира белхалой. Машинаш хӀитточу агӀор бӀаьрг кхарстийра ас. Букь а берзийна, тхан коьртачу инженерца лаьттира Леча.

— Итт ларор ву цу аренна, — олуш хезира суна.

— Хьайна хуур хьуна, — элира инженеро.

КӀеззиг техкаш, шуьйрра гӀулч а йоккхуш, тхуна тӀеволавелира Леча. Киснахь дара ши куьг. Лаьтта охьа а хьожуш, ойланаш еш вогӀура Леча.

— Цхьа а тӀаьхьа-м ца висна шух? — хоттуш, корта айира цо. БӀаьрг бӀаьрга тӀе хӀоьттира тхойшиннан. ТӀеттӀахьаьдира Лечин дуткъа цӀоцкъамаш. Карзахе еттаяла юьйлира беснийн пхьидаш а. Кхохкийра Леча. ТӀаккха шена обгӀазваханчу цо: — ТӀедовла чехка! — аьлла, мохь туьйхира.

Дика стаг ву Леча. ЧӀогӀа веза и белхалошна, лара а лору, тхан лакхарчу хьаькамаша а тӀехь. Вуьшта, оза-м ло цунах тхо. Цкъа ша «хӀан-хӀа» аьлча, юха ца волу иза. И Ӏедал дац Лечин. Ша

Галатваьллий ца хаахь, дладаьлла-кх гIуллакх. Кхечу бригадехь ма яра со. Чхам-аьлла хийтира суна. Улло лаьттара кхоалгIачу бригадан кхачакеч-бийриг — Ави. Цуьнан куьг лецира ас.

— Инжар-гIаттар соьца хир ду Собин, — элира Авис.

— Сурсат лелочохь Инйр ю тхойша. — Цо и аьлчацул тIаьхий бен йнстхила ца хIоьттира со.

Кисанара схьадаьккхина куьг хаьн тIе а хIоттийна, меттах ца волуш лаьттара Леча. Вуно безамехь а вара, шена вуй а ца хууш. Хьаж тIех ловзура кIужалах схьакъаьстина хьаьвзина чIуг. Доца мекх меттахдохуш, дегадора лакхара балда. Цуьнан хазчу мера улло, къегара кхо-биъ хьацаран гIадам. Лечас сайна тIебоьгIначу сирлачу бIаьргаш чохь дийшира ас цуьнан дог: безам, сингаттам, эхь, бехк — дерриге а гойтура цуьнан хьаналчу бIаьргаша. Легашка къурд хIоьттира суна. Сайна оьгIаз а яхара со.

— Леча, кхаьрца мекха баккха яхийтахьа со а, — дийхира ас, меллаша. Жьопана хьевелира Леча. Цхьаццуьрг.

— Бедарх йовха хIума юй хьоьца? — хаьттира цо. Кхин вист а ца хилира.

И яра-кх пурба даларан билгало.

* *

*

Байчу механ тулгIено хьоьстура сан юьхь. БIаьрг биллира ас: схьакъиздара Iуьйре. Цхьаннахьа а ца хаалора дей-бодий къаьсташ цIийелла стигал, вуьшта Малхбалехьара кIай-м деллера дуьне. Цена ца къастахь а, гобаьккхина гучудели-

ра доллу хіума а. Кіайяла юййлира беса-мокха стигал; шел а елира и, сен а елира; гучудовлуш, къайладовлуш, гіййла лизпара седарчий а; тунде-лира латта, глашна а хъацар туыйхира. Маѳ-маѳ-Іера лере деттадала дуыйлира хІаваэхъ эделла татанаш а, азнаш а. Тіаккха, сакъералуш, боларе белира Іуыйренан ховха мох.

ІолхалгІа Іуыйре яра и. Гата белшах а тесна, тхан баннашна тІехъахула доьдучу татолла тІе яхара со. Ша и ламанан шовда санна, хъаьна хуьлур а Іуыйранна цу татолан хи. Месаш а шар йина, юхъ йилира ас. Цул тІаьхъа, кІоргга чу а кхевдина, лаг дила юййлира со. Цхъа доккха ІиндагІа тохаделира хи чохъ. Хъекъалца цу гинчу суьртан маѳІна дина со ялале, кхира сан дог. Сиха доьдучу хил а, маса хъоькхучу махал а хъалхаделира и... Лов-лов аьлла, кийра ца тоьуш, тохаделира дог.

Юха хъаьжира со. Лаьтташ вара улло. ИрахІотта дагахъ, пе туыйхира ас, юха, гал а яьлла, татолла чу хецаелира со.

Ка тесира Коймас. Хи чу кхаьчна ялале, шена хъалхха охъахІоттийра цо со.

— Хъажал соьга, Собн! — тІечевхира Койма. Ца хъаьжира со. Цо сайна гІо дар, дегаза хеташ лаьттара со. Яьржина оїла гулъеш, хъеелира со. Банне а ца балора лартІахъ сацам. Адам доьнал-лех доккхуш, хала хіума хиллера и безам.

— Схъахъажахъа?! Хъох куыйгаш тоха ца веьнера-кх со кхуза, — элира Коймас.

Хъаьжира со. И кир санна, кІайн вара Койма оцу Іуыйранна. Гуттар Іаьржа лепара суна тІебоьгІна біаьргаш а.

— ХІара дегІ ас доккхуш, цхъана а зудчо дуь-

хьало ца йина суна. Хьо йоцчо. Зудчун багара «хІан-хІа» хезна стаг вац со. КІира хьалха сайга и аьлча, я тешар а вацара. Зударий а, хьардаш а цхьаь хетара суна. ХІинцалц. Хьо лобхуш кхаьчна хилла-кх со, геннара, шун агІор а. Кхол-лам хир бу-кх и...

Кхин вист а ца хуьлуш, сецира Койма. Стиглий, латтий хотталучу генна дІа а хьоьжуш, Іадда лаьт-тара иза. «Ойла яьржина техьа кхуьнан а?» хаьт-тира ас сайга.

— Соби! Ас дуьйцуьнга ладогІалахь, — элира Коймас, Іийна, уллерчу соьналли тІе пІелг а хьа-жийна: — И, махца ловзуш, техка коча гІа гуш ю-кх хьо? Серло шена кьиййича, маргІал а делла, хІаллакьхир дара и. И-м ховха гІа бен дац. ДІо-о лаьтта дозанан наж а го-кх хьуна? Ма кура бет-тало цуьнан бохь. Лаьттах кІоргге орамаш а хец-на, онда лаьтта и. ХІетте а, серлонан тоам эшна-чу дийнахь, яьІна таьІар ю цуьнан. Хан а кхочур ю. — Кьурд бира Коймас. — Сан серло хьо ю-кх, йолахьа соьга...

Дош делира ас цунна. Цхьана а адаме багах а ца даьккхира со маре йоьду бохург. Кьуша кьола санна, хьулдира ас и гІуллакх. Сайн хьесапехь. ДІа ладоьгІча, лахьхьа юккьера лакхахьа юккье кхаччалц, дуьйцуш хиллера ас хан йиллар. ЧІогІа даьржинера и хабар.

КхоалгІа Іуьйре яра и. Трактор латош йоллура со. ТІевеара Леча.

— Хьенех, — элира цо, — хьо декъала хилча-хьана, кхидерг ловр ду вай. Вуьшта, гІалат ма йо-лийла хьо.

— Леча, цуьнан ойла ас ян а ца йо хьуна. Безам-ца дечу маренна ца оьшу и ларам-бустам.

Иккхира сан багара сонталла. Ала-м элира ас и, ма эли делира. Ча тІехъ со шершича санна хийтира суна. Коймин «юхахъежар» дага а деъна.

— Нагахъ сан гІо хъайна эшахъ, алалахъ. Қхин хІума долуш ца сецира со-м, — элира цо. — Юьтур-м яцара хьо даго, хъайн къа-бала ялхо, — тІетуьйхира Лечас.

— Баркалла, Леча. Арз далла бахъана каро хала ду, — элира ас.

— Ду, хъаха! Хъуна-м хІета а, вета а, — вела-къежира Леча. Қхин къамел ца дахдеш, къайлавелира иза.

Хъе ца луш, Коймин дола елира со.

— Доккха хІума ду-кх хъан хазъялар, таялар! — олура зударша. — ТІаккха-ткъа, — тадора шаьш, — дикачу ден хъайба а тІехъ шера ма хуьлу. Маре нисделлера хъуна-м! Каравел цул дика белхало, цул хаза стар? Дуьненан тІаьхъало хъаха ю цуьнца буьйса екъар...

Туьрла-туьрла дуьйцура зударша. Сох хьоьгура мехкарий. Цхъаберш гом а хъуьйсура.

Ирсан да яра со цу хенахъ.

ТІееара гуьйре. ГІа таса йолаелира хъун. Аькхе Іаьткъина можа гІа тахана дужура. Баьццарниг, халла, кханенга долура. «Хан кхаьчна шун! Кхаьчна хан, ма хьерча сох!!» — дІатуьттущ чеа дора уьш дитташа. ГІийла дуьхъало еш, шабар-шибар дора гІаша. ГІар лаьттара хъуьнахахъ. ЦІеххъана, наж буькъачуьра гучуелира лергъяхар. Боккха ирзе-бІаьрг а гина сецира иза. Ирзуюккъехула дехъаяла ца хІуттуш, дитташ кІел а хуьллуш, гобаьккхира лергъяхаро. Саца а сецца, ладуьйгІира. Шена тІаьхъа тебаш санна, хетара стешхачу лергъяхарна. Кхоьрура. Мегар-м дара цо шен кІезиг майралла

хьалхаяьккхинехь. Цец юхакъерзар зене долу. Ам-
ма, кхечу гаьн тIе долуш а хуьлу-кх: обгучу гIан
шах-ших а ца хезаш, кура волавелларг, тIехьахула,
це а тухий, цергашца лазаво. Хьуьнан гIовгIанан
иййсарехь вуьсу иза. ТIаккха хала а ду-кх азат-
вала.

И дарий техьа суна хилларг а?

*

* *

Хьун хьабкхна меттигаш таеш дара тхо. Юьхкаш
бухйохуш хьалха лелара трактор С-100. Латта
шардийриг тIаьхьа а тесна, айса лелочу ДТ-54
тракторца майда нисйора ас. Бода боьллачул тIаь-
хьий бен цIа ца кхочура тхох цхьа а. Дуьхьал во-
гIий каравора суна Койма. Вист а ца хуьлуш, хьал-
ха волура иза. ЛечагIеран кертан маьIе кхоччуш,
берриш дIаса а бекъалой, тхашь дуьсура тхойша.
Улло а йолий, меллаша пхьарс лоцура ас цуьнан.
Хьасталуш. Сан куьйгаца пхьарс агIонах таIабора
цо. Иштта, ха хенах а тухий, цIа кхочура тхойша.
Йовха а, цIена а хуьлура чохь. ГIийла йогучу пеша
тIехь кийча юург а карайора.

— ЭхI! Ма хаза ду вайн чохь, — олура ас.

— Ахь хаздина-м дац, — велакъажара Койма.

— Ас а, нанас а хIун башхалла ю? Со балха
тIехь хилча, вайга хьажа ца мега нана?

Кхин вовшашка дист ца хуьлуш, пхьор дора
оха.

Цхьана сарахь дикка хьеелира со. Дуьхьал ца
веара суна Койма. КетIара дуьйна гуш вара иза.
Куьйга корта а лаьцна, кора хьалха Iара сан Кой-
ма. Вуно гIелъелла а, меца а йолуш, чуелира со.

Гуттар санна дара чохъ. Кхерзинчу жижиган хьо-
жа а йогIура.

— Ма сирла ду-кх вайгахъ! — гIадъяхара со.

— Дац хьан хьуьнарца-м, — кхоссар йира Кой-
мас. — Вайн хIусам ларйина ер яц хьан пана, —
элира цо. — Ахъ айхьа дан деза хьайн цIенна до-
ла.

Ца тайра суна Коймас аьлларг, делахъ а дуьхьал
йист-м ца хилира со, кхин хIума цо а ца элира. Ци-
гаьрка а уьйзуш, Iадда Iийра иза. Оцу корехула
чукъерзачу гуьйренан буьйсанал бодане а вара.
Юучух ца кхеташ, охьадийшира тхо.

Денна балха лелара со. Кхин гучу ца валахъ а,
цхьацца къедамаш бора Коймас. Со чукхаьчча,
данма вусалой каравора суна иза. Сайна хIумма
а ца гучуха, дезарш дан йолалора со. Юьттург,
тоьгург ца оьшура. Адам дIатийначул тIаьхьий бен
охьа ца юьжура со.

Цхьана шотан сарахъ, тIергIан кIади а йохьуш,
чувелира Койма.

— Хезий хьуна?! — кхайкхира иза. Гучуяьллачу
соьга элира цо. — ХIара кIади жерочуьнга кхов-
даелахъ тховссехъ. Шуьйра ког болу хеча с аьр ахъ.
Сихха ялийта езар хайта. Шен йолу-йоцу говзал-
ла ерриг сан хечина тIеерзор ю хьуна цо.

— Дера ю, — тIетайра со а.

Хьалха шена тIаьхьаяьзна Забана яра Коймас
юьйцург. Наха дош олуш яра и жеро. Ян ша хаза
стаг а, дика зуда а яра. Юкъ-кара суна цхьацца
хабарш а хезадора Забанас. Юьтуьйтур юй, вок-
кхур вуй ша, бохуш. Масане хуьлу уьш вайн зу-
даршлахъ. Ас ла а ца доьгIура цу кIадбоцчу хIу-
манашка. Вуьшта, кхин, хIума тегархой юьртахъ
боцуш санна, Коймас Забана хаьржича, иза сай-

на пина хІуьтаре юй-м хира суна. Восс а делира.
Лечкѣа хІунда до и?

— Ва, стаг! юста а, хорма йийца а ма еза. ХьогІохѣа цига. Самукѣа а даьр шун, — элира ас.

Дукха лерана, вехха хѣаьжира соьга Койма.
Блаьрган негІар ца туьйхира ас. Бакь!..

— Ахь баккха ца мега и барам? — хаьттира цо.
Ца вешаш. — И а ца хаахь-м... — велаьѣежира
Койма, шуьйрра мор а баржош.

Сел воккха кхиънехь а, бустам-барамна говзал-
ла оьший-м ца хаьара сан майрачунна.

Маха боккхуш дара тхо. Нана а, ненайнжарий а.
Со-м школехь Іемира яра а, тега а.

— Дависа цуьнан, дела! І Вайца елира-кх и баш-
ха Забана, — элира ас. — ХІинца цѣа таро ян
хьожур ю-кх со а.

Койма дІа а хІоттийна, юьстира ас хеча. Кехата
тІе язбира барамаш.

— Садайна вайна. ГІой йола! — снхвелира Койма.

Мегар хІета, аьлла, уьйтІа елира со. Хье ца луш
чу а еъна, хьалха хІума йиллира ас.

— Ой, дІа а кхаьчна-м еан хьовха хьо? — цецве-
лира Койма.

— Стаг, и хеча дІакховдийначул тІехѣа, жеро-
чуьнца дан къамел ца кариьра-кх суна. Бакьдерг
аьлча, захало дІа-м хѣахийра ас. Ца хѣахийча до-
лурий и?

Доггах слаелира со.

— Лен цаяр бен молха дац. Схѣайола! ХІума
мукѣа яа соьца, — элира Коймас.

— Айхѣа яа ахь, меца яц со.

Ара-чу а йолуш, сайн дезарш деш лелара со.

— Адам дац хьо, Шунка Пика, — (и олура сох
забарина). — Казин Коймех тодакх ян гІерта

хьо, — сан гюдаюкъ мараерзийра цо. Тiаккха гуттар чуьравелира со хьобстуш. Дуьненахь цуьнан карара ца ялаелира со. Цкъа яла а ца лора, цо ша дiа ца хецца.

Цхьана хена наб кхийтира Коймина. Цуьнан пхьаьрса тiехь Iуьллурасо. ХьалагIатта дагахь, хаза шорта дехьна, Коймин куьг юхадаьккхира ас. Сайн белш мукъайоккхуш. Набарх катуьйхира Коймас. Къевллина сан корта марабоьллира цо... Дош хир дацара сайчух.

— ХьалагIаттийтахьа со, — дийхира ас.

Экха санна, набарна сема вара иза. Бiаьрг биллира Коймас. Вела а велла, меллаша дiахийцира со. Сиха дехьа чу а яьлла, neI тiететтира ас. Чорхан тата лагIдархьама. Кхин хьем ца беш, хеча тега юьйлира со. Шозза цхайкхира Койма, соьга охъайижа олуш.

Iуьйранна ялх сахьт долуш, тегна яьллачу хечина иту хьаькхира ас. И гIанта тiе а оьллина, сийсара кхехкийначу жижигаца яа, керла гала тесира. Цул тiаьхьа, чуйоьттина локъамаш а йина, хIума нацкъар яьккхира ас. Хье ца луш, Койма хьалагIоттур вуйла хаьара суна. Цундела, кечдина сурсат стоьла тiе хIоттийра ас. Дуткъачу озаца зурма йолийра пеша тiерачу чайнико. Тiаккха балха яха араелира со.

Kиранде дара и. Машен тiе гуллуш бара сан накъостий. Ма дика ду-кх со тiаьхьа ца йисина, аьлла, хийтира суна. Болар сихдира ас. Геннара со тергалъеш лаьттара Леча. Дуьхьалвелира иза.

— Хьо ма беса ю, бiаьргийн гонаш а хедда? — хаьттира Лечас. Цунна гора-кх сох дерг дерриге а. Дог а лозура сох, ас бохам шена баьккхиншехьа.

Иист а ца хуьлуш, лаьттара со. Харцдерг дийца ца лаара. Майрчуьнца яхь а яьлла, сахиллалц хеча тоьгуш яра ала а ца тарлора. Ас жоп даларе ца хьаьжира Леча.

— Хьенех, тахана ахь бан болх бац вайн, — элира цо. — Ша а глой, сада!а!

И дагарца хадийна дара! Леча дика вевзара суна. Юхайирзира со.

Хлетта чукхаьчна тхан нана а лаьтташ, чохьха елира со.

— Ахь хIун леладо, ва йоI? Гуьйренан кIирандийнахь мукъана а цIахь Iен ца мега хьо? — тIечевхира нана.

— Мега. И бахъана а долуш цIа ен-кх со.

Койма чохь волуш ша нисъелла дела элира цо н. Бехке стаг яра нана. ХIун дара а хаац, эвхьазалех ларлуш, вуно гIиллакхехь вара цуьнца Койма. ХIетте а, арахъара лорура нанас иза. «Нуц-м нуц бен ваций», — олура цо. Ша йолуш, Койма цIахь хилча, чу а ца хIуттура.

— Шу паргIат дуй хиъчахъана, — аьлла, дIаяха тохаелира нана.

— Яда йоллий-ца хьо хIинца? ГIур-м яцара, — дуьхьалъелира со. Охьалахъелира нана.

Сехъа чу велира Койма, цIена хеча а тIехь.

ГIадйобдий, яла юьжура цуьнан дегIана бедар. Къеггина гуш а хуьлура духар. Ала хIума доцуш, дика нисъеллера хеча. Iаьржачу кучаца хаза а товра.

— ГIоза лелайойла! — элира ас. ЦIийелира нана, ша йолчохь ас майрчуьнан бедар декъалйинча. Иза а хеча. Къаьрззина соьга а хьаьжна: «Ирс долуш хуьлда!» — элира мамас а.

— ЙоI, и ког кIеззиг шуьйра баьккхинехь дика

хир бацара? — хавттира нанас. — Яла йоллу-кх и хІинца яьлла хорма ца езаш.

— И-м ас ца тегний, нана. Забане хьахабахьа и «ког», — елаелира со.

— Ватта, хІеллигни! — инзарьелира нана. — Зуда яц хьо? — обгІазъяхара иза. Забаничул дуккха а дика нисло хьан-х бедар. Пхьийттара а ялале хьайн вешин хІумнаш-м ма тоьгура ахь. Буйса-де дайа ца мегара и хеча лато? — Юьхьаьржо ю-кх хьо, гобаьккхина, — сацам бира нанас.

Верриге а векхавелла, бІаьргашца воьлуш лаьттара Койма. Чохь йолу нана цунна ца гора. Невцан бехк-гІиллакх а дицдина, соьга хьоьжура иза. Хиннчуьра гІаьттира нана, араьккха дагахь.

— Гучуели хьо, Шунка-Пика! — элира Коймас. Дукха сиха уча елира нана.

— Эхь доцуш ву хьо! — тІечевхира со. И, цІоькЪа-лом санна, вай кхоссавелла, суна барт а баьккхина, дІахІоьттира Койма.

«Сайн бІилциг вай со!» — ший а куьг айъира цо. ТІаккхий бен стунанна тІаьхьа а ца велира нуц.

Оцу дийнахь дуьххьара невцалли тІехь галвелира тхан Койма. Юха ца йоьрзуш, цІа яхарий-ца нана-м. Тхаьш дисира тхойша. Нехан санна, кхонц дош вовшашка оха алале, кетІа хІоьттира тхан совхозан хьархо. Котамашна хІоь таса араььллачу соьга: «Кийча хилалахь!» — мохь туьйхира Коймас. И а аьлла, кЪайлавелира иза. Айса кечам стенна бан беза ца хууш, со лаьтташ, йоккхачу гІовгІанца тІехъиккхира мехкарех йоьттина машина. Боллу урам айъина етташ вота а яра, юкЪа кара лерах кхетара пондаран аз а. Лакхъхьа юкЪе кЪайдаелира и гІовгІа. Цхьанхьа зуда ялийн-

чу баха мовттира суна уш. Катоьхна, доккха-доккха гIуллакх а днна, агIоргъелира со жимма.

— Ва зуда, хIай! — олуш санна хийтира суна, набарха. — ЦIе пожа хьо белхан! Дийнан делккьехь юьжу цийнана?

Наб сох хьерчаш, жимма хьеселира со метта ца йогIуш. Коймин марахь бIаьрг биллира ас. Цо сайн самаяккхар новкъа деара суна. Берахь дувйна, наб ца тоьъча, дерI духуш яра со. «Юьжуш а хуьлу, наб чIогIа еъча, — элира ас, Койма дIа а тоттуш. — Мацвелла хьо?» — а хаьттира ас тIаьххье.

— Со хIунда мацло, хIиннца хIума а йнъна араваьлча? — цецвелира иза.

— ХIун оьшу хьуна, ткъа? Я, мерах хьокху йовлакх ца делла ас? — хаа лиира суна, юха а.

— Делла, ва делла. Со-м кечвира ахь. Вуьшта, хьо йобжна-кх бухка хаьдда топ санна, — элира Коймас.

— Же! Ма Iел хIиннца, сан доттагIчунна Осмина нускал далийна, уьстагI а ийци ас.

— Ой, ма цIеьхъана хилла иза... Ловзаршкахула дела дог а хьенан догIу? Хьуо гIохъа цига, — дийхира ас.

Миччара! Аьттехъа а ца дитира сайнинг. Дош хир доций хиъча, кечъяла юьйлира со. Сийначу шолан коч юьйхира ас. ЧIогIа хьаьжира Койма. Реза ца хилира сан кучан ярна.

— Ой, и хIун ду? — оьгIазвахара Койма. — Коч аьлча а, ботт ю-кх, ша ма-ярра! ХумпIаро тапчин санна, кепа туху-кх цо дерI. — Ерриш иштта тегна ю хьан уьш? — хаьттира Коймас.

— Ю-те, — гIад а дайна, меллаша елаелира со.

— Стенпа кѣжа хьо? Дуьне-м ца доура хьуна, хьан уьш цѣрга ца кхийснча.

— Кхийсий вайша, хѣта? — хайттира ас.

— Ялал делхьа! Соьгара гѣо оьший хьуна?

— Оьшу! — элира ас, чѣгѣа...

Деха ши цѣокъам хьаладедира сан «стеган», ас и аьлча. Дехьа чу куьг хьажийра ас. Цу чохь саца бохург дара и. Къайлавелира Койма. Лам-мим аьлла, дуьхьало ца йира цо. Сайн ма-хуьллу снхо йира ас. Билггал со хаза кечъелла моьттуш, куьзгана хьаьжира со.

— Хѣинца повкъа долиий вайша? — кхайкхира со. Неѣаре хѣоьттира Койма, уггар а хаза йовлакх а карахь.

— Месаш охьа а хеций, дѣатилла, — элира цо.

Беа а, буькъа а бара сан корта. Йоккхачу ахкаро бен кур а ца сацабора. Иза а, юьйцинчу кѣажарех бора, гуттара а. Схьаяьккхира ас яхк. Гѣадьяхана гоьлел охьахьаьдира кѣажар. Хьаьжна-а, аьттехьа гѣоьртира Койма. Сан букъах да-ай кахьаькхира цо. Тхин хиэ диллина гѣа санна, серлавелира иза.

— Сан Шунка, ва сан Пика, хьуна бѣаьрг ца хилийта йоккхий ас-м хьан и «хаза» цѣе, — велавелира иза. Тѣаккха меллаша йовлакха кѣел хуьлдира цо сан лерга юххехула схьакъедда гиччо. — Мерап стечуьнгахь ца тов букара дирзина гиччо! — элира цо. Юха, цѣлехьана оьгѣаз а вахана, цѣаста санна цѣийвелира. Оцу шен хазачу хьажа юккѣе боккха белхий гулбира Коймас. — Јаѣар хьанна тоьхна ахь? — аьлла, сан белш лецира цо. Аьчган морзахна юкѣа ерзийча, кхин чѣгѣа лазор яцара со. Са бага кхечира сан.

— Болатан яций со-м, стаг, — элира ас, халла, — тле тахана хьо пхьола деш а вац.

Дукха сиха длахийцира со.

— Лаза-м ца йин ас хьо? — хьаттира Коймас.

— Ахь хIун дуьйцу? Зайтадайтта хьаькхча санна, там хили-кх сан дегIана. Хьо-о гIо хьо цу ловзарга, — аьлла, дIайолаелира со. — Кхин цкъа а суна IатIар а ма эцалахь, — тIетуьйхира ас.

— Ой, Шунка, делахь, ма хала стаг ю-кх хьо! Схьайоьл суна! Схьайола ца боху ас хьоьга?! — тIаьхьа велира Койма. — Болатан а, бамбин а ю-кх хьо. Сан йоцуш цатерг а ю хьо, — хьаставелира Койма. Хьох со ваьллачу дийнахь, стиглий, латтий буха доьлхур дуйла хаалахь. ХIетте а, Iалац-кх со. Схьаерзахьа...

Эцца хедира, хин юьхь санна, сиха доладелла дов. Ястаелира со.

И хьалхий, со тIаьхий, уьйтIа делира тхойша. Сан аьтту тIема кIел дара кIадийнан совгIат. ХIун дара а хаац. Цхьа иммансиз хьаьвзира сан коьрте. Сайн стаг «вен» дагадаара суна. ,

УьйтIа юккье лаьттаху мотоциклана тIе доладелира тхойша. Лоха яра юккье йина юьйцина керташ. Бакьдерг аьлча, лулахойх цхьа а гуш-м вацара со «ловза йолуш». Цундела майраелира со. Сиха тIаьхьа а кхиьна, Койминна чухула мукъа пхьарс баьккхира ас. Сецира Койма. Лакхара охьа акха бIаьрг кхарстийра соьга. ТIаккха, суна тIехула дIа, нехан керташка хьаьжира иза.

— Ва юьхьIаржо яI-кх! — элира цо, халла хо-зуьйтуш. — ХIинца хIун леладо техьа ахь?

— ХIан-хIа! — кьаръяла ца туьгура со. — Букар-никIапех кьастийча, байлахь ма юьсу кIажар а. Къайлаяхал сан месаш! Айхьа. Хьайн куьйга.

— Дукха яха, хьо! — элира Коймас, со шена тле а озийна. Юха а: — Дела яха хьо дукха, — аьлла, кӀажарх кур хьарчийра цо. Корта хьовзийра Коймас.

— ШайтӀа яӀ! Иштта атта хетара хьуна со вохо? — хаьттира цо, сан лерга тле бат а йиллина.

— Ахь дича ца тарлуш хӀума дан а дуй техьа вайшиннан? — доккха садаьккхира цо.

— ХӀара лаьтта ка а, со а вовших тера хетий хьуна? Малаш-м ца йовгӀна ахь суна, вуьшта цуьнга дуьйна дӀа...

И хаза дезий хьуна уггар хаза ца дезачунна! Жопана лаь сан багара ялале, юкӀаюьйлира лакхӀхьарчу гӀопера йоккха стаг. Хьанна гора иза!

— Ма бетта ирбина мангал чхарах! — тӀечехира йоккха стаг. — Ма детта карраш! Суй бовха эккха шуна, лан ца мегаш. ГӀелано сай лохуш, кхоьллина хӀара луьш. Буьшта, шуьши-м лаамо бааши луьстучу дийнахь цхьаьна тоьхна-кхи. Вовшашна билла бехк боцуш, шиммо а лоху аш ижу. ТӀза, чам кӀахь а ца беш, баа шайн мерза кхача. Цхьана кедара. Ларбинчу бенал исбаьхьа хӀума суна-м ца карийна... Дикачу повкӀа хуьлда шуьша! — аьлла, гӀумгӀа а карахь, кӀайлаелира тхан лулахо. Вовшашка хьаьжжинчохь дисира тхойша. Цхьана хена, меттавеара сан «стаг».

— Хьехар дӀаэца са-м дацара хьан, кхета мукӀа кхийтирий хьо цо дуьйцучух?.. Кхийтира! Дегайовхонан лаьциг бу-кх и а... ТӀеяла! — элира цо.

ДӀахӀовттинчу меттига тле кхечира тхойша. Нехан санна, ловзаран дайшка дистхилла довлале, дӀа-здийра тхо. Ипарлина хьалха вигира Койма. Хьхо-о сацийра со. Барт хаьттира. ГӀуда а туьй-таьхьа дисарна. ТӀаккха бал болийра, Кой-

ма юкъя а тосуш. Шен рогаана йоI глаттийра жу-
харго. Къортара хIума тайина и йоI ялале, меттара
го лецира, тхьамдалла Iачу Забанас. Шуьйрра мор
а баржийна, раз шершаш, Коймйна тIавхьа яхара
иза. ЛIаяла кхегарий ткъа? Ондда бухь а бугIуш,
шортта халхар дора Коймас. Дукхэ-дукха тамехь.

Ма гуш вара иза. Бехк бацара жерочуьнан. Эх-
хар а дIаелира Забана. Зударийн могаара, маIле,
лаьгтара со. «ХIусамнана яккха хIинца!» — мохь
тухуш хезира суна. Со-м яц, хетий, цара юьйцург?
Къайлаяла дагахь тохаелира со. Ца хуьлу дара!
Шиммо ядийна юкъятесира «хIусамнана». Мпчара
белира а хаац, эли алале кара биллира боккха
пондар а. Хьалха, жимчу хенахь, пондарца халха
йолуш, и декъаза Iсдал дара сан.

Iуллакх доцуш, дегадеара ловзарна, дог доьлу-
чу хенахь ас лелийнарг.

И-м хIун дара хьуна, баркалла ма хийла царна!
ХIинца а хаац суна, цупна бехке муьлха вара...

Съйна ваккха Леча глаттийра цара. Дуьхьало ца
еш, хьалха яла аьлла, дIахIовттира Леча. Цул
тIавхьа маьхьарий девлира маьI-маьIсера:

— Ког шаршош яла! Ког шаршош!

Халха дика волуш вара Леча. Со йоI йолуш, гут-
тара а цхьаьна доккхура тхойша. ХIун дийр ду шу-
на, хIета? Кхо-биъ го а баьккхина дIаер ю-кх аьл-
ла, ца догIучу дагца, йолаелира со. Ловзаран лаь-
мехь ког а шаршош, берхIинтта пиллиг долу пондар
а ловзаш:

-- Хьовзае! Хьовзае хил дехьара хьаша, — тIе-
чевхира Лечина, сох хьаша а еш, и забарш еш Iс-
дал дара тхан юьртахь. Билла бехк боцуш, хь-
за-м чIогIа йора, яллане а дIа ца йолуьйтуш. Кхо-
биъ хьовха, иттех го а баьккхира. Дош хир доний

хиъча, чуъраелира со а. Койма а вицвелира, оццул йоггушехъ. Доггах халха хъавзира со. «Уре! Уре!» — глайти, хлавазхъ. Клегар а йовдуш, гуо тосучу хенахъ, ахкарца охбаяхара сан месаш. Эх! аьлла, дагатесира Койма. «Ма ца оьшург ду-кх хьо!»...

— Ийт! Яла ма лайла хьо, Соби! — гIадвахара ловзаран инарла. — Човхае! Ма кхоае меже! — доттара маьхьарий. — Эшор хьо, доттагI!

Сакъераделлера ловзаран.

«Ой, яла еанарг яккха!» — хуьлуш ца доллу кхунах?» — хийтира суна.

Лечин бIаьра хъаьжира со. Кхийтира иза. Деллахъ а, юха-м ца велира. Ши гуо баьккхира кхин а. Цул тIаьхъа, суна герга а гIоьртина, велавелира иза.

— Тох! Тох! — аьлла, шен тамашена хаза бухъ а бугIуш, Коймина хьалха хьовзийра цо со. ТIаккха дIаяла некъ битира.

Шира бал бара охашимма карлабаьккхинпарг. ХIара дуьне санна, шира...

* * *

Ловзар дIадоххалц ца ийра тхо.

Тхо, аьлча а, Койма. КIиран баса ваханчуьра кхин метта ца вогуш, хьалагIаьттира иза. Ша коьртах ца воккхуьйтуш, нацкьар а ваьлла, совга дIакхайкхира цо.

— ЦIа доьду вайша! — элира, кхин дах а ца деш.

«Хирг хир кхунах», — аьлла, айса сайн чIагI-йира ас. Долу-доцу доьналла буйна а дерзийна, тIаьхьахIоьттира со. Кех йолуш юхахъаьжча, Леча гира суна. Ловзарна букъ а берзийна, тхойша тер-

галдеш лаьттара иза. Багарчу цигаьрканах сих-сиха бохуш кIур а бара. Схьахетарехь, со ен юьгу моьтту хир дара цунна. Ошчул карзахе дара цуьнна латтар. Къахийтира суна Лечех. Сох дог лозуш малелара иза. Куьйгаэшар хIумма а хир дац, шек ма хила, элира ас. Ша кхетий хоуьйтуш, корта тагий-ра Лечас.

И гинехь Коймин дог эkkха магара.

— Иштта лIадодахь, марара зуда а яьккхнна вуьтур ву со кху наха, — элира цо, тхойша чохьа долуш. Кхин и вист ца хуьлуш, ас ладобIуш, буьйсанга дахара тхо. Мерза кечбина кхача хьалха биллира ас. Мотт а ца туьйхира. Цо ца йиьча, и логал чохьа хьанна ер яра?..

Пхуьйрах а ца кхеташ, агIор велира Койма.

«Ма яханехь, хьайна и вевззашехь, — сайна обIазло йира ас. — Ой! соьгара даьлларг хIун ду? Халхавалар гIалат делахь-м, хIара дуьне даа а ца оьшу, — дуьхьало йира сан даго. — Цо нуьцкъала ца йигира хьо цу ловзарга? ХIа-а, Леча ву цунна легашка хIобьтинарг... Дера хIета».

КхидIа ца дахдеш, пазат лато хнира со, багахь гийла узам а беш.

— Хезий хьуна?!

Пазат охьа а тесна, дехьа чу елира со.

— Хи дал суна!

Цунна лен бахьана ца даккхархьама, мецачу чонна тIе хIунда молу а ца олуш, йист а ца хуьлуш, хи кховдийра ас. Цхьа кьурд бира цо. Иза а халла. Цу кьурдаца хедира Коймин собар а.

— Хьо бен гуш хIума дацара-кх цу ловзаргахь, — аьлла, волавелира иза. — Дукха озалорий ткьа? Со ца гучун ши бIаьрг болиьла бохуш дорий-ца халхар а. Суна-м ца хиьна таханаллац и бозбуан-

чалш хьох дохкийла. Хьайн майрачуна-м ца лекх-на ахь цкъа а пондар? Собца-м ца яьлла хьо хал-ха...

Со хIетахь чIир кхобуш хилар а, синкьераме ца хийшар а шадерг дицделира Коймина. Iадда лат-тара со.

Хьаьжна-а, сацавелира иза луйчуьра.

— Йист хIунда ца хуьлу хьо? — тIечевхира Кой-ма.

— Ахь рагI ца кхочуйту, — элира ас. — Стаг, ваша кхелхича, охьабиллина пондар, тахана дуьх-хьара каранийцира-кх ас. Цаяьллачу денна. Товш ма дац, сила долчу халкъа юккъехь юха-гIерта.

Кхин дош сайн багара ца долуйтуш, араелира со. Юха, и волчу ца йолуш, пеша улло истанг а тесна, дIахаьрцира со.

Чекхъелира и буйса. И саннарг тIееара шолгIа а, кхолагIа а... Эвхьаза ца яла, чIогIа садеттара ас. Коймин амал хийцайларе дог а дохура. Сайн дагна ял лобхуш хиллера со хIетахь.

* *

*

Гуттар дацделира денош. ОьгIазе мох хьаькхира шина регIа юккъе. Iаьнна дIатийначу хьуьнан дуь-хьало ца ловш, кьийсаме белира хьаьдда боьду дера мох. Диттийн карраш кхоамаза дIасатуьйсуре цо. ТIаккха яппарш а еш, тевжира самаьккхина хьун. Латкъамца девне елира иза а.

Луьра гIовгIа латтара шина Суьйра-юккъехь. Маса хьийзачу мохо ардаш тIе идадора дуьллуш лаьттаху лайн чимаш. БIаьргана нуьцкъала кIайн

лепара маггу яържина аре. Адаман а, экханан а лар цу аренца ца хаалора.

Дуьззина Ia дара иза.

Чохь йисира со а. БIаьстешна кечамбеш. таян хIиттийра тракторш. Юкъ-кара балха йобдийла нислора сан. Койма-м пхьалгIахь хьелора бода боьллачул тIаьхьа а. Берриг пхьерийн къаьсттана дукха болх хуьлура оцу муьрехь. Иллннчу хенал тIаьхьа ца дуьсуш, кечамбой довлура тхо хIора шарахь а. ТIаккха тхуна магайора сийлаллин цIен байракх. И дIаяла дагахь яцара тхан совхоз цу Iай а.

Белхалой говза а, барт цхьаь болуш а бара тхан. Жигара хьовзура уьш гуттар а.

Ондда дара ша совхозан куьйгалла а. Цундела хьалхе дIакхьохьура оха.

Дика пхьар вара Койма. Балха тIехь зевелла иза хастийча, цунах лаьцна собранехь къамел дича, чIогIа там хуьлура суна. Иза билгалваьккхича а, со билгалъяьккхича а цхьабосса хетара. Иштта хила декхар а дара и, суна хетарехь. Маррий, стей дацара тхойша?

МогIара дIахIиттийра тайнна тракторш.

Сийлаллин уьн тIе туьйхира Коймин сурт а. Оцу сарахь, иза кертал чохьха воллушехь, дуьхьал а хьаьдда, маракхийтира со цунна. Тхойшиннан юкъара хазахетар дара иза.

Вуно лерана лелавора ас Койма. Сайгара ледар-ло яларна кхоьруш, яьллий лаьтташ яра со цунна. Чухьаьжча, битам а хаалуш хуьлура Коймин этаг. Бедар-м йийца а ца оьшура. Малх санна, лепара тхан хIусам а.

ХIетте а...

Со мукъаяьлча, цхьацца хIума йобшура ас. Ис-

баьхьаллин дийцарш дохьура суна хьехархочо Дорас. Хьекьал долуш, оьзда йо! яра Дора. Кхин дан вон ца дуьсура Коймига, иза тхан чохь карийча. Цуьнга д!а х!ума а ца олуш, суна Иттарш йора.

Оршот де дара. Х!етта чукхаьчна, юьхь-куьг дуьлуш воллура Койма. Не!арх п!елг а тоьхна, чохьаелира Дора. Хьалхе долу дела, со суо ю моьт-туш хиллера цунна.

Юьйхира Дора, Койма ц!ахь карийча. Ч!ог!а эхье стаг яра иза.

Бехк ма биллалахь, Койма. Собина Горькийн «Нана» яхьаш еьнера со, башха дика х!ара йолу дела.

Гата а карахь, юхавирзира Койма. Соьгий, цуьнгий а хьаьжна, велавелира иза. Ца вешаш.

— «Нана» ца ешарх ц!енна ноналла далур ду сан зудчуьнга, — элира цо. — Кхунах «Илманча» хир яц, Дора! Зуда сайна ялийнера-кх ас. Х!ара эвлан юккье ялийта дагадеанчу дийнахь, ас хаам бийр бу хьоьга. — Катоьхна сан пхьарс а лаьцна, улло хьоьттира Койма. — Тхойша гуш ю-кх хьо? — хьаттира цо Дорега. — Сан белше халла кхочу х!ара. Кхин лакха ер яц хьуна сан зуда. Ша ял-лалц.

Оьг!азьяхара Дора, !аламат ч!ог!а. Цкьа кхохкийра иза. Юха, аьрру бесне луьстта егийра цуьнан. Лахара хьала йолуш, Коймин доккха дег! дуьстира цо. Т!аккха, эсала зудабер т!ехьа а теттина, хьалха елира хьехархо.

— Хьо хьанах вольу? — хьаттира цо. — Хьайх! — мохь туйхира Дорас. — Вайн махкахь, х!ор б!еннах шовзткье ялх белхало зуда ю хьуна. Ткь-итт эзарнал сов лору билгалбаьхна зударий-Илманчаш. Корматаллица кьастийначарлахь эхан-нал алсам бу зударий. Царах цхьаь—хьан зуда ю.

Хийнца хьол ши корта «лекха» ю иза. Хыйкъяина кхуьу ЙонтIаз-хьекхорг. Цо луш болу пайда дуьненна а гуш бу. Марс а тосий, хадайо и. Я орамца бухйоккху. Латта ца бехдайта. Эрна дайна хьуна дехкина хиш а. И тодакх санна, сонта ване хьо, Койма. ХIай кхобаниг я!» — аьлла, сан белшак куьг туьйхира цо.

Даркх-аьлла, неI а тухуш, араиккхира Дора. Меллаша сан куьг дIа а хецна, агIорвелира Койма.

— Декъаза стаг ву со, — аьлла, пепехъа а вирзина, дIатийра иза.

Оцу дийнахь дуьйна херцаяла юьйлира сан ойла.

«Ахчанал деза а, туьрал ира а ду хIума довзар», — аьлла вайн дайша. Койма къора вара цу дашна. Цунна хьовха, кхин долчу дукханна а. Даим со цахь езара Коймина. Цахь хилар а ца тоьуш, беа пенал арахъа долчунна со бIаьрзе хуьлийла лаьара цунна. Ша воцург, кхин хIума ца гуш. Ткъа, хила тарлуш дарий и?! Цо дегбаамаш бора. Ас уьш сайх окхура, йинчу ненах а тIехь тхешан юкъаметтиг лечкъа а еш. Дахделира суна и Iа, КIайчу хIурдан йистехь со ехаш санна.

Лелла ца йолуш хьеелира бIаьсте. Дийнахь хьаьжначу малхо яшайора гIура. ТIейогIура шийла буйса, цо, шен пардо а тосий, юха гулйора гIура. Чкъург а, ког а ловш ондлора латта. Иштта хьелира шело. Эххар а хьаькхира бовха мох. Цуьнца цхьаьна яькхира еза мархаш а. Йолаелира сингаттаме йочана. КIирнах а лаьцна дилхира мела догIа. ТIаккха, цIеххъана, тийра догIа, цкъа а ца дилхича санна. ДIасахьаьлхира мокха мархаш а.

Тлаьхьо дуьне серла а доккхуш, гучуелира сийна стигал а.

Кхана Iуьйранна хьаьжначу малхо семе Iаь гIаттийра хIаваэхь. МаьI-маьIнера баьццара хьалакье-дира кьона буц. Заза датIо кечлуш, йнстина стамь-елира стоьман чIенг. Арарчу белхашна тохаелира юрт.

Со а йолаелира денна балха.ЦIена трактор кхечира суна, Теркал дехьа бахийта кьастийначех дIа а тухуш. ГIадьяхана цIа хьаьдира со. «Стаг, итт дийнахь садоIур ахь, со гучуьра а яьлла, — элира ас. — И иллешкахь йнийцина НогIин-аре нахарца харца дохуьйту тхо. Са ма гатделахь, дела-хьа»!

— Дохийтий-ца, баккьал? — хьалагIаьттира Койма. — Ас сагатдан ца оьшу! Иттех боьрша стаг хир вац хьуна гондIа, Леча а боьххьехь? ПIелг а бетташ, луьург харжа йиш ю хьан-м.

Куьркара алу кхерстича санна, кхохкийра со. Бага а якьаелира.

— Ой! и санна дерг дага муха доуьйтур ду? Ала а делирий хьобга и...

— ХIунда ца алало соьга? Хьо бен меран сте юй цаьрца?

— Я! Авн а ма йогIу тхььца.

— И ша ду, — элира Коймас. — Майрачуьнца ю-кх делахь.

— Яц, ва стаг! Тишчу трактора тIехь ма ву Авин цIийнда. Совхозехь вуьту иза.

— Хьо а Iе совхозехь. Карор ду лехча бахьана,— аьлла, тIечевхира Койма.

— Соьга далур дац и санна дерг. Со, адам а лерина, ца хайина цара цIенчу трактора тIе? Сайн лаамехь яций со-м, эхь хета суна, — элира ас.

— Хетахь, кхарста яха мукъа ю-кх хьо, — аьлла, аравелира Койма.

Со гIур ю ца моьттура цунна. Яха-м яхара. Иза санна, балхахь яра со а. Цо санна, жоп а лора сайн балхах. Ша и лелориг хилча, суна тIаьхваваза ца оьшура. Шен дола яккха а ца погIура.

Койма чу вале новкъа девлира тхо.

* *

Эзар шерашкахь малхо гIум а къегош, лаьттина аре яра самайоккхушерг. Адамана пайдена депбеш бара и хьалха эмкалша гезбина эрна мохк. ХIетта диллинчу хин йисте бун туьйхира оха. И хиллера Терках даьккхина га. МогIара, хин дохалла дий-гIинчу синтарш кIел севцира тхо. ИндагIана бIаьрмециго-м дара къона акхтарг, делахь а йоккха гIоле йора цо.

Малх къевкъина хан яра дIакхаьчча. Оцу дийнахь мукъа дитира тхо Лечас. Ша, са а ца долуш, лаьल्लीна совхозан куьйгалла Iачу ойла вахара иза. Тхан бригадан гIуллакхашна. МаьркIажан бода къовлабелира, Леча юха ца воьрзуш. Сахьавзира сан. ХIун дара а хаац, иза вайна ваьлча санна, холчакIоьттира дог. ХIума йиничул тIаьхва, лийча а лийчина, охьабийшира божарий. Тхаьш йисира тхойша. Суна тамана Ia хир яра Авн, шена наб йогIушехь.

— ДIахарцахьа, ва йоI, — элира ас цуьнга.

— Хьан яйна наб сан ян ца мега? Яло татол чу, — аьлла, бедар охьатесира цо. Божаршна гена ялархьама, хица охьаелира тхойша. Авис жIаьлин-нека деш, со цунах йоьлуш, тхойша чуьраяьллачу

хенахъ, машинан серлоно лецира хин йист. Акхтар-га кIел сецира ГАЗ-69. Евзира тхуна и машин а, цуьнан да а.

Къегина бутт а лепаш, сирла яра буьйса. Вовшийн куьйгаш а лаьцна, сацаелира тхойша. Ерзина цIена яра ший а. Бедарш буьна чохь Юхкура. Гагура-горга боьлучу батто, тхаьшшиь аьшнаш еш санна хийтира суна.

— Вай, дела ма эхъ ду хIара, — аьлла, юьйхира Ави.

Аьтту баьллачохъ дIаэккха кечлуш, йистехьа гIюьртира тхойша. Машенна тIера бIаьрг дIа ца боккхура оха шимма. Леча тергалвеш. Иза кьайла-валаре хьоьжуш.

Хьем ца бира Лечас-м хIумма а.

Буьшта, тхойша санна, чIанаваьлла дIахIюьттира иза а, шен бедарш а карахъ. Лерана егийра цо уьш. Юха, дIаса а хьаьжна, татол чу иккхира. Шозза, кхузза хьулвелира коьртаца, тIаккха ар-кьалвелира хи тIехъ.

Ткъех гIулч тесча, кхочехъ вара Леча. ЧIогIа ларлуш, меттахъелира тхойша. Авел хьалха йогIура со. Куьг кховдийра ас, иза сайна тIеозош. И сан куьг каракхачарца «чхьашт» аьлла, дехьнна хьоршам туьйхира Авис.

Буьйсанна садоIуш дIатийначу дуьненахъ, вуно чIогIа а дийкира-кхи и Авин хьоршам.

Кхин юха ца хьожуш, ког ма-боллу чехка, дIахьаьдира тхойша. Едда йоьддушехъ йоьлура Ави. Бун чу кхаьчча а юхаерза ца кхетара иза. Саму-кьане стаг яра и гуттара а. Цхьана хена йоьлучуьра сецира Ави. Меттахъ Iуьллур а тхойша.

«Хьенех, ва хьенех!» — кхайкхира иза.

Сайна наб кхеттачуа, жоп а ца луш, Iуьллур а

со. Парт-аьлла яхана, кIегархиира Ави «Суна хаьа-кх хьуна наб ца кхеттийла, — элира цо. — Ладоглахьа соьга! Вайша гирий хьовха цунна. Вайшинна и-м гира, нанас ма-варра». «Сацахьа, Ави», — дийхира ас. Тергал а ца дира и-м. Хабаре елира Ави.

— Хаза а ю хьо, хьекъал долуш а ю, — элира цо. — Лобмар цхьаъ олу зуда ю хьо. ХIетте а, ирс дац хьан. Дуьйцийла йоцуш, тоьлла ши стаг ву Лечий, Коймий. Шинне а хьо еза цу шинна. ЧIогIа еза. И ца хууш бер а дац вайн юьртахь. Амма, ай-хьа лехначу кхаьчний те хьо?

— Ца кхаьчна. Вуно гена ю.

— Исбаьхьа стаг ву Койма. Битамей, куьцей диллича, вовшашца товш догIу шуьша. Делахь а, вон яхара хьо цуьнга. Тутмакх санна, беа пена юк-къе Iелур яц хьо. Ахь хьайн кхерч ларбой а хаьа суна. Делахь а, Коймина шенна еза хьо, чохь еза. И доллу ловзар шуьга хьаьжжинчохь дисира хьа-стаха. Цкъа долчунна, къахийтира суна Коймех, юха ойла йича...

Сецира Ави, долийнарг чекх а ца доккхуш. Коган тата хезира тхойшинна. Улло.

— Леча, хьо вуй и? — кхайкхира Ави.

— Ва! — хезира арахьара.

ТIаккха узарш дан юьйлира Ави, хала дархо санна. Цецъелира со чIогIа, Авин хIуьмалгаш девз-зашехь.

— Ой, хIун до ахь хIинца? — тIейирзира со цун-на.

— Йиталахь со, Соби, йиталахь, чIогIа агIо ла-забаьлла сан, — аьлла, букъ берзийра цо. — Оцу стоьла тIехь йовхха лаьтта хьуна Лечин юург. Ву-завелахь иза,

Авиx тасаяла йиш яцара. Лечина хезар дара. Цунна цкъа маIар а къовзийна, араелира со.

ТIедачу коьртаx куьг а хьокхуш, хигъна Iара Ле-ча. КIелдIахула хьаьжира иза соьга.

— Ави хьовха, цхьогал ду-кх, — аьлла, велавелира иза. — Меца вац со, охьайижа хьо! — элира цо.

— Вуьзна-м ванне а вац. Хьо дуккхалхьа а кхаьчний хаь суна, — аьлла, хIума хьалха йиллира ас.

— Ахь а яахьа соьца, — дийхира Лечас.

— ХIиннца гIаьттина-кх тхойша цу тIера, — элира ас.

— Ши цхьогал ду-кх вайн хIета, — аьлла, юха а велавелира иза. Бошхал меллаша суна хьалха теттира Лечас, вехха бIаьра а хьожуш.

— Хи чу ваьлларг мацло, Соби, — элира цо.

Тхойша цунна гар билгало яра иза. Ца ган-м йиш яцарий-ца. Лийчарх дерг хьаха ца деш, жимма сайна юург а йиллина, бошхал цунна хьалха дIа-хIоттийра ас.

— Стаггий, зудий цхьаьна шуьна хигъча, дин ма-са боду олура тхан денанас. Хьан дин хьалхаба-литтий вайша? — хаьттира ас

Там хилира Лечина. Ларамаза, шен хьаьвзинчу кIужалх тасавелира иза. Тхуна зеделла дара — хазахетар а, халахетар а шен кIужалх окхура цо. Хьийзаш, къаръяла-м ца туьгура кIужал.

— Давуьсийла цуьнан! белира сан и дин хIинца, — аьлла, гIадвахара иза. Хьаьжна-а: — Тамаша бу-кх хьуна и дагадар а, — элира цо. — Баккъал-ла а лаьарий хьуна со хьалхаволийла?

Корта таIийра ас. Бакъ дан а дара иза.

— Вайн къона-къенашка яй хьо-м, — олуш, бIаьргашца хьаьстира цо со.

Тіаккха ша дехьна гІуллакх а, кхочундпнарг а дийцира. Эххар а гайтира институто шег данийтина кехат.

ШолгІа шо дара Леча деша воьлла. Дийнахь мукъа зама цуьнан а ца хуьлура. Буса Іамош, чІогІа къахьогура цо. Шарахь шозза сессі дІаяла БуртІа воьдура. Дика лара а вора балха тІехь а, дешарца а.

ГІеххьа хан елира Леча хьала ца гІоттуш. Ци-гаьрка а уьйзуш, цхьацца дуйцуш хьселира иза. Авин пхьегІаш а йилира ас. Стоьла тІе хІума а хьаькхира. Цунна дуйхьал Іадда хіъна муха Іийр яра? Іаччохь витина яха а ца тарлора. БегІийла йоцуш гІуллакх дара. Кхин а, дан хІума ловхуш, дІасахьогжура со. Тіаккха дагавелира Леча.

— Дерриге а дина ели хьо? — хьаттира цо. — Йижа хІета! — аьлла, божарий болччу вахара иза.

*

* *

Садаржале . болх дІаболийра оха. Біаьн некъа-ца еха йоьдуш яра суна къастийна аса.

— Шина дийнахь яла мега хьо кхузара, — элира Лечас, ша со дІахІоттош.

Йист а ца хуьлуш, хуийла йолчу кІел куьг хьаькхира ас. ХІетта эзна басмин йовлакх, схьа а даьккхина, дІатиллира коьрта. Куьзганал араха буьйса кхехкара мокхачу марханийн жІуганашца. Суна тебна Іуьллура бай, ледарло ялахь, жоьпе озо кийчча. Сема ла а дугІуш, гондІа біаьрг кхарстийра ас. Бесса кьегачу некъа тІехь сецира сан біаьрг. Цхьа Іаьржа тІеда къаьстира некъа юккъехь. Ле-

чин гІаларт. ТІаьхь-тІаьхьа жимлуш, боданца байра и тІеда.

КІоргга са а даьккхина, ког стартер тІе таІий-ра ас.

ЦІенчу машино хунаш ца кхоьхьуш, чекхделира сан и де. Иштта дика кхин пхиь а. ШолгІа сайна елла майда чекхйоккхуш йоллурa со. ЙолхалгІачу дийнан делкьал тІаьхье яра иза. Некъан йисте кхо-чуш, Леча гира суна. Шен ГАЗ-69 дІа а яйина, со тІекхачаре хьобжуш лаьттара иза.

— Дика катобхна ахь-м, — элира цо. — ХІокху боларахь дІайодахь, кхаа дийнахь кхочур ю хьо хьайна хІоттийначу зил тІе.

— Кхаьчна а ца Іаш, тІехъэккхар ю-кх.

— Вуьшта, Соби, хьо цІа яхийтича хІун дара техьа вай? — хаьттира цо.

— ХІунда-а? — цецъелира со. Цул тІаьхьа дог сих-сиха деттадала дуьйлира сан, нанна цхьаь хІл-ла моьттуш.

— «Кхера ма ло! Ахь хІун до? Бос беxьн хьан-м, — олуш, аьттехьа гІоьртира Леча. — Гира суна хьан нана, — элира цо. — Могуш ю, паргІат а ю. ХІара чІепалгаш а даийгира хьуна.

Лечас сайга схьакховдийчий бен цуьнан карахь яй ца гира суна. Йохар хир дара-кх и.

— ХІинца хьобга доллу кост а дІа ца дича во-лий со?! — олуш, хьажа юккье шад бира цо. — Су-на оьшуш гІуллакх дацара хІара, — элира Лечас. — Хьан нанас Койма мала волавеллийла хаййта бахара.

Хах-аьлла, сапаргІатделира сан.

— Кхин хІумма а бахарий нанас? — хаьтти-ра ас.

— Ца бахара, — букь берзийра Лечас.

— Ва Леча, со цIа хIунда хъежайо ахь, нана мо-
гуш хилча? — хаа лиира суна.

— Молчу стага хъаштдоцург лело а тарло, Со-
би,—элира Лечас. — Схъахетарехь, хъан кхуза яр
Iаьткъина лела иза. ТIаьхъа ша дохковаьн верг
ма дойла цо... И сацо хьо цIа йоьдийла лаа суна.
Хъан дуьхъа лаа...

Жимма ойла еш хъеелира со. Масане тесира сан
дага. Айса маре йоьдуш Лечига аьлларг а тIехь.
Сайна орцах и ваьллийла а хиира. Цхьадерш ца
дуьйцура Лечас. И билггал дара.

— Тахана яьлла со цIа яхча а, хийцадала хIума
дац, — элира ас. — Ша кхочучу кхаччалц иза со-
цур вац. Мелхо а, гуттар чуьравер ву. Шен коьрто
хьоьххург леладо цо. ХIуьу цо дахь а, хьалхарчу
декъана цунна ду иза. ШолгIачу декъана суна ду.
Ас хIун леладо? Со хIунда еана кхуза? Кхидерш
тIаьхъа а теттина, цунах кхета хъажа везара стаг.
Иза вонехь вац. Цундела, болх юкъах а битина, со
цIа гIур яц.—ЦIеххъана йовхо хъаьдира суна.—Ле-
ча, тохара, арз далла бахъана каро хала ду элира
ас хьоьга. Арз дуй хIинца ас деш дерг? Тилкхаз-
дели-кх сан доллу хIума а.

— Дац! — велавелира Леча. — Ас хъайга «кхаь»
баккхарна чIепалг ца ло ахь? Уьш довхха схъакха-
чо гIерташ, дикка къа а хъегний ас-м.

-- Делахь, хъуна чIепалг догIу-кх, — аьлла, ен
негIар айира ас. Довха дан а дара.

— Айхъа а даал ахь! Мотт-м тухур бацара хьо а
къастийна, — аьлла, дIаволавелира Леча.

Юха ца верзийча волурий иза?

ШозларIа а цуьнца кхача бийкъира ас. Тама-
шина хIума дара и-м! Иштта стенна нислора а
хаац! Сан бехк-м бацара цу тIехь.

Нашин хӱн гӱллакх дара и чӱепалгаш цуынга данипта? Авига хӱн кхочура тхойша тхаышша дисарх? Хӱетахь ас шена дов деш а, бехкала ца яхара и-м. Лечин мэл боккхуш яра ша, аьлла, дладерзийра цо и гӱллакх. Вуно атта. Забаре стаг яра Ави, дог цӱена а долуш; мухха хилча а, тӱехъяла ца оышура.

Машинах ИндагӀ а динна, миндарш тӱехь Ӏара тхойша. Дуьхь-дуьхьал. Со тергалӀора Лечас. Цундела, ца догӀучу дагца, чӱепалгаш Ӏуьйшура ас. Ца лаьара сайн доьхна дог цунна гойла.

— Береш боьхна хьан: цӀа яха еза! — сацам би-ра Лечас.

Шен даша тӱехь хьаьрк «тӀадам» хӀоттош и волу дела, кхераелира со.

— Гӱр яц! — аьлла, хьалатасаелира хиничуьра, елхаран кӱрд а эккхаш. Тӱехьа а йирзина, машинах дӀатевжира со. Меллаша хьала а гӀаьттина, миндарш метта дехкира цо. Юха, улло суна тӱехьа хӀоьттира иза. Ӏадда лаьттара, вист а ца хуьлуш. Къоначу, могащучу стеган хьацарх хьожа кхийтира схьа. Цигаьрканан кӀуьрца елира и хьожа. Сан яьӀани тӱе довха садоӀура цо. И хезара суна, дукха гергара хезара. Вегавора иза люстта. Цхьа хан яьллачу хена: — «Бер ду-кх хьо, Собеш! Бер!» — элира цо, вуно меллаша. Юхаерза ца хӀоьттира со. ТӀаккха: «Хьо гӱр варий сан метта хилча?» — хьаьттира ас, трактор сацийначухьа дӀа а йолалуш.

Бица баьллачу новкъа бац сан болх. Юкъах ма яккхяхьа...

БӀаьргех хи хьаьдира суна, саца а ца туьгуш. Цхьана агӀор — лартӀара ваьлла Койма. Вукху

агӀор — сан болх. Те, Леча а... ДогдайтӀа йӀолхура со.

Ас цкъа а дина хӀума дацара и; нэхь хийтира суна чӀогӀа. Блаьргех куьг а хьӀкхуш, едира со. Дуррас, ткьех ша ас яккхале, тӀаьхьа кхиира Леча.

— Собеш, хьан дуьхьа деларий со-м. Цхьана а метте гӀур яц-кх хьо, хьайна ца лаахь, — элира цо. Юха, сихонца охьатаьӀира иза, цхьа хӀума ша лӀохучуха. — Хьажахьа! Йьрга текхна-кх, — бохуш, — луьра хьаьвзира Леча. — Ларлолахь! — шозза мохь туьйхира хьалхха лаьттаху соьга.

Дукха цецьяларна йӀолхучуьра сецира со.

— Хьайн юьхьах хӀума хьакха! — хезира суна. Кхеттане а со ца кхетара. Йовлакх а хьаькхна, юьхь-м якьийра ас.

— Ассолом Ӏалейкум! — элира уллохь.

— ВаӀалейкум солом! — аьлла, ирахӀӀовттира. Леча.

Тхан накъост Эмди вара веана лаьтташ. Сайчуьнца дозуш дара цуьнан охана.

— Лаьхьа болалу хан а ма яцара вайна, делахь а, дукха ду-кх кхузахь уьш, — элира цо.

— Дукха муха дац? — хьаьжира соьга Леча. — Аьршналла бен боццо эккхийна хьийзош ю-кх хӀара Соби. Со тӀаьхьа ца хьаьддехь, лоцур а яра.

— Аьтту болуш яне хьо, Соби, — велаькьежира Эмди.

Эххар бен ца кхиира со Лечас сел сиха хӀоттийначу кепач.

Сакъераделира сан, барам боцуш, боккъалла а. лаьхьанан багара со яьлча санна. Ма-дарра аьлча, иштта дан а дера дара иза. Доккха эладита гӀоттур долуш сурт дара оха шиммо хӀоттийнарг.

Шен тракторх лаьцна кьамел дан вуьйлира Эмди. Ондда белхало вара иза. Машина дика Iалаш-йора цо, догIург цуьнгара схьа а доккхура. Дукха хьолахь гота а, мекха а нехачул сов болура цуьнан. Амма, шегара гIо эшча, нацкьарвала сихлора гуттара а.

Эзар бахьана карор дара. Ур-атталла, цкьа хьовзо догIа а лур дацара; кеге-мерса меже-м хьеха а ма е хьайна. Шенна вара-кх верриге а.

Ца везара совхозехь Эмди. Леча ша а реза вацара цунна. Хиинца а, шениг хьул а йина, НШ-46 насос йобхуш лаьттара иза. ТIаьхьалонна.

Нацкьарьелира со. ГIеххьа собар а дира. Дахдала мегаш дара цу шиннан кьамел. Ткьа, Леча массеран а хьашташка ладоьгIна валале са а довр дара. Мукьа лаьттара цуьнан ГАЗ-69. И хахка хазделира суна. Бакьо а ма яра сан, даханчу Iай яькхина. Со машина хьалха хуьйшу-м кхо шо а дара.

— Леча, туьккана яха мегар дуй со? — хаьттира ас.

— Туькканан бала кхаьчна лелий техьа хьо? — велавелира Леча. — ГIой йола! — элира цо. — Цигаьркканаш а ялахь! Собар, Соби! — тIаьхьа кхайкхира Леча. — Тракторо дуьхьало-м ца йохуна?

— Ца йо. Вуьнга, гIутакхан гIовгIа алсамо-м хетало суна.

— Даьтта?

— Шен барамехь...

— Леча, ягориг мел йисна хьаи?

— БIе, яха мегар ду хьуна, шеко йоцуш.

— О-о! оццул некъ бийр бац ас.

Ткьех чаккхарма бен яцара туька. Сайна луь-луьчухула хьийзош, дикка гена елира со. Шина

туькана а кхечира. Тхаьшна шекарш а, хьовла а ийцира. Ца йицйира Лечина цигаьркканаш а. ИгIул-лакхаш дина яьлча, юха ерзийра ас. Боккхачу новкъя йолуш сахьте хьажа дагадеара суна. Пхиь даьллера. ТIаккха сиха даьллира ас. Дикачу ден карахь хиларе терра яра Лечин машина. Болх цIена а беш, атта йогIура. СадоIийла яра цуьнца вахар-вар. Трактора тIера воьссинчунна-м хIети а, вети а.

МаьркIажан бода кьовлалуш, шен метта дIа-хIоттийра ас машина. Цхьана-шина сохьтехь аха дагахь яра со. Машинара охьа а ялале хезира суна тракторан гIовгIа.

Болх беш вара Леча. Суна хьалхара.

Бер дан а дара со. Доккха бер. Бакь ловра цу тIехь Леча. Доцу гIуллакх эцца ца яхара со? «Гота сацае — моьлкъя ловзор вай», — аьлча санна.

Бехкала яхана, айса хIун эр ду ца хууш лавтта-ра со. Леча тIевеара.

— Цигаьркканаш еан ахь? — хаьттира цо.

— Уьш а ца яхьа яра хьуна, — аьлла, дIакхов-лийра ас пачка.

— Тайна «кIант» ву-кх хьо, Собеш! — гIадваха-ра Леча. — Оза хIума йоцуш, саготта вара со. Кхераме яц «хьан гIутакхан» гIовгIа, вовшех йола-за ю цергаш. ЦIадирзича хьовсур ду вай, — эли-ра цо.

— Со яхчахьана сецца а вац хьо-м. Оццул йок-кха меттиг...

— Хьан трактор зуьйш варий со-м! ХIинца сада-ла а мегар ду вай, — аьлла, хьалхавелира Ле-ча. — ХIун йина техьа вайна Авис! — хаьтти-ра цо.

— Жижиг-галнаш, — элира ас, сайна ца хуь-
ушехь.

Гадвахана велавелира Леча. Цуьнца со а...

* *

*

Чекхделира тхан охана. ПхийтталгIачу дийнахь. Биллинчу барамал тIех а довлуш, айира оха и аре. Газета тIе дехира тхо, мехала совгIаташ а делира. Тхаьш дика бинчу балхах даккхийдеш, и лараме биллар хаза а хеташ, цIа даха кечделира тхо. Сайн гIуллакх дина а яьлла, Авица пхьегIаш гулгьеш йоллура со. Тевеара Леча.

— Со тракторшца вуьсуш ву сарралц. Шуьша новкъа яла ас лелочу машинаца, — элира цо.

— Тхойшинца мила vogIy? — хаьттира Авис.

— Стагга а ца оьшу шуна. Соби хьалха хуур ю, хьо — цунна улло. Тейилла шаьшшиннан сал-пал! Кхидерг тхаьш дийр ду оха.

— Беха некъ ма бу и, Леча. Со суо-о...

— Хьо-о яц! Авица ю. Накъост чьотера войуш ца хуьлий нехан-м.

— Суна машен ца евза дела бохий цо-м, — аьлла, Леча кхето юьйлира Ави.

— Дуьне дууш ма ца воллура шуьша гIаш дIа ца хьажийнарг! — велавелира Леча.

— Машен тешаме ю, Ави. ЦIа кхача сиха-м яра шуьша, делахь а чуьра ма довла. Дуьхьал йогIу машен ларье аш, хьалха довла дагадеьча. И ду коьрта дерг.

Ала—йоIе, хаза—несе дара хьехарш. Къежаш лаьттара Ави.

— Схьайоьл! — тейигира тхойша машенна. —

Сийссарехъ кечйна ю хІара. ПховалгІа чІурґ а юьзна. ДогІанийн тІоьрмиг а хІара бу. ТІаьхьата-са эшахъ, дуьйцина тел а ду. Хьанна хаа, гІо оьшурґ нислой а.

— Хьалаайал хонйла!

Айира оха.

— Домкраттий, ременный гой шуна? Діо-о кІа-жахъ насос а Іуьллу. Кхин цхьацца кегий хІумнаш а ю. Шуна уьш цхьа а оьшур яц. Делахъ а, хайта гойту ас. ДІаэца некъа-кехат а! — Авиґа кховдий-ра иза. — «Бакъо» хьовца юй, хьенех? — хаьтти-ра эххар а соьга.

— Ю! — сан меттана тоьшалла дира Авис.

— Делахъ хІета: «Шортта вахнарг — гена ваьлла». Ма Іел!

* *

*

Некъан хьовзам боцуш, цІа кхечира тхойша. Цкъа хин йистехъ сацийра ас машен. Юьхъ-куьг а дилина, жимма охьалахъбелира Ави. Коьртара йов-лакх а тадеш, ирахъ лаьттара со. Уллохъ «Волга» а сацийна, Авина тІе веара цхьа ши стаг.

Дика буьзна, зоьртал нах бара уьш. Авица чІо-гІа къамеле велира ший а. Дуьйцу-уш, суна тІе а кхечира рагІ.

— ХІара хьовца ерг мотт ца хууш-м яц? — хаьтти-ра воккхахволчо.

— Жеро яьлчахьана мотт бицбелла-кх кхунна,— элира Авис. — Шен йохарна холцохъ ю хІара.

— Жеро мелхо а мотт шарлуш ма хуьлура. — аьлла, суна тІе вирзира стаг. Беґаш тра ца. Яр-йитар иккхира юкъа. Гена долуш доллура.

— Кхо йи́йриг сонта забар ю. Тахана бутт кха́чна сан берийн да кхелхина, — э́лира ас. — Цкѣа-долчу́нна бакъ а дера луй́й х́ара, йи́стхи-лалуш яц со. Там боцург а го-кх о́вздачу стага-на, — т́ету́йхира ас.

Бехказа велира ший а.

— Яло, дийна ма леларг! — т́ечевхира со Ави-на. — Дикачу повкѣа ху́лда шу! — а́лла, ма́шен д́ала́ьллира ас.

Авин х́уьттаренна, кхин со ца соцуш, ю́рта кхе-чира тхойша.

Цхъана куьпахъ дара тхо. Сайн х́умнаш кел чохъа а яхна, Ави́ѓаьргахъа ерзийра ас машин. Сиха кхи́ра сан б́аьрг, кхна безачу а, ца безачу а. Туькана хъалха гу́ллуш яра пхьоѓла. Койма а вара цу пхьоѓланахъ, нацкъаро лаьтташ. Хит́ла баьх-кинчу зу́даршка хьожура иза. Дукха бара и зу́да-рий. Царех схъа а къаьстина, коча баьржинчу хот-тан йи́стте лаьттара цхъаъ — Забана. И да мел йолу можа ќал-ќовсар лелара цуьнан ќайчу ку-ча т́ехъ.

— И кхакхъа гой хьуна? Делан доьхъа, делан доьхъа! — сихъелира Ави. Кхийти́ра со цо бохучух.

Газ алсам а яьккхина, ураман новкѣа охъахаьх-кира ас машин. Зу́дари́йн тобанна т́е кхоч-чуш аьтту аѓор а ерзийна, уьшал д́асатеси-ра ас.

— Ий а́лла, маьхъарий девлира мехкарийн. чана!» — кхайкхира Забана, уьн-ша-нишхуш шен нене. Юха хъаьжира со. Къаьр-аьтхь оѓлсуна т́е а боьѓла, къерела-къорза кочахъ ас а́н ќайчу хъажа юккъехъ ц́ена ќаьтара Ави́н а́н йома.

— Я́н а́н гомашах вуно тера а яра

иза оцу минотехъ. Вуно хаза йолчух тера дара иза
Коймин чомана.

Мел ца езачун а луур делира Забанех оцу са-
рахъ. Шен хьесапехъ кура стаг ма яра иза.

Къарзван везаш верг-м Койма хиллера.

Ави йоблучуъра ца соцуш, церан цла кхечи-
рхойша. Машен уйтла юккье а хЮттйна, ден-цла
хьаьдира со.

Paɣɿ ɤɪɛɭ, ɤɪaɣɪɭa ɤɤaɤɤɛɭ, ɪaɪa ɤana. Ша
яра. Со могуш а, маьрша а гича, ɤɪoɣɪɭa ɣɪaɤɤɤɤaɪa
иза. Айса лелийнарг дерриге а дийцира ас. ɤɪɛɤaɪ-
ɣaɤɤna ɤɪɛ а кхечира paɣɪ. Нанега а хьаьжна, бок-
кха кьурд бира ас. Кхин дла ца дийцалора соьга,
хилларг хлума а дощущехъ. Шекеьлира нана. Ех-
ха соьга а хьаьжна, меллаша хьалаайаелира иза.
Суна букъ а берзийна, нара ɤɪɛ диллира цо текх.
Кичча яра юург.

— Оьзда стаг ву Леча, — элира нанас. — Вуьш-
та, хьайна а хаа деза хьуна, ɤɪaɪaɤa ма ловза.
Араяьлла хилча а, ца хилча а башхалла яц. Сахьт
дац юьхьаьржонан. Хьалха-м ма яцара хьо
иштта сонта... — ɣɪɛɤɤɤɤɪɪaɪa нана.

— Нана, ас дина хлума-м ма дац!

— Дала ларйойла вайша! — куьг хьовзийра на-
нас. — Хьо-м кхета а ца йоллу. — Хьан болх
аренца бу, массо а аглор сема хила езаш. Лечас-м
ша а ларъян декхар дара хьо. Айса винчу кɪaɪa-
таɤ ɤɤaɤɤɤɤɪɪna вац ас иза, хьо кхиьалц... Х
хЮкху paɣɿ ɤɪɛɭ хьан ага тахкий цо. Кɪaɪa
ваьлча а, дуьхьало ца йора Лечас. Кьов,
куьг а лоций, кех волура иза. са
дора. Дика ɣɪoɤɤɪɪna вара Лечас. ра ц.
дерриге а, — элира нанас.

дуьзна бошхап текха чу а хІоттийна, гІалмакх-чай доьттира цо.

ХІума яа юьйлира тхойша. ШолгІа дакъа бага кхачарца дог керчира сан. Чайнах боккха къурд а бина, юхаелира со. Ца яалора далланаш. Гуш а новкъа яра суна уьш.

— ХІун ца лайн ахь? — хаьттира нанас. — Цкъанцкъа ахь дина хІума дац-кх хІара...

— Сайна новкъа яьн йолу хІума ца йиъна ас. ТІаьххьарчу заман чохь цхьацца юург къахьло-кх суна, — элира ас.

Чхам-аьлла, бос баьхьира нанин.

— И дара хІинца оьшуш! ХІокху «хазачу» гІул-лакхашна тІе.

РагІу кІелхула йолаелира нана. Йист ца хуьлу-ра, хиллане а. ТІаккха шекъелира со а. Цхьана хена соцунгІа хилира иза. Суна букъ а тоьхна, куьркара юкъ арахаькхира цо.

— ЙоІ, — элира, Іийна, — айхьа лехна хІусам Іалашъе ахь. Йоха йиш яц хІинца...

— ЦІийнда акхаваьлла хьан. Сан лере а детта-ло цхьацца дерш. Малар совдаьккхина цо. Зударий тергалбан а ваьлла. Забана кхаьчна меттиг лоху боху цо. Хала стаг ву Койма. Иза ларвина-м вер вац. Делахь а, хьайгара ледарло ма ялийта. ХІокху сохьта, хьуна хІуьттаренна лелош хила а мега цхьадерш. Хьайна хІумма а ца хуьчуха Іе. ШалартІе вер ву. Ца валахь, ша дуткъделлачухула хедар, — элира нанас. — Масане бер ду да воцуш кхиош.

ХІетта хиира суна сайх доьзалхо хьаьрчиннийла.

Нанас динчу хьехара тІехь чекхъяла чІагІо а йина, меран цІа яхара со.

Деши санна, цІена карийра суна чьонаш а, уьй-

тIе а. Барз а баьккхина, хIоьэх дуьзна лаьттара йоьза тас. Табинчу маьнги тIехула тесна Iуьллара куз. Мелла чувейча, Койма мачашца вижахь а аьлла, бина бара и кечам. Ненайншин куьг дара массанхьа а кхаьчнарг. Дика зуда яра и, буххара дуьйна гIуллакх деш. Сайн карара кхехкийна котаммий, далланашший стоьла тIе ехкира ас. Уьш шел ца ялийта, царна тIе теси́ра стомма шаршу. Чай а кхехкийра. Цул тIаьхьа, дан гIуллакх лохуш, дIасахьаьжира со.

Данза хIума дацара чохь.

ТIаккха сайна тIейирзира со. Кхо де хьалха на- нас Соьлжа-гIалахь эцна чилланан коч юьйхира ас. Баккъял сайгахь и товш хийтира суна. ГIеххьа там хилира цунах. ДIайоьллачу ас мела юьйцина кIа- жар охьа а хецна, IатIар туьйхира месашна. ТIак- кха кIудал пхьаьрсах а тесна, хитIа яха новкъя елира со. Коймица яхь яьлла леладора и дерриге а. ХIунда марзделлера а хаац. И сонталла тоьур яц! Iадда сайн чохь са ца долуш.

Ша хIоьттинчохь лаьттара пхьоьгIа. Хьалха су- на гиннарш бара нах. Царна хьалха а ваьлла, хьархо́чо дуьйцу́чуьнга ладоьгIуш лаьттара Кой- ма а. Цу шинна уллохула йолийла нисделира сан. Хьархо́чуьнан суьйре дика а еш, жиммачунна сеци- ра со. Коймин бIаьра а хьаьжира. ЦIаста санна, цIий а велла, бIаьргашца со юуш лаьттара иза. Йоьлуш, кочара лаг а нисдеш:

— Стаг, юург кийчча лаьтташ ю-кх вайн. Чу- даьхкича хIун дара техьа шу? — хаьттира ас.

— ХIокху сохьта-м догIур ду! Iуьйранна аравал- ларх, цIа верза са доцуш, хьийзаш ма ву со, — гIадвахара хьархо.

Iаьржанна а, кIайнна а вист ца хилира Койма.

Дуьххъара суна ша вевзинчу дийнахь санна, со юстуш лаьттара иза. Когера дуьйна коьрте кхаччалц. Кеп йоккхуш йина коч а гора цунна. Дала-хьеха!

ХIумма а сих ца луш (Забанел оьшура со?) жимма дегIан хен а саттош, дIайолаелира со.

Кхин тоба яра хитIахь. Дохкояьлча леш хилча, эцца охьа а кхетта лийр яра со. Ас тоьхна хатташ бен дуьйцуш хIума дацара зударийн. Цу гIуллакхах чIогIа сакъераделла бара уьш. Массарна а хазахетара Забанина цатам баьлла. Доно-о яра иза, шега ца догIурш а дуьйцуш. Цундела башха ца езара зударшна.

ХIун хIоьттинера соьга? Цкъа а и тайпа хIума лелийна ма яцара со. Эмгар эзарза иза хилчи а, ца оьшура. Сайн сонталла Iораяьккхира ас. Осал хIума дара, Коймин цуьнга безам хилчи а, ца хилчи а. Шоззе а.

Мехкарша юьзира сан кIудал. И аьрру белшах а тесна, юхайирзира со.

Хьалхалеррачохь лаьттара ший а. Кхин йист ца хуьлуш, тIехъелира со. Чукхачарца ахьаран гала йира ас. Цкъа-делахь, и гала езаш вара Койма, тIаккха-делахь, йина йоцу юург йоьхуш Iедал а дара цуьнан. Саьрмасекх чуьра кад а карахь со уча йолуш, кел чохьа велира Койма. Кехата юкъа хьарчийна шишанаш а марахь, тIаьхьа вогIура хьархо а.

Ма ца оьшура суна церан маларш-бахарш! Делахь а, хьаша-хьаша ма ву. Елаелла, екхаелла дуьхьалъелира со а. Воцуш ца терг вина, баьрче ваьккхира ас хьархо.

— «ТIай тиллинчу кхечи-кх» со, — аьлла, вела-велира иза. Леррана шина а чу хьаьжира. — Да-

вала хъан дуьне! Сан елира-кх иштта зуда! Тѣх ца кхисса-м хала хъаха дацара. Вуьшта, «эша хъаьхна борз, гу лекхачу яьлла», — бохуш ду дайн кица. И «Декъаза Борз» ма хуьлда хьох, сан доттагIа! — кад айира хъархочо.

— Амин! — стака дассийра Коймас.

КIелдIахула соьга хьоьжура иза. Къора а, бIаьрзе а хилла, тIехьийзара со. Дуьйцучух суо ца кхуьуш санна. Сайн дагахь-м лаа ца хийтира суна и хабарш.

— Котамах хIун до, кIочу берамца гала ца хилча? — волавелира Койма.

— Ой, баьпкаца яа ца мега хIара? — хаьттира хьешо. — Со-м чIогIа чам тайна ма воллу...

— Хъан чам-мам ца буьйцу-кхи вай, — аьлла, юха а, суна Iоттар еш, дIадолийра Коймас.

ТIера Iа а гIуьттущ, галнех дуьзна шун, стоьла тIе хIоттийра ас. Юккъехь лепара кIочу берамах буьзна ангалин кад.

— Кхин дуй хъан ала, къонаха? — хаьттира хъархочо. Доггах вела вуьйлира иза.

— Дац. Къарвин аш со, — элира Коймас. — Гуттара а иштта, со харц веш, дIадоьрзу тхан дерриге а. Ас дIа мел долийнарг. Къурд аьлла, кIел саца дезаш ву-кх. И муха хета хьуна?

— Ма-ярра шун юкъаметтиг суна ца евза, — элира хъархочо.

— Хьо тIевеана стаг ву. Шун ломахь зударий ша тайпа башха хуьлуш хила тарло. Цунна дуьхьал дало хIума дац сан. Тхан юьртахь аьлча, оцу лаьттачу Собел, тIе цуьнан ненал, — царел тоьлаш зударий бац. Массарна а хууш ду-кх и, — тоьшалла дира цо.

— Койма, ас дуьйцучух кхетий хьо? — хаьттира хъархочо.

— Дукха дика кхета.

— Ткъа, стенна ваьлла хьо имам? Алахъа соьга! Иштта дIаводахъ, кхо тIехъ самавер ву хьо, и жинаша вадийна дошло санна. Хиллехъ а, ца хиллехъ а, хьо санна волчунна далош ду-кха иза.

— ХIусамнана! — кхайкхира соьга. — Бехк ма биллалахъ! Со билггал вехна-кх, — аьлла, куй бIаьштига тIе теттира хьешо. ТIаккха корта баз а белла, яьIна теIо велира иза.

Ойланашка ваьлла сацавеллера Койма. Цхъа хан елира иза вист ца хуьлуш. Юха а къаьркъа доьттира цо. Аттачу балхах ваха а ца вехарий и-м. ТIадам буха ца буьтуш мелира дуьззина стака. Со яьл-яьллачу шен акха бIаьрг а кхерстош, хиьна Iара иза. Аьрру ка дара гоьла тIе даздина. Аьтту кахьобкхура доьчачу мекхах. Пеша дIатевжира со.

ХIун дагахъ ву техъа хIара хIинца бохуш, ладобгIуш лаьттара со. Уьш дIабахаре са а туьйсуре.

ЦIеххъана: «Шунка-Пика!» — кхайкхира Койма.

— КIадъелла хьо? — хаьттира цо.

— ХIан-хIа! — корта ластийра ас. Велакъежира иза.

— Делахъа, Шунка, харц дерг дийца а Iамийна-кх хьо цара, — элира Коймас.

И «цара» муьлаш бара хаац. Ша ЛечагIар бацахъ.

— Пондар мукъана лакхахъа суна, — дийхира цо. — ЛадугIу йиш бахий ас-м.

Лекхира ас пондар. Гуттар гIелвелира Койма. Меллаша хъалагIаьттира иза.

Кхуьнан доьзал саготта хир бу. ЦIа ца вигча вер вац, аьлла, самаваьккхира хьархо.

— Соьгахъ догIа ду. Охъайижа хьо, — элира, шаьш арадовлуш.

Чехка Коймина мотт а табина, сайн маънги тѣ
елира со. Бутт-кѣира арахъ даьккхича, члогѣа са а
тосу-кх, хьуна, шен матте. Бѣаьрг хьаббарца наб
кхийтира суна. Мерза наб. Нѣаьнеш кхойкхуш хези-
ра суна. Сама-м ца елира. Мотоциклан тата а
кхийтира лерах. Иза а дайра. Цхьана хена аьтту
агѣонца тѣххьа новкьарло елира суна. Агѣо мукъа-
баккха дагахъ, меттахъхьайра со. Ца хилира цу-
нах гѣоле. Тохаелира ѣуьллучохъ. Цхьа ѣозалла ал-
самъелира дегѣана. Тѣаккха бѣаьрг биллира ас.

Коймин ѣийсарехъ самаелира со...

Шен метта ца велира иза. Соьца вижира.

Кѣира гергга хан яхара Коймас соьга хаттар ца
деш, ша хѣума ца дуьйцуш. ѣуьйрре ший а балха
додара тхойша. Сарахъ цѣа кхаьчча, чохъ караво-
ра суна иза. Гѣийла, цигаьрка а уьйзуш, ара-чу
вуьйлуш лелара. Цхьаммо кхайкхина ца вигча, эв-
лаюккье а ца волура. Иштта, ладоьгѣуш со ѣаш,
жимма хѣумнаш кьедо велира иза.

— Зуда, хьобга дан хаттар дара-кх сан, — олу-
ра цо.

Хатгахьа ткъа аьлча, вист ца хуьлура.

— Зуда, хьобга дан кьамел долуш ма вара со,—
олура.

— Дехьа ткъа, — аьлча, тап-олий, дѣатуьйра.
Оцу муьрехъ, кѣда-мерза вара иза соьца. Дарехъ,
холчохъ а вара. Сирла сахуьлура цунна доцца
набаран тар туьйсуш, ха хоьрцуш. Садаѣа со а ца
юьтура. Ядарна кхоьруш санна, хьерчара иза
сох.

Хѣун до цунах деха дийцина! Цкъацкъа ѣол-
чу заманчохъ цуьнга дерриге а дийцийта сацам
бора ас. Юха а, ѣадыара.

Холчохъ со а яра. Суна беш бѣо ма бара и.

Т!аьххъара а, баьстира цо мотт.

Суьйранна юьрто чиркх лато хан яра и. Дика мелла а волуш, ц!а кхечира Койма. Майраллина вехна хир вара-кх «тхан» стаг.

— Хезий хьуна! — чуволлушехь, мохь туьйхира цо.

— И Забана боху ларча дола ца яьккхича ца волу-кх со, — элира, цергаш а хьакхийна.

Собар мичара делира а хаац. Новкъара г!ант нацкъар а доккхуш: «Ой, йоккхур ю-кх ткъа, соь-га стенна хоьтту ахь?» — хаа лиира суна.

— Соби, сан Къаьхъа-Марзо! — сихвелира Койма. — Х!окху беа пена юккъехь, со суо а витина, яхара хьо. Б!арз а велла, малар т!ехдаьккхира ас. Суо карзахваьллачу меттехь, ас атта аьллачу даша т!ехь леци со молчу наха. Йохье даьлла х!ара х!инца... Хьан коьртара йовлакх тилла деза-кх сан, цкъа кху чу Забана ца ялаяхь, — элира цо. Вахана охьахира иза. Минот ялале хьала а иккхина, сан куьг лецира цо. — Дуьненах а, хьох а волийла со цунна аьттехьа г!он велахь. Ялийна к!ира кхочучу сарахь, лоллур ю-кх ас иза. Ийци со. Ийци, — мохь туьйхира цо.

— Дуьненах-м хаац, сох-м вели хьо, — аьлла, цуьнан карара куьг мукъадаьккхира ас. Не!арехъа йолаелира со. Йоккха цхъа ша а тесна, т!аьхъа кхира иза. Къевллина ч!ениг а лаьцна, шена т!е озийра цо со. Бай барт белира сан шина а б!аьргана. Т!аккха, к!еза санна, хьаставелира иза: «Йоьх!аьржа ма х!оттавахъа со. Кхетахъа ас хьайга бохучух!» — доьхуш.

— Дисина хьекъал а д!аийци-кх хьан цу ма-ларо.

Болу-боцу ницкъ а гулбина, д!атеттира ас иза.

Цул тІаьхьа, ерриге а яга юьйлира со. Катоьхна кучан чет охьадаьккхира ас.

— Ва стаг, мича бехкена до ахь суна хІара док-кха таІзар? — хьаттира ас. — Хьан бен дац дог а, яхь а? — ас аьлча, кьаьрззина хьаьжира иза соьга. Эцца елхаран кьурд иккхира сан. Де а ца оьшуш. — Борах боьхки ахь вайшиннан кхерч — кьаьркьа-нан кедах. Иза а — хьанна? — неІ йиллира ас.

Со дІа а тоттуш, чувелира тхан нуц Наги. Сан мича яханарг. Воьхна сацавелира иза.

— Схьагарехь, девна тІе кхечи-кх со, — эли-ра цо.

— ТІаьххьарчу девна тІе-м кхечи, — чІагІдира ас. Вистхила дагахь, куьг тесира Коймас.

— Ца оьшу! Дийцина вели хьо, — чуьраелира со! — ХІинцца сайн цІе тосийла лаьа суна. Йитал со! Йита ахь, — сихвира ас иза.

Бос баьхьира Коймин. КІегар вахана пенах дІа-тевжира иза. Хьацарна хьожах пІелг а хьаькхна: — ІадьІе, зуда! Дохко яьрий хьо?! — элира цо.

Оцу тІаьхьа аьллачу дашо, тІулг беш, чІагІдира сан дог. Мел холчохь яра со, хІетте а... ХІет-те а...

— Хьо стаг велахь, юьтур ю-кх ахь со, — элира ас.

— Вац! Стаг вац со! — велавелира Койма.

— Боьрша а-м вац хьо! — мохь туьйхира ас шозза. Со цуьнга йитийта. Цо бохург сайга далур доцу дела. Цуьнан лар а йоцу дела.

Сайна Іоьттина букьах чекхьяьккхина шаьлта, оззийна схьайоккхуш йоллура со.

— ХІинцца цкъа-м ву со боьрша, — элира Кой-мас. Пенах схьакьаьстира иза, дІаса а ца волавелира. Лаьттачуьра: Садин Соби! хІокху Нагин

ТІаьххъара а, баьстира цо мотт.

Суьйранна юьрто чиркх лато хан яра и. Дика мелла а волуш, цІа кхечира Койма. Майраллина вехна хир вара-кх «тхан» стаг.

— Хезий хьуна! — чуволлушехь, мохь туьйхира цо.

— И Забана боху ларча дола ца яьккхича ца волу-кх со, — элира, цергаш а хьакхийна.

Собар мичара делира а хаац. Новкъара гІант нацкъар а доккхуш: «Ой, йоккхур ю-кх ткъа, соь-га стенна хоьтту ахь?» — хаа лиира суна.

— Соби, сан Къаьхъа-Марзо! — сихвелира Койма. — ХІокху беа пена юккъехь, со суо а витина, яхара хьо. БІарз а велла, малар тІехдаьккхира ас. Суо карзахваьллачу меттехь, ас атта аьллачу даша тІехь леци со молчу наха. Йохье даьлла хІа-ра хІинца... Хьан коьртара йовлакх тилла деза-кх сан, цкъа кху чу Забана ца ялаяхь, — элира цо. Вахана охьахира иза. Минот ялале хьала а ик-кхина, сан куьг лецира цо. — Дуьненах а, хьох а волийла со цунна аьттехьа гІон велахь. Ялийна кІира кхочучу сарахь, лоллур ю-кх ас иза. Ийци со. Ийци, — мохь туьйхира цо.

— Дуьненах-м хаац, сох-м вели хьо, — аьлла, цуьнан карара куьг мукъадаьккхира ас. НеІарехъа йолаелира со. Йоккха цхъа ша а тесна, тІаьхъа кхира иза. Къевллина чІениг а лаьцна, шена тІе озийра цо со. Бай барт белира сан шина а бІаьргана. ТІаккха, кІеза санна, хьаставелира иза: «ЙоьхьІаьржа ма хІоттавахъа со. Кхетахъа ас хьайга бохучух!» — доьхуш.

— Дисина хьекъал а дІаййци-кх хьан цу маларо.

Болу-боцу ницкъ а гулбина, дІатеттира ас иза.

Цул тІаьхьа, ерриге а яга юьйлира со. Катоьхна кучан чет охьадаьккхира ас.

— Ва стаг, мича бехкена до ахь суна хІара док-кха таІзар? — хаьттира ас. — Хьан бен дац дог а, яхь а? — ас аьлча, кьаьрззина хьаьжира иза соьга. Эцца елхаран кьурд иккхира сан. Де а ца оьшуш. — Борах боьхки ахь вайшиннан кхерч — кьаьркьа-нан кедах. Иза а — хьанна? — неІ йиллира ас.

Со дІа а тоттуш, чувелира тхан нуц Наги. Сан шича яханарг. Воьхна сацавелира иза.

— Схьагарехь, девна тІе кхечи-кх со, — эли-ра цо.

— ТІаьххьарчу девна тІе-м кхечи, — чІагІдира ас. Вистхила дагахь, куьг тесира Коймас.

— Ца оьшу! Дийцина вели хьо, — чуьраелира со! — ХІинцца сайн цІе тосийла лаьа суна. Йитал со! Йита ахь, — сихвира ас иза.

Бос баьхьира Коймин. КІегар вахана пенах дІа-тевжира иза. Хьацарна хьожох пІелг а хьаькхна:

— ІадъІе, зуда! Дохко яьрий хьо?! — элира цо.

Оцу тІаьхьа аьлладу дашо, тІулг беш, чІагІдира сан дог. Мел холчоьх яра со, хІетте а... ХІет-те а...

— Хьо стаг велахь, юьтур ю-кх ахь со, — элира ас.

— Вац! Стаг вац со! — велавелира Койма.

— Боьрша а-м вац хьо! — мохь туьйхира ас шозза. Со цуьнга йитийта. Цо бохург сайга далур доцу дела. Цуьнан лар а йоцу дела.

Сайна Іоьттина букъах чекхъаьккхина шаьлта, оззийна схьайоккхуш йоллура со.

— ХІинцца цкъа-м ву со боьрша, — элира Кой-мас. Пенах схьакъаьстира иза, дІаса а ца волаве-лира. Лаьттачуьра: Садин Соби! хІокху Нагин

тоьшаллица ас йити хьо. Иссе цле а тесна, — эли-
ра цо.

Барта элира. Б!аьргашца-м, дитахьа суна клез-
зиг доьналла, ма хьохьа сан син ах, доьхура цо.

Уча яьллачул т!аьхьа юхахьаьжира со.

— Варийлахь, стаг, — элира ас. — Децина ур-
дуна ворх! эмкал йиллахь, цец ма ваьллахь! Хьо
аганахь техкочу хенахь «йол» хиллий и-м.

Коймел дикка йоккха яра Забана. Зударийн йот-
тар яра ас йинарг. Со эшча.

Аьтту ц!оцк!ам хьалахьаьдира Коймин. Т!ак-
кха, кьеппиго тешнабехк бина экха санна, чухула
хьаьвзира иза. Луьра хьаьвзира.

Кхин юха ца йоьрзуш, дец!а яхара со.

Цу т!ехь хедира сан маре.

* *

*

Ялийна чу кхоьссина хиллера Забана цу буса.
И еара т!ехтилийтича, суна ен х!уьттаре юкьахйн-
сарна кхоьруш, дика хьаьвзинера Коймин «дотта-
гий». Со ц!ахь йолчу хенахь, чамхалган меха а
ца лоруш, ас юхатеттина «клентий» бара уьш. И
дара х!инца дуьхьал доккхуш дерг. Кхин а дара —
зуда шайл толар ца лалора цаьрга. Сой, асий
бохуш, кедаш вовшах а детташ, буьйлабелла лела-
чех яра и тоба.

Церан деса-даккхийчу хабаршца гуллакх даца-
ра юьртахойн. Наха белхаш бора лаккхарчу кхи-
амца. Зударша а т!ехь.

Царах цхьаь яра со а.

И бекхам бохо ницкь кхочур бара сан. Вуьшта,
Койма... Белхан стаг Койма, т!елхигашка шена

дуърста а тасийтина, т!аьхъа х!оьттина Койма — х!ун дора цунах? Яхъ а хила еза. Яхъ йоцург — ван а вац. И оьшуш меттигаш ког баькх-баьккхин-чохъ нисло. Амма, къаьркъанан шишанца ца юсту и яхъ. Иштачохъ юкъа а ца йоккху кхеташ волчо. Iаксехъа хыйзира Коймин хьекъал. Суна и вевзичахъана. Хъаг! яхъах ца къасталуш — сох къаьстира иза. Дешан да хила а хъанна ца лаба! Ткъа, къасто ма деза дош дашах. Суний, Забаниний долчунна, мокхазан берд хилира Коймин дашах: ворх!алг!ачу сарахъ кех яьккхира иза а. Кхин адамана ша ца гойтуш, тап-аьлла, чутийра Забана. Со-м, хъалха санна, сайн болх а беш, д!а-лелара. Т!е, суьйренан школехъ деша а юьйлира, юьртбахаман техникуме яха дагахъ.

Хъанна хаьа Коймин, Забанин еана юкъаметтиг. Цхъабакъду: дийнан дохалла пхъалг!ахъ хуьлура Койма. Садайначул т!аьхъа — тхан урамехъ «буьйса ларйора». И хъанна к!ел хуьйшура хаац. Леча тергалво хир вара-кх цо. Сайга вистхуьлийла ас цунна ца юьйлуьйтура, мел ч!ог!а и г!ортарх. Со а ца юьсура суо. Школе а, тхан шича, я нана, цхъаь дуьхъалвог!ура суна. Чекхделира и к!ира. Кхин ялх к!ира а. Хъалха санна, ларйора со Коймас. Т!аьххъарчу заман чохъ, дукха лорий хьожура иза соьга. Стамъеллера со.

Цхъана дийнахъ, сайн тракторан пошмакхаш а зуьйш, охъалахъелла Iара со. Улло схъах!оьттира Койма.

— Хезий хьуна!

Йист а ца хуьлуш, ирах!оьттира со.

— Хьо-х берах ю. Сох стенна хуьлдира ахъ а? — хаьттира цо. — Суна хазахетарна кхоьрура хьо?

Гергга кхаьчна, т!евог!уш вара тхан коьрта ин-

женер, Лечий. Шиннан а карахь дара цхьацца газет.

— Ца ян еза хьо, — элира Коймас. — Товур ду хинца...

— Цахь ю со-м, аьлла, царна дуьхьал йола-елира со.

— Тхуна кхоана хIун ло ахь? Алал цкъа и, алал, — бохуш, чIогIа сакъераделла, воIура ший а.

— Схьайтал хьайн меже! — велавелира иккжер. Къевллина сан куьг а лаьцна:

— Ленинан орден декъала хуьлда хьан! — элира цо.

— Таьхье беркате хуьлда, кхиамаш кхин а лакха бовлийла, — элира Лечас а. Куьг-м ца лецира. Мича мегар дара и?

МаьI-маьIНера гучубуьйлуро тхан белхалой. ХIо-раммо цхьацца тайпана декъайтира сан орден. Газет деша вуьйлира Леча. Юьртбахаман хьалхе дакхоьхьучийн цIерш дукха а яра цу тIехь. БIаьргашца Койма лехира ас. Сайн доккха хазар хетар цуьнца декъа дагахь. Моттура-кх суна цо дакъалоцур ду.

Нацкъаро лаьттара иза. Эмдина уллохь.

ДоIа охьаделхо кечъелла марха санна, кхоблина-олавелла лаьттара. БIаьрга тIе бIаьрг хIоьттира тхойшиннан. МоттарIенна вела а-м ца къежира иза. Со юьтучу буса а дацара цуьнан хьажар сел буьрса. Меллаша Эмдигахьа вирзира иза. Кхоччуш хIетта бен ца кхийтира со. Хьалхе цуьнан бен хила йиш яцара.

Верриге а шенна вара Койма. Уллора Эмди санна.

Иедало со билгалъяккхар а халонга делира цунна.

Хье ца луш гIалахь гул а дина, совгIаташ схьаде-
тира тхуна. ЦIа догIуш, Лечица нисъбелира со а,
тхан хьелийозархо Белита а.

Іаьржа яра буйса. ДогIа а догIуш. КетIахь са-
цийра Лечас машен.

— Хьожуш йоссалахь охьа, дукха сиха а ю хьо,
Соби, — элира Лечас. — Белитас чуюьгу хьо. Со-
барде!

Цу яьчначу буса а тIехь, со ларъеш лаьтташ хил-
лера Койма. Доккха хIума дара и-м! Со езар тIех-
даьлла ца лелара иза. Дуьххьара шена зудчо йина
дуьхьало ца лалуш дара-кх дерриге а.

Тхан нанас-м шен хьесапехь туьдура и. Зуда-
рий дукха ловзийначу стагана, дала гIудана еза-
йолуьйту цхьаь. Хьо ю и, вайн докъазалла, олу-
ра цо.

Мухха делахь а, шолгIачу дийнахь, со балхара
йогIуш, дуьхьал велира иза.

— Сацал, цкъа! — элира Коймас.

— Йитина зуда новкъахь сацош дац вайн Іедал, —
аьлла, дIайолаелира со. Катоьхна пхьарс а лаьц-
на сацийра цо со.

— Хьанах ю хьо? Алал! — тIечевхира иза суна.

Юьйхира со, цецъялар тIех а даьлла.

— Лечин дуй и бер? Ца хилча, цуьнан гIуллакх
дац хьо ларъян. Сан бер ца оьшу, со воцчунна,
цхьанна а...

Кхийтира со. Дукха оьгIазъяхарна, са лецира
сан. Дуьненахь йист а ца хилалора.

— Йист ма ца хуьлу хьо, — аьлла, дIасаластий-
ра цо со. Меттаеара тIаккха.

— ДIахеца со! — элира ас, сих а ца луш. —
Сий доцуш стаг ву хьо, ца хилча и санна дерг хьу-
на дага а догIур дацара.

— Со муха ву-м хьуна дика хаа. Хьалха яла! Тоур ду ахь сан хийзавар, — элира цо.

— Ер яц хьуна хьалха а, тлаьхьа а! Длахеца, Койма, сан куьг! — элира ас. Ца хийцира. Мелхо а, кхоьссина шена хьалха яьккхира цо со. Боккхачу новкьа охьахьаьдира со.

— Ма ядалахь! Саца! Лазор ю хьо, — тлаьхьа кхайкхира Койма.

Тулгах ког а тасабелла, нийсса бертал кхийтира со.

Хьала ца глатталуш, со шарахь хьеелча санна хийтира суна. Койма тлехочуш, клегар хира со. Цуьнга гло ца дойтуш, хьала а глаеттира. Члогла воьхна, глелвелира Койма.

— Со бахьана долуш хили хIара, — аьлла, гуттар холчу велира иза. Къахийтира суна цунах. Тхойша къаьстичахьана дуьххьара.

— Со лаза ма ца йина. Охьа а сайн бехкана кхийтира. Давало! — элира ас. И ваха-м ца вахара. Со хьалхий, и тлаьхий меллаша тхан цла кхечира тхойша. Со неIаре кхаччалц хьобжуш лаеттира иза. Чохьа йолуш: — Давало! — аьлла, куьг ластийра ас.

Цхьана адамана тоса ца луш, дисира и гIуллакх. Нене а ца хаййтира.

Юьйжира со. Топ кхетча санна, члогла. ШозлагIчу буса, хеназа, кIант хилира сан.

Ша ватIийна ваьккхина Койма вара и кIант.

Накха а ца обьцуш, узарш дора цо. Дехьа чуьра а хазара суна цуьнан гIийла оза. Ша кхо де-буьйса дуьненахь доккхуш, цкъа велха а ца вилхира иза.

Наха аьндерг тлехьа а теттина, Коймина тхешан цийнан неI еллийтира ас.

Со Іуыллучу а валийна, кІант гайтира цунна.
Тхаыш дитира тхойша чохь.

— Сан ву, Соби! Сан!.. — вилхира Койма.

КІентан хыйзинчу коьртах куьг а хьокхуш,
цуьнан куьйгийн пІелгашна барташ тийлира цо.
ХІор пІелг ша-ша а боккхуш.

Велира тхан кІант. Лазартне йиллира со а.

ШолгІачу баттахь бен «ден» а ца елира. Койма
сайга кхин вист ца хуьлуьйтуш, экзаменаш дІаяла
яхара со. ТІаьхьа кхечира Авин кехат. Койма чІо-
гІа молуш ву, нахаца девнаш а до, дара цу
тІехь.

Оцу хаамах боккха цатам белира суна. Цхьаъ ва-
ра Койма тхан юьртахь. Цо нах хыйзабойла а, ше-
на юьхьІаржо йойла а ца лаьара суна. Сонталла
зуламе йолу. Ма-дарра аьлча, Коймех шех а дог
лозура. Цуьнан нахе хаинта декхар долуш гІул-
лакх дара иза.

Ехха язйина, вешига зІе туьйхира ас...

Деша дІа а эцна, цІа еара со. Вацара бухахь
Койма. Сиха кхаьчна хиллера цунна орца. Генна-
ра баьхкинчу вежарша, шайца кемана тІе ваьк-
кхинера иза. Жиммачунна вита ша, аьлла, хьаьвзи-
на хиллера Койма.

Воккхахволчу вашас аьттехьа а ца дити бохура
й-м.

— ШолгІа шо а ду со жеро яьлла,—элира Собес—
КІоргачу Іина йисте ког шершича, гІарт-олий, дог
а тохалой, юхаволу; тІаккха, буха чу хьаьжча, де-
гІе зуз а догІий, чІогІа кхерало. И дара суна хил-
ларг а. ХІинца цхьана а хІуманах ийза ца ло со.
Сайн болх а бо. Деша а доьшу.

— Леча, ткъа, ва Соби? — хаьттира ас.

— Цо лелочух кхеташ яц со,— элира Собес. Реза

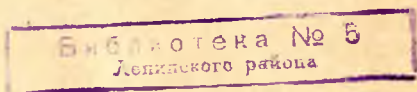
йоцуш аьлча санна хийтира суна цо иза. Иштта дан а дара-кх и.

— Тхан коьрта инженер ву Леча хІинца. ЙогІу-йоьду а хоттий, тІехволу суна. СоцунгІа а ца хуьлу. Со цІера яьлча, дика лулахо хуьлий, тхан керта хьаьвзу иза, — элира Собес. — КІира хьалха цІа еьча, юха тиллина карий суна тхешан цІийнан тхов. Асар дукъделлийла хьажа яхча, цІенкьа санна, цІена карий кха а.

— Наница ду-кх Лечин доллу гергарло а, — ела-елира иза.

— ХІинцалц, Соби, дедда доьдучу ирсах ка-диттина ахь, — элира ас. — ХІинца, ирс ша тІаь-хьадаьлла хьуна.

16216

Сору
Тече
Діаго
30.11.07.

ЧУЛАЦАМ

Авторх, цуьнан кхоллараллех лавцна	3
Дохк. Повесть.	13
Ца йинчу ненан хІусамехь. Дийцар	90
Сан гІалат. Повесть	115

Селима Мусаевна Курумова

ТУМАН

(на чеченском языке)

Редактор *Мусаев М. М.*
Худож. редактор *Магомаев М. Б.*
Художник *Токарев Е. М.*
Техн. редактор *Юпаев Х.*
Корректор *Вагапова А. Б.*

Сдано в набор 30.XII 1966 г.
Подписано к печати 17.VI 1967 г.
Бумага типографская № 2. Формат 70 x 108 1/32.
Объем 5,75(7.88) п. л. Уч.-изд. л. 7,61.
Тираж 2000.

Заказ № 220.

Чечено-Ингушское книжное издательство.
Управления по печати при Совете Министров ЧИАССР
Грозный, 21, улица Ленина, 14.

Заказ № 220.

Типография имени И. Н. Заболотного
Управления по печати при Совете Министров ЧИАССР
Грозный, улица Интернациональная, 12/33.
Цена 37 коп.